

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

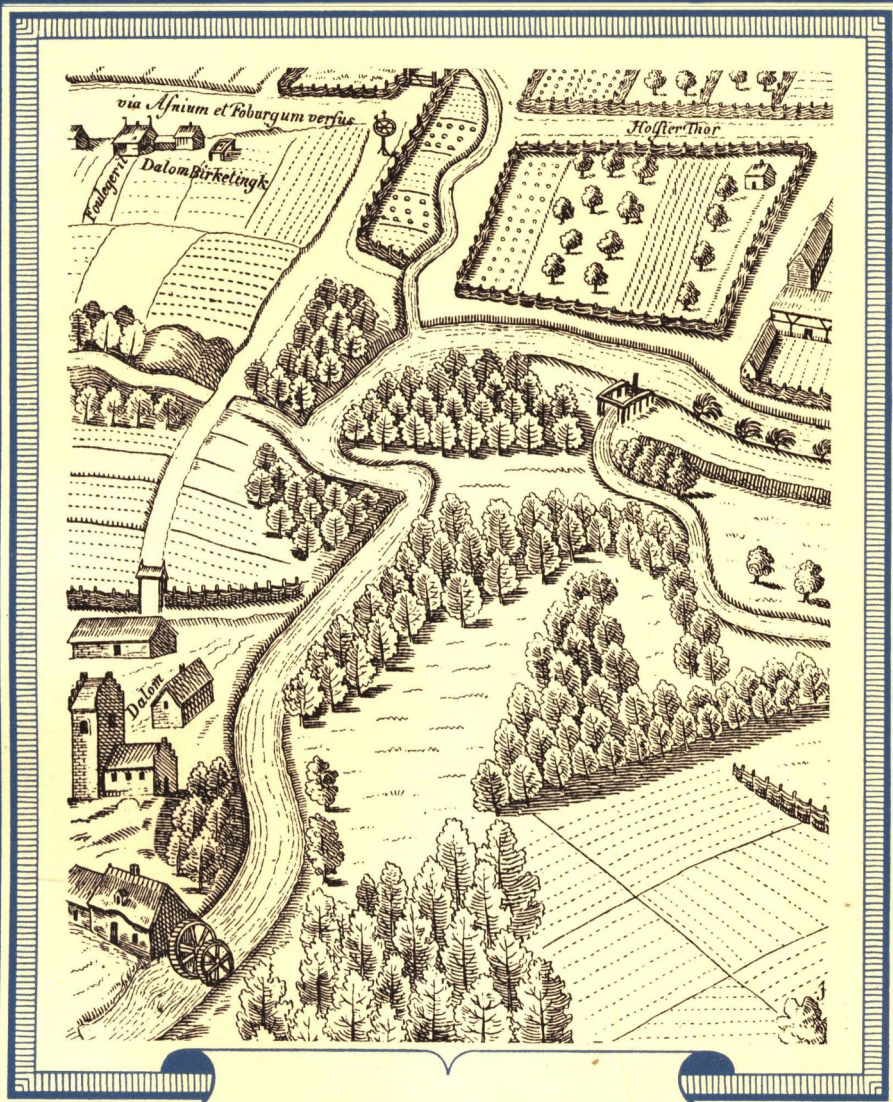
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DALUM SOGNS HISTORIE

DALUM SOGNS HISTORIE

Ved

JACOB HANSEN . KNUD MORTENSEN

II. bind · 2. del

UDGIVET AF DALUM KOMMUNE 1968

*Udgivet med støtte af
De forenede Papirfabrikker og Handelsbanken i Odense.
Papiret er fremstillet på Dalum Papirfabrik.
Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense.*

*Titelbladet viser et udsnit af Dalum Papirfabrik set fra indkørselen
til Dalum Kloster. Tegnet af direktør G. Stengade.*

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD	211
KLOSTER OG KIRKE	213-282
Dalum Kloster genopstår	213-217
Præst og kirke	218-220
Præstekaldets indtægter	220-222
Præstegården	222-224
Dalum Kirkes ejerforhold.. .. .	224-225
 DALUM KIRKES BYGNINGS HISTORIE	 .. 226-245
 DALUM KIRKES INVENTAR	 .. 246-282
 FRA LANDSBY TIL FORSTAD	 283-335
Dalum skilles fra Sanderum	283-290
Kommunens vækst gennem 50 år	290-300
De kommunale værker	300-304
Dalum Papirfabrik	305-311
Elforsyningen	311-312
Dalum Andelsmejeri	313-314
Træk af den sociale udvikling	314-321
Skolevæsenet	322-328
Biblioteket	328-329
Dalum Landbrugsskole	329-335
 KILDEHENVISNINGER 337-338
 RETTELSE .	 339
 BILLEDFORTEGNELSE .	 .. 340-342
 REGISTER 343-370

FORORD

Sidste del af Dalum Sogns historie omfatter perioden 1882–1959. Det første årstal er Benzon-slægtens afsked med Kristiansdal, og 1959 markerer 50-året for Dalum-Hjallese som selvstændig kommune. En egentlig historisk redegørelse for perioden 1909–1959 er ikke tilstræbt, men kun spredte træk, belyst gennem tabeller og statistiske oversigter.

Dalum Kirkes bygningshistorie er skrevet af kgl. bygningsinspektør, *arkitekt Knud Lehn Petersen*, og kirkens inventar er skildret af *redaktør Sven Arnvig*. Redaktionen udtrykker på dette sted en særlig tak til begge forfattere, fordi de har stillet deres specialviden om kirken til rådighed for sognehistorien.

Mange har hjulpet med oplysninger og billedmateriale. Først og fremmest har rådhusets personale med stor beredvillighed skaffet talmateriale og andre oplysninger af nyere dato til veje. En særlig tak rettes til kæmner Tage Bertelsen, der har formidlet kontakten til administrationens øvrige medhjælpere. En særlig tak skyldes også Dalum Papirfabrik for økonomisk støtte og driftsbestyrer Olaf Hallin, der har skaffet oplysningerne om papirfabrikken efter 1889. Registeret er udarbejdet af fru Ellinor Mortensen, som også har hjulpet med korrekturlæsningen.

Dalum Sogneråd har fra værkets begyndelse med stor interesse støttet såvel Jacob Hansen som undertegnede. Jeg beklager, at udgivelsen har taget længere tid end beregnet, men selvom der kan findes en rimelig forklaring på forsinkelsen, er det vel ikke nødvendigt at trætte læserne med gode undskyldninger. For mig selv har det været lærerigt at gennemarbejde Danmarks historie set fra et sogns historie – en sognehistorie, der i gode som i onde tider dækker det store hændelsesforløb med de mange små brikker, der er nødvendige, hvis det store billede skal dække fuldt ud.

August 1968.

Knud Mortensen.

KLOSTER OG KIRKE

Dalum Kloster genopstår

Selv om benediktinerklosteret var forsvundet i reformationsårhundredet, og selv om enevældens trang til kongehyldest havde ændret det gamle navn til Kristiansdal, levede Dalum-navnet videre, og Christen Kold havde med sit sikre instinkt for fortidens værdier kaldt sin skole Dalum Højskole. Da hedvigsøstrene 1907 begyndte deres virke på det sted, hvor Johan Friis' søstre havde været de sidste repræsentanter for middelalderens livsmønster, følte det ganske naturligt, at navnet Dalum Kloster atter kom til ære og værdighed.

Som nævnt ovenfor (II s. 84–85) var den sidste repræsentant for slægten Benzon på Kristiansdal amtmand Carl Ludvig v. Benzon, der ved skøde okt. 1881 overdrog ejendommen til Gebhard Elimar Otto, baron Zytphen-Adeler (1843–1917). Hovedgårdens hartkorn var nu 2 td. 7 skp. 3 fjk. 1¼ alb. –

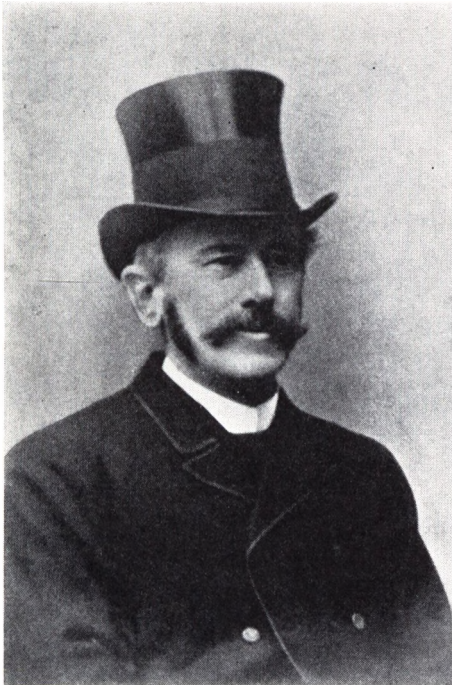

Fig. 58. Gebhard Elimar Otto, baron Zytphen-Adeler (1843–1917), ejer af Kristiansdal 1881–1891.

Fig. 59. Elisabeth de Falsen (1850–1921) gift med Gebhard Elimar Otto, baron Zytphen-Adeler.

Fig. 60. Christine Jensine Rump (1836–1902), ejer af Kristiansdal 1891–1902.

ca. 21 td. land. Brandforsikringen var på 75848 kr. Sammen med gården solgtes Dalum Kirke med inventar og kirketiende. Brandforsikringen var på 36000 kr. Købesummen for ejendommen og kirken blev 85000 kr., hvoraf de 2000 dækkede løsøre og inventar. Det fremgår af købekontrakten, at baron Zytphen-Adeler havde lejet en del af hovedbygningen siden april 1879¹⁾.

Ved salget var en del af jorden udlagt til have og park, medens resten blev drevet som gartneri ved en forpagter. Den ny ejer var søn af den kendte venstrepolitiker Georg Frederik Otto Zytphen-Adeler. Han var 1878 blevet gift med Elisabeth Anna Augusta de Falsen til Søbysøgård i Åsum Herred. Han havde som nævnt lejet nogle værelser på hovedbygningen 1879, men det ser ikke ud til, at han har taget varigt ophold i Dalum. Da sognerådet ville sætte ham i skat, kunne han oplyse, at han havde ophævet sin husstand på Kristiansdal maj 1881, og at han i vinteren 1881–1882 opholdt sig i udlandet²⁾.

Hovedbygningen blev i disse år udlejet til funktionærer og arbejdere på Dalum Papirfabrik, og søstrene Brix havde en slags forberedelsesskole for børn af arbejderne på papirfabrikken. Da Julie Brix 1887 søgte sognerådet om tilskud til drift af skolen, blev hendes ansøgning afvist med den begrundelse, at skolen udelukkende underviste børn, hvis forældre var knyttet til Dalum Papirfabrik³⁾.

Baron Zytphen-Adeler skilte sig allerede 1891 af med Kristiansdal, idet han solgte den til enkefru Christine Jensine Rump (født Lange) fra Odense (1836–1902). Skødet blev tinglyst d. 26. nov. 1891 og købesummen var 40400

kr. Kirken blev nu skilt fra gården, idet den blev solgt til gårdejer Anders Madsen i Hjallese. Fru Rump udbetalte 10000 kr. kontant. For en del af det resterende beløb blev der optaget et obligationslån (1. prioritet) i det Zytphen-Adelerske fideikommis, hvis indehaver var baron Otto Zytphen-Adeler⁴).

Den ny ejer var enke efter glarmester Poul Heinrich Rump fra Odense (død 1876). I hendes ejertid blev der foretaget en del reparationer på hovedbygningen, idet der indrettedes nogle store lejligheder, der blev lejet ud til odenseanere, der ville bo på landet. Blandt de skiftende lejere kan nævnes fru Milo og apotheker de Neergaard. Vi kan takke det nidkære skattevæsen for disse oplysninger, idet de to nævnte lejere år 1900 blev sat i skat af en indtægt på hver 6000 kr.⁵). Jorden var stadig forpagtet ud til en gartner. Ved fru Rumps død 1902 hed forpagteren Laurits Andersen (1879–1951), og han fortsatte forpagtningen endnu nogle år, indtil han i 1909 købte Truelsmosegård ved Assens. Efter fru Rumps død overtog hendes arvinger Kristiansdal. Der var tre sønner og en datter. Datteren hed Ingeborg Christine Rump (1867–1922). Hun var uddannet som lærerinde og boede på gården. Det bør

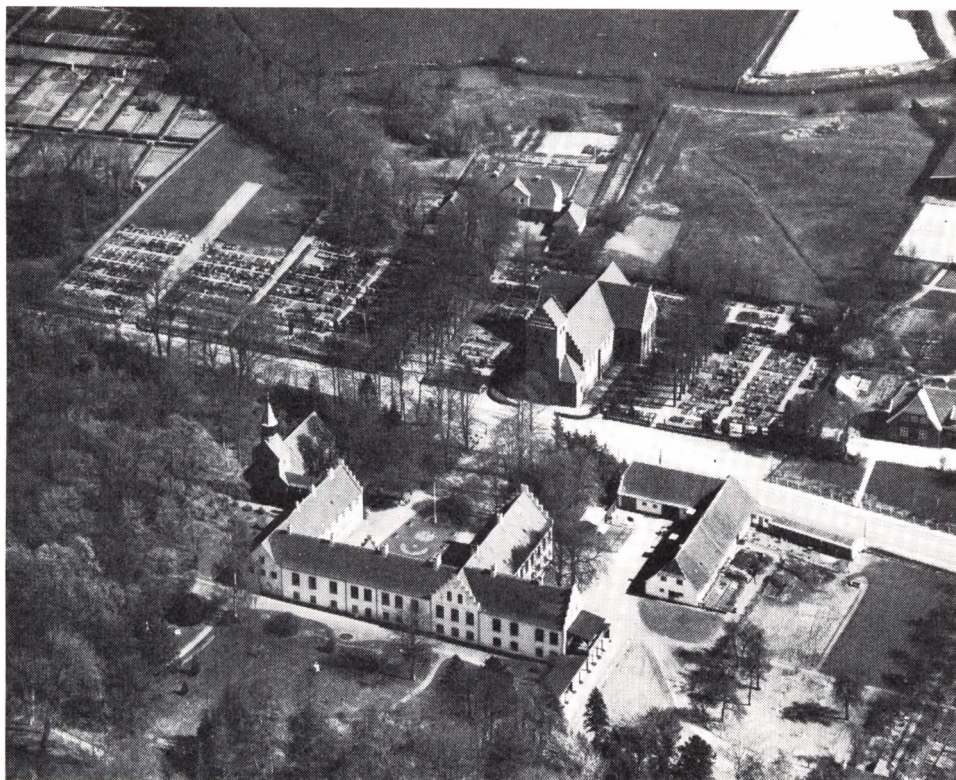

Fig. 61. Dalum Kloster med Dalum Kirke og præstegården i baggrunden o. 1950.

Fig. 62. Fra Dalum Klosters park.

måske også nævnes, at hun 1909–1912 var medlem af Dalum Sogneråd. Hun rejste fra Dalum 1912, da hun fik ansættelse på Lyngby højere Almenskole.

Men heller ikke fru Rumps arvinger havde varig interesse i en ejendom, der med sit ubetydelige jordtilliggende i virkeligheden var ganske urentabel, og ejendommen solgtes igen 1906. Denne gang kom der en mere stabil ejer, der ikke alene beholdt ejendommen, men i løbet af et halvt århundrede har udbygget og forbedret den. Køberen var Sct. Hedvigssøstrenes kongregation. Købesummen var nu 60000 kr. med løsøre. Søster Pancratia underskrev på ordenens vegne⁸).

Denne orden var blevet grundlagt 1859 af Robert Spiske i Breslau, hvor den i mange år havde sit moderhus. De første søstre af denne orden kom 1906 til Odense, hvor de oprettede en vuggestue. Fra 1907 fik de ophold på Kristiansdal, der nu atter fik navnet Dalum Kloster, og tråden til fortiden blev atter knyttet både symbolsk og reelt. Hovedbygningen blev nu indrettet til sanatorium for brystsyge, og indvielsen fandt sted søndag d. 18. august

1907 – dagen var samtidig 40-års jubilæum for den katolske menighed i Odense. Før indvielsen var der foretaget en del ombygninger ved arkitekt N. P. Jensen fra Odense. Gartnerboligen blev brugt til patienter, der var særlig hårdt medtaget. Ombygningen kostede ca. 50000 kr., og der blev købt inventar for ca. 20000 kr. Da institutionen virkede uden offentlig støtte, blev betalingen for ophold på sanatoriet ret høj – fra 3½ til 4½ kr. pr. dag. Den første priorinde blev søster Pancratia fra Schlesien. Der var 1907 14 hedvigs-søstre⁷).

Dalum Kloster er nu provinsialhus for Sct. Hedvigsordenen i Danmark, hvor der findes ni huse af ordenen med søster Bertralda som provinsialforstanderinde, medens søster Raphaela er husforstanderinde på Dalum Kloster (begge siden 1962). Ordenens moderhus er nu i Vestberlin. Dalum Kloster er en selvejende institution og er nu hvilehjem med plads til 45 personer og med 19 søstre knyttet til hjemmet⁸).

Ordenen byggede en kirke på klosterets grund, som blev taget i brug 1930, og i årene 1957–1963 foretoges en ret stor udvidelse og istandsættelse af Dalum Kloster, hvor der blandt andet blev opført en 22 m lang tilbygning og der opførtes et anneks ud mod Dalumvej. Ejendomsskylden var 1965 på 675000 kr.

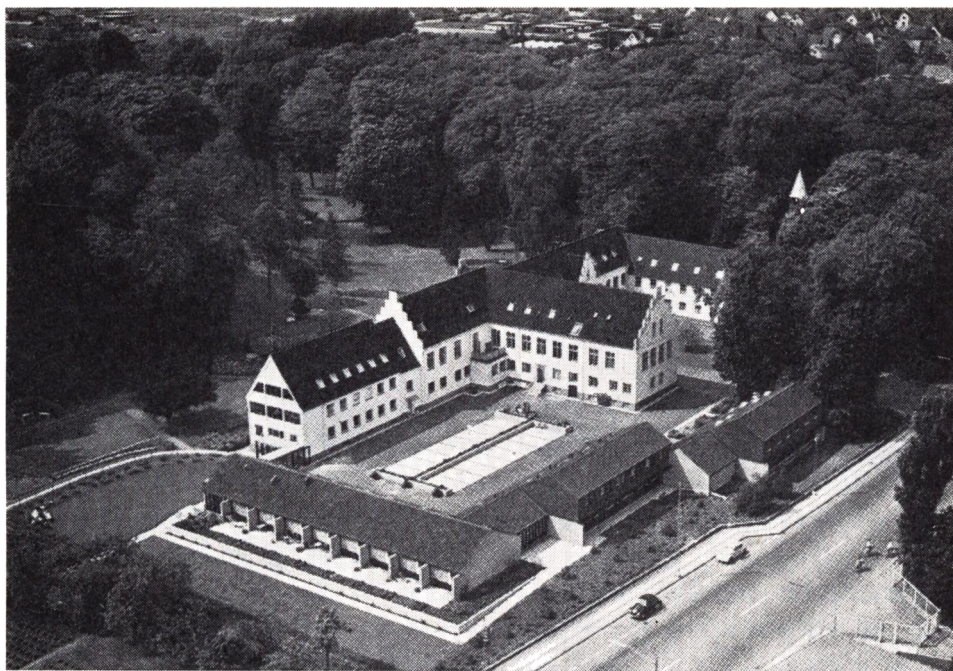

Fig. 63. Dalum Kloster efter 1963.

Præst og kirke

Efter Hans Albert Damborg (II s. 158) fulgte Hans Ferdinand Poulsen som sognepræst. Han tiltrådte d. 21. maj 1898 og afgik d. 23. dec. 1924. I hans embedstid skete der udadtil ret væsentlige ændringer i embedets vilkår. Blandt andet gennemførtes 1903 loven om oprettelse af menighedsråd.

I afsnittet om pastor Damborg er der blevet berettet om den ringe kirkelige aktivitet, der prægede sognet før århundredskiftet. At dømme efter biskop Balslevs udtalelse 1905 var der stadig ikke sket nogen bedring: „Anden søndag efter påske visiterede jeg Dalum Kirke, hvor en ret talrig forsamling var til stede. En stor del af sognets beboere er arbejdere på Dalum Papirfabrik og søger kun lidet kirken. Nogle af beboerne er sognebåndsløserne til Odense Valgmenighed. Sangen, som ledes af lærer Petersen og hjælpelærer Hansen samt af lærer Thorbek i Dalum, der spillede orgel, var god. Sognepræst Poulsen messede og prædikede derefter over dagens evangelium efter den gamle tekstrække, alvorligt, evangelisk, klart og sundt. 30–40 unge fremstillede sig til katekisation og var godt oplærte. Med menighedsrådet havde jeg en forhandling i præstegården. Menighedsforholdene er i det hele stille, og mange synes åndeligt ligegyldige. Gud velsigne den nidkære præsts gode og trofaste arbejde for at føre sjælene til frelse“¹⁾.

Den nidkære præst var teologisk kandidat fra 1878. Under et studieophold i Schweiz var han kommen i nær kontakt med KFUM, og da han i forvejen var stærkt påvirket af tankerne i Indre Mission og knyttet til Vilh. Beck, blev han en af forgrundsfigurerne i den kristelige ungdomsbevægelse i Danmark. Han var stifter af og første formand for Dalum Sogns Sygeplejeforening fra 1906.

Biskop Balslevs noget pessimistiske vurdering af sognets menighedsliv må ses på baggrund af dets stærke vækst omkring århundredskiftet. Det gamle bondesamfund gik sin opløsning i møde, og det ny bysamfund, der var på vej, havde af gode grunde endnu ikke fundet den åndelige balance, der først kommer i løbet af nogle årtier. Glemmes må det vel heller ikke, at arbejderne på papirfabrikken havde store sociale og økonomiske problemer at løse, og at den unge arbejderbevægelse som regel stod ret kritisk overfor kirken. Når biskop Balslev nævner sognebåndsløserne, må han vel tænke på lærerne på Dalum Landbrugsskole. Selv om de ikke havde helt så afvisende en holdning overfor folkeskole og folkekirke, som Christen Kold havde haft det, var der dog stadig en ret kølig holdning til sognets skole og kirke. Sognebåndsløsning var ret almindelig for landbrugsskolens lærere omkring århundredskiftet, og deres børn gik som regel ikke i Hjallese Skole. Det ses blandt andet af det forhold, at lærerne fra kommunens skoler ofte måtte slå hårdt i bordet

*Fig. 64. Hans Ferdinand Poulsen.
F. 1854 d. 1938. Cand. theol. 1878,
sognepræst i Dalum 1898-1924.*

*Fig. 65. Hans Jørgen Andersen,
sognepræst i Dalum 1924-1937.
F. 17/7-1872, d. 28/11-1953.
Cand. theol. 1898, sognepræst i
Bregninge på Ærø 1912, provst 1914.*

*Fig. 66. Sognepræst Kaj Rasmussen.
F. 22/6-1901. Cand. theol. 1926.
Kaldskapellan for Lindevangs Sogn
i Frederiksberg 1926. Residerende
kapellan 1929. Udnævnt til sogne-
præst for Dalum Sogn 1937. Provst
i Odense Herreds provsti 1947.
Medlem af præsteforeningens besty-
relse 1949-1957.*

*Fig. 67. Elisabeth Fabricius.
F. 11/7-1926. Cand. theol. 1957.
Kaldskapellan i Dalum 1959.
Residerende kapellan 1961. Sogne-
præst for Vester Skerninge og
Ulbølle sogne 1966.*

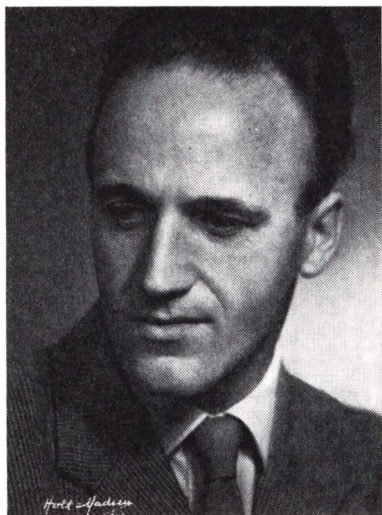

Fig. 68. Jørgen Hansen. F. 25/1-1916. Cand. theol. 1941. Kaldskapellan i Dalum 1954. Sognepræst for Rynkeby og Revninge sogne 1959. Residerende kapellan for Sct. Jakobs Sogn i København 1967.

Fig. 69. Paul Honoré. F. 9. dec. 1919, cand. theol. 1945, kaldskapellan for Dalum Sogn 1950. Sognepræst for Højby Sogn (Ods Herred) 1953. Sognepræst i Sorø 1959.

for at få deres offer af lærerne på landbrugsskolen. Undertiden greb landbrugsskolens lærere aktivt ind i kommunens politiske liv og opstillede til sognerådsvalgene, men slutresultatet blev, at landbrugsskolen blev en enklave i sognet, og det rige liv, der fandtes indenfor dens mure, blev alt i alt lukket for det sogn, hvor skolen dog havde sit hjemsted. Det bør dog nævnes, at en af landbrugsskolens mest kendte lærerkræfter, Hans Christian Appel, var medlem af menighedsrådet lige fra dets oprettelse i 1903 til 1930.

Efter pastor Poulsen fulgte pastor Hans Jørgen Andersen, der tiltrådte dec. 1924 og virkede til okt. 1937, da han afløstes af pastor Kaj Rasmussen. Pastor Poulsen, der var født 1872 og døde 1953, blev teologisk kandidat i 1898 og var fra 1912-1924 sognepræst i Bregninge på Ærø. Fra 1914 udnævnt til provst.

Præstekaldets indtægter omkring 1893.

Da der i 1890-erne skulle skaffes en oversigt over præstekaldets økonomiske stilling, blev der af sognepræsterne givet en skematisk opgørelse. Den kom for Dalums vedkommende til følgende resultat:

Præsteembedets hartkorn var på	4 tdr 4 skp. 3½ fjk.
Jordarealet	35 tdr. 7 skp. 1 fjk.
(for højt anslået)	
Pastor Damborg drev selv jorden. Udbyttet	1079,00 kr. pr. år.

Assurancesum for bygningerne	7560,00 kr.
Haven gav i årlig indtægt	50,00 kr.
Indløsningssummen (for præstens overtagelse af præstegården fra forgængeren) var betalt	1000,00 kr.
Tiender (heri kongetienden, der fra 23. apr. 1864 var tillagt embedet, og småredsler)	2464,48 kr. pr. år
(summen er gennemsnit af årene 1883–1892)	

Tienden betalte nu i penge efter kapiteltakst. Den var beregnet efter flg. ydelser i korn:

Byg	134 tdr. 1 skp. $3^2/3$	fjk.
Rug	62 tdr. 5 skp. $3^{79}/144$	fjk.
Havre	63 tdr. 4 skp. $2^{103}/144$	fjk.

Embedets kapital:

Nationalbankaktier	600,00 kr.	
Kapital af bortsolgt jord	5448,15 kr.	
Den årlige indtægt heraf		262,18 kr.
Indtægt af legater		10,89 kr.
Gennemsnit af højtidsoffer		379,73 kr.
Gennemsnit af accidenser		242,93 kr.
Andre indtægter		143,94 kr.

Udgifter:

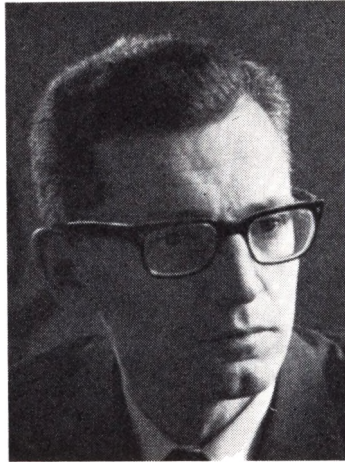
Skatter til stat og amt	183,54 kr.
Andre afgifter (heri oprensning af Odense Å)	38,80 kr.
Tiendeskat	76,44 kr.
Kommuneskat	66,38 kr.
Ekspenser (kirkelige afgifter)	45,54 kr.
Befordringsudgifter (anslået)	50,00 kr.

Præstekaldets indtægter o. 1893.

I alt indtægter	4633,15 kr.
I alt udgifter	461,90 kr.
	4171,25 kr. ²⁾

Der er ingen tvivl om, at præstekaldets realløn på dette tidspunkt var betydelig bedre, end den blev efter lønningsloven af 1919, hvor præsterne blev lønnet som tjenestemænd. Fra opgørelsen 1893 til 1919–1920 skete der ingen væsentlige ændringer i kaldets indtægter. Menighedsrådet vedtog i slutningen af 1905 – godkendt af kulturministeriet marts 1906 –, at der som andre steder skulle ske en afløsning af højtidsoffer. Afløsningssummen blev for præstekaldets vedkommende sat til 500 kr. pr. år³⁾.

I henhold til lov af 4. okt. 1919 blev præster sat på fast løn, hvilket betød, at indtægterne af tiende, der var konverteret til variable afløsningssummer, af højtidsoffer – der også var afløst – og accidenserne (afgifter på dåb, begravelse m. v.) faldt bort og erstattedes af en fast årlig løn, der udbetaltes

*Fig. 70. Johannes Andersen.
F. 3. sept. 1923, cand. theol. 1948.
Kaldskapellan for Dalum Sogn
1966.*

af staten. Hermed var det økonomiske grundlag, der i princippet havde været gældende i Danmark for præsternes aflønning siden kong Niels' tid endelig bortfaldet og afløst af et mere tidssvarende – men for sognepræsterne mindre fordelagtigt. Det bør vel nævnes, at der samtidig indførtes en egentlig kirkeskat.

Imidlertid måtte præsterne også på andre områder følge med i samfundsudviklingen og tilpasse sig mere demokratiske forhold. Som nævnt kom der 1903 en lov om menighedsråd, og der valgtes d. 18. dec. 1903 et menighedsråd for Dalum Sogn, hvis første medlemmer blev stationsmester Hans Peter Jepsen, gårdejer Hans Nielsen Davidsen, landbrugslærer Hans Christian Appel og gårdejer Jens Jørgen Jensen. Sognepræst H. F. Poulsen var født medlem og formand. Menighedsrådets arbejdsområde blev tilsyn med kirke og kirkegård, ansættelse af graver/ringer, indstillingsret ved præsteansættelse m. v. Arbejdet i Dalum Sogns menighedsråd forløb fredeligt og roligt gennem årene, og som udtryk for denne fredelige stemning må vel ses, at der altid har været fredsvalg.

Præstegården.

Et af arbejdsområderne for menighedsrådene blev tilsynet med og bestyrelsen af præstegårdene. Juridisk set ligger ejendomsretten til præstegårdene ikke ganske klar. I praksis havde præstegården været opfattet som præstens

ejendom (II s. 143) siden 1661, da den unge enevælde d. 24. juni havde stadfæstet gejstlighedens privilegier og meget generøst givet præsterne lov til at overtage præstegårdene mod en passende betaling. Der var i virkeligheden tale om en regulær beskatning af præsterne, men det faktiske resultat var blevet, at præstegårdene betragtedes som præsternes ejendom og ikke som kaldets, hvilket bl. a. medførte at en ny mand i embedet måtte overtage præstegården for en afløsningssum⁴).

På samme måde opfattedes præstegårdsjorden som præstens ejendom, og han fik udbyttet af avlingen, hvad enten han drev jorden selv, som endnu pastor Damborg havde gjort det, eller den blev forpagtet ud, som det skete i pastor Poulsens tid. Med jordlovene af 1919 åbnedes der mulighed for at skille jorden fra præstegården, og med pastor Poulsens afgang 1924 skete der også denne ændring i Dalum, idet præstegården og jorden fra 1925 kom under menighedsrådets bestyrelse. Forpagteren gennem mange år (Knud Nielsen) skrev fra 1. april 1925 kontrakt med menighedsrådet og ikke længere med sognepræsten. Der hørte på dette tidspunkt til præstegården:

- 10 td. 2 skp. ager og eng
- 1 td. plantage og træbevoksede skrænter
- 1 td. gårdsplads og have.

Fig. 71. Dalum præstegård. Taget i brug 1927.

Ejendomsskylden var på 39000 kr. og grundskylden 22500 kr. Forpagtningsafgiften havde i flere år været 30 kr. pr. td. land. Sognepræsten kunne oplyse, at præstegården havde givet underskud på grund af skatterne. Præstegårdens overgang til menighedsrådets tilsyn skete på et tidspunkt, hvor den gamle ejendom, hvoraf en stor del stammede fra pastor Ammentorps ombygning i 1805, ikke længere svarede til tidens krav, selvom den i det ydre var en meget smuk bygning, der passede godt ind i landskabet. Nationalmuseet ville gerne have haft bygningen restaureret, men mødte absolut modstand fra menighedsrådet, der ønskede en tidssvarende bygning, der ikke krævede alt for store faste vedligeholdelsesudgifter. Arbejdet med bygningen af den ny præstegård, der fandt sted samtidig med kirkens restaurering, blev ledet af arkitekt A. Eriksen, og 1927 kunne pastor H. J. Andersen tage den ny embedsbolig i brug. Arbejdet havde kostet 43872 kr. Menighedsrådet fik en del af pengene hjem gennem salg af noget af præstegårdsjorden til kommunen, der som kirkeejер havde brug for jorden til udvidelse af kirkegården⁵). I 1938 toges det nuværende ligkapel i brug. Det afløste en bygning fra 1902.

Dalum Kirke. Ejerforhold.

Som nævnt tidligere (s. 214) blev Dalum Kirke 1881 solgt til baron Zytphen-Adeler sammen med hovedgården, men 1891, da fru Rump købte Kristiansdal, blev kirken skilt fra gården, idet sognefoged Anders Madsen i Hjallesø købte kirken, dens inventar og kirketiende for 18000 kr.⁶). Denne ejer beholdt kirken til 1907, da han solgte den til gymnastiklærer C. A. E. Steen i Odense for 20000 kr. Anders Madsen var nu proprietær, idet han fra 1906 til 1909 ejede Grøftebjerg i Vissenbjerg Sogn⁷). Gymnastiklærer Steen beholdt kirken i ca. 2 år, idet han i 1909 solgte den til Anders Madsens hustru for 20000 kr. som hendes særeje. (Anders Madsen var nu købmand i Hjallesø)⁸). Fru Else Marie Madsen beholdt kirken i godt tre år, indtil hun i slutningen af 1912 afhændede den til Dalum Kommune for 19000 kr. Sognerådet betalte kontant dec. termin 1912⁹). Samme år var der gennemført en revision af loven af 1903 om menighedsråd, hvilket bl. a. betød, at rådene fik tilsyn med kirken. De fleste kirker blev selvejende institutioner med menighedsrådene som styrende¹⁰). Det er ret sjældent, at kirken ejes af kommunen.

Langt om længe fik den gamle kirke en stabil besidder, der bedre end de skiftende ejere kunne værne om bygninger og inventar. Ganske vist skulle der gå nogle år, før den store restaurering fandt sted, men ind imellem lå en verdenskrig, der i mange andre henseender sinkede kommunens planer om

investeringer. Kirkens restaurering bliver behandlet i det følgende afsnit af kgl. bygningsinspektør, arkitekt Knud Lehn Petersen medens afsnittet om kirkens inventar og ornamenter er skrevet af redaktør Sven Arnvig.

DALUM KIRKES BYGNINGS HISTORIE

Om kirkens beliggenhed og oprindelse henvises til Dalum sogns historie – Bind I, 1. del pg. 38–75. Afsnittet er betegnet Klostertiden. Da heri også er fremsat oplysninger om kirkens bygningsmæssige forhold vil enkelte gentagelser ikke kunne undgås i nedenstående afsnit, der søger at give en samlet bygningshistorisk beskrivelse af denne.

Iøvrigt skal oplyses at i 1894 og senere i 1904, har Løffler i Årbog for nordisk oldkyndighed henledt opmærksomheden på dette interessante fortidsminde, ligesom kirken i 1917 er behandlet i en mønstergyldig monografi i „Ældre nordisk Arkitektur“ 6. samling, 2. række af museumsdirektør dr. Mackeprang samt af dr. Vilh. Lorenzen i hans bog fra 1933 om danske Benediktinernonneklostres bygningshistorie.

Selv om dr. Mackeprangs monografi er skrevet førend kirkens hovedindsættelse i årene 1926–29, vil de i forbindelse hermed foretagne undersøgelser intet væsentlig ændre i denne klare fremstilling af bygningens historie.

I 1193 omtales nonnerne på Borgen, men i 1242 kendes et paveligt værne-

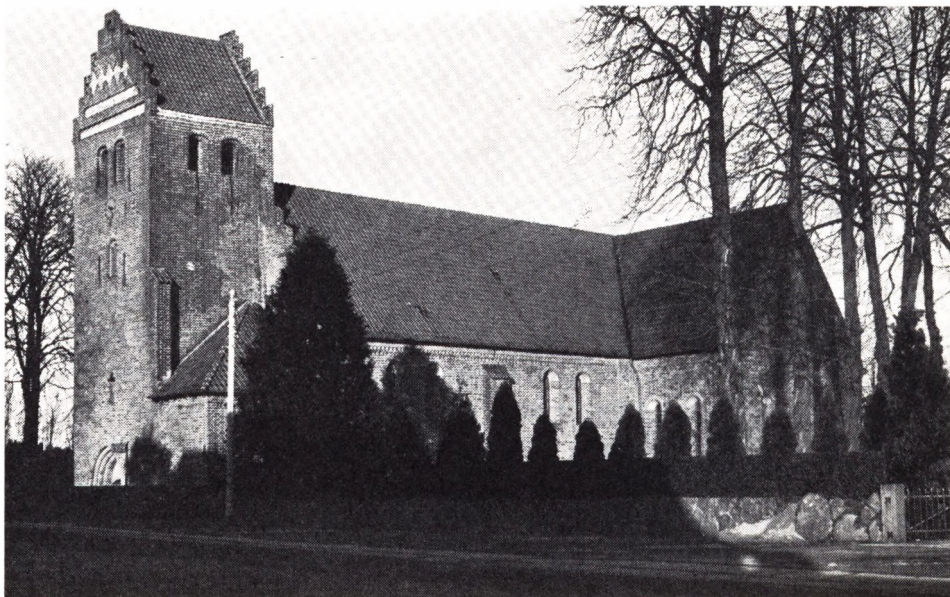

Fig. 72. Dalum Kirke set fra syd

Lenborg fot.

brev fra Dalum. Mellem disse 2 år må klosteret altså være flyttet fra Nonnebakken ved Odense til Dalum og opførelsen af den til Vor Frue indviede kirke påbegyndt.

Da kirkens opførelsestid har strakt sig over en længere årrække falder bygningen ind under den såkaldte overgangstid mellem to stilarter, den romanske og den gotiske, dog at kirkens hovedpræg er senromansk og den oprindelige tårnløse kirke fremtrådte som en af tegl opført og hvælvet korskirke.

Uanset den lange byggeperiode er den anvendte stenstørrelse ens – 0,26 × 0,115 × 0,08 m og alle sten er velbrændte og af samme dybrøde farve, ligesom der findes mange helt sortbrændte sten. Skiftegangen – 10 skifter = 0,95 meter – er middelalderlig og bortset fra enkelte partier af vestgavlen veksler denne med 2 løber og 1 binder. Alle mure er muret helt ud og uden sædvanlig murfyld, og riflet tegl er kun anvendt i arkadepillerne. Fugningen er flad – omhyggeligt beskåret på over og underkant – og snart helt udglattet. Ret tidligt synes kirken ud- såvel som indvendig at have været rødkalket med påmalede gullige fuger.

På skråningen ned mod Odense å og i den ikke alt for gode jordbund, der består af ler, der mod øst er gennemfuret af vandførende sandlag samt overalt opblandet med den muldjord, der gennem tiderne er skyllet hen over det faldende terræn, er der udgravet fundamentreder, der langtfra overalt har været ført til fast bund. Med undtagelse af skibets søndre sidemur, hvor fundamentrenden var opfyldt med skarpt grus, er der i renderne henlagt en syld af store kampesten, der kun på overfladen var udjævnet med mørtel, hvorpå murværket kunne påbegyndes.

Uanset kirkens senromanske præg, viser en sammenligning mellem dennes to mest interessante enkeltheder: korsfløjene og vestgavlen, at den ikke kan være opført i een støbning, og at der i den lange byggetid må have været et længere ophold, hvilket også har sat sit spor på andre dele af bygningen.

Ældst er koret og korsfløjene, som åbner sig mod korsskæringen med arkader, hvis firkantede midterpille står velbevaret mod nord, medens pillen mod syd under restaureringen i 1926–29 blev genopført af de partier, der fandtes af den oprindelige pille i den omkring 1647, og i forbindelse med nedrivningen af den søndre korsfløj, opførte spærremur.

Disse arkader er uden sidestykke i vor hjemlige arkitektur og viser, at kirken er i nøje slægtskab med vore klassiske teglstens kirker fra Valdemars-tiden: Ringsted, Sorø, Kalundborg og Vitskøl. Ikke alene de forsænkede halvsøjler i arkadepillerne, men også hjørnebladskapitælerne genfindes i tilsvarende former i de forannævnte kirker.

Men for Dalum er derimod de flade firkantede blændinger, der ligger mellem pillernes kragebånd og halvsøjlerne et særegent træk, der mærkeligt

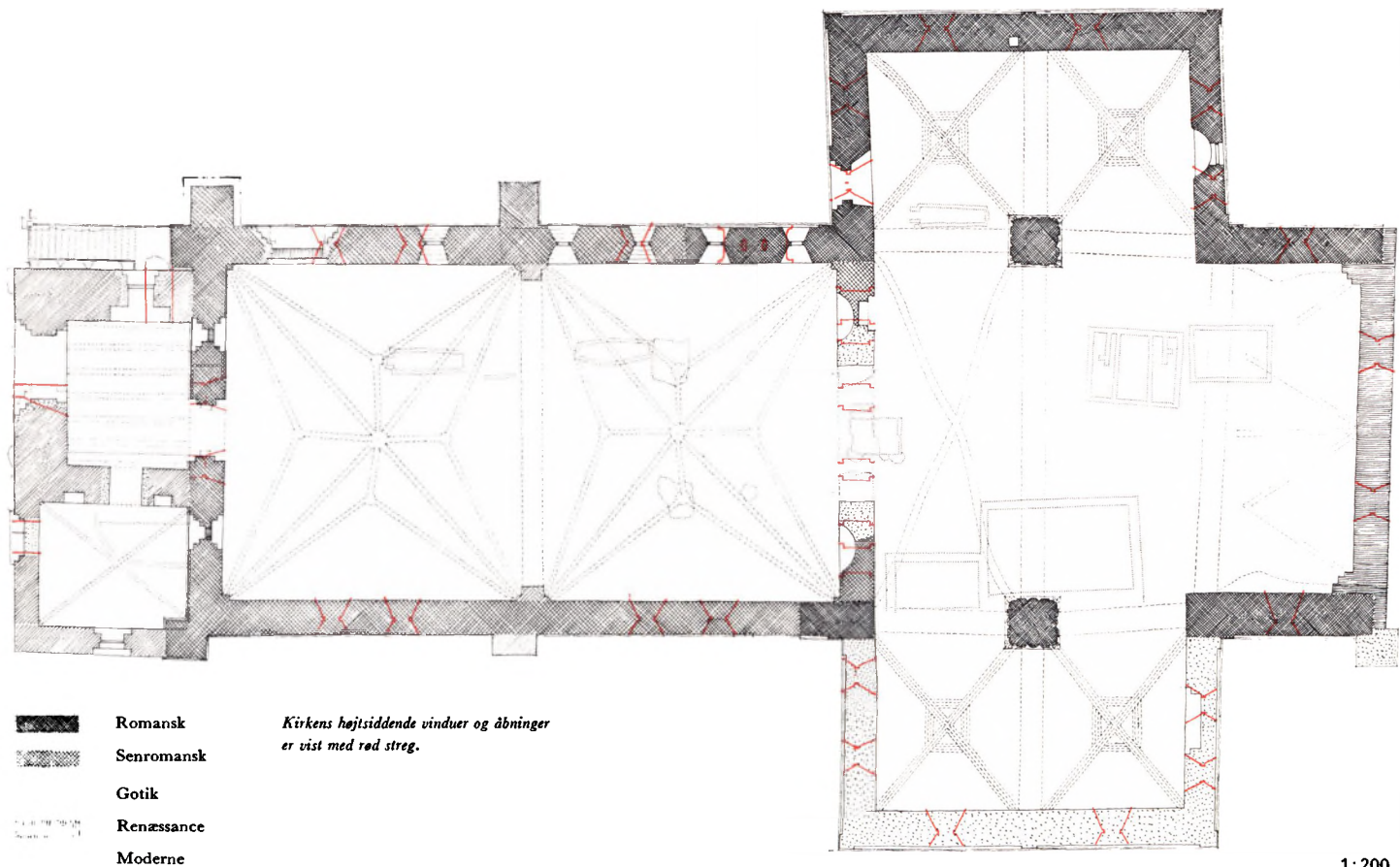

Fig 73.

Fig. 74. Side mod nord.

1:200

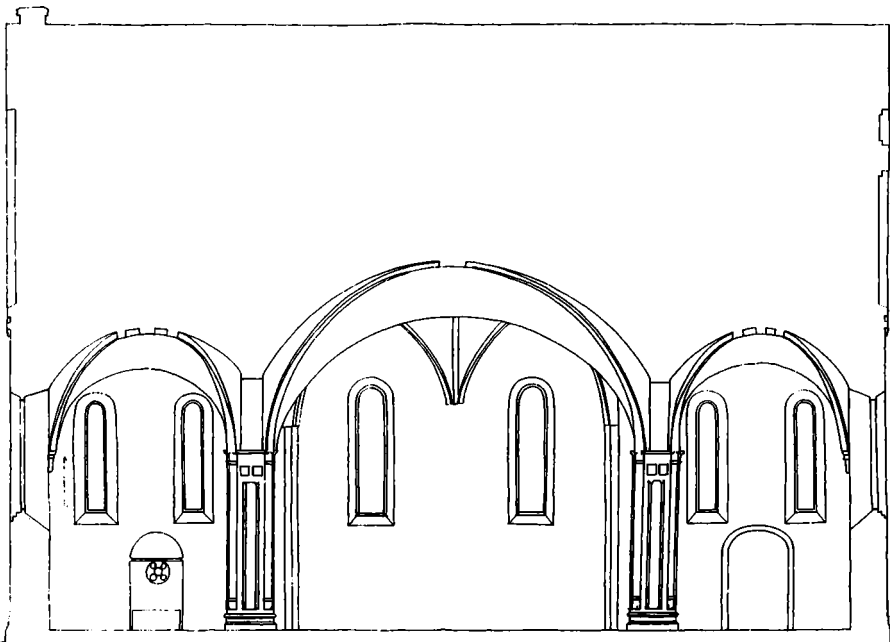

Fig. 75. Snit gennem Korskæringen.

1:200

Fig. 76. Nordre Arkadepille.

Lønborg fot.

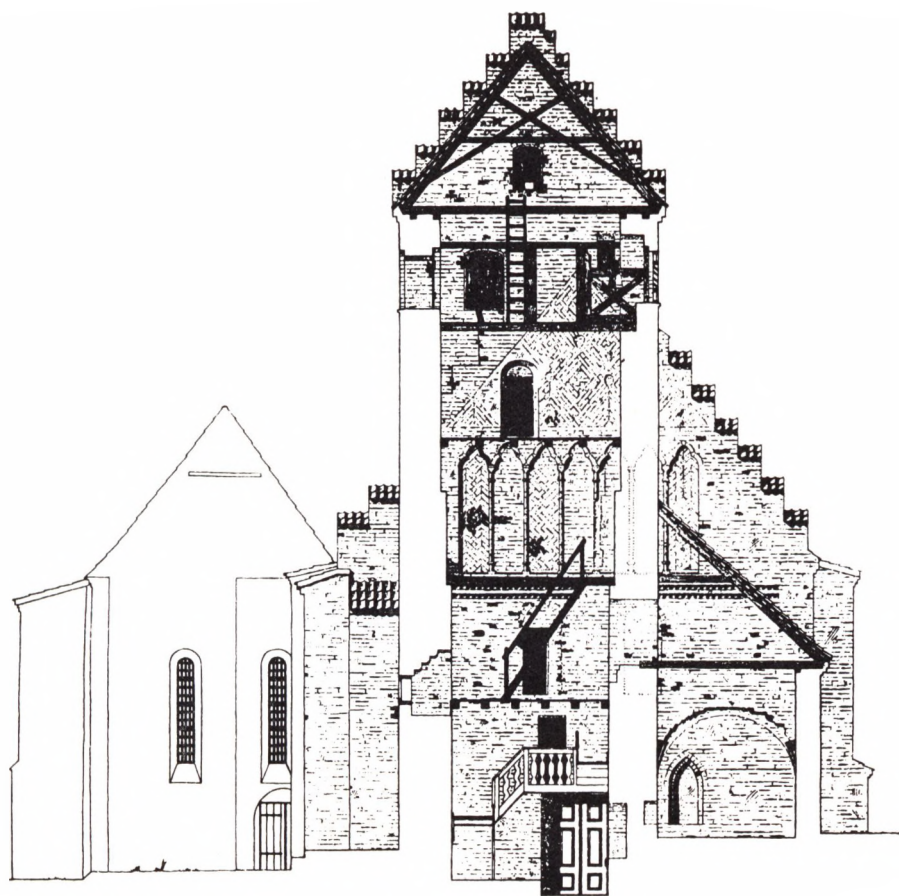

Fig. 77. Snit gennem Taarnet opmålt 1915.

1:200

nok genfindes i korsskæringen i den nærliggende Vor Frue kirke i Odense. Også denne er en romansk korskirke og ligheden mellem de to enkeltheder er så stor, at de må skyldes samme bygmester.

En ganske anden karakter, har kirkens vestgavl, der nu delvis er skjult bag det senere opførte tårn. Gavlens øverste del, der har sine oprindelige kantakker bevaret, er muret i ruder og firkanter og herunder strækker sig et søjlegalleri af smækre trapezhovede halvsøjlestave og tredelte spidsbuer over syv delvis mønstermurede blændinger, alt over 2 rækker savnsnitsskifter – en såre indtagende ungotisk komposition, hvortil kun haves en parallel i vestgavlen på Viborg søndre sogns kirke. Gavlens todeling er klar med to højt-siddende vinduer umiddelbart under galleriets savnsnit og af samme form og størrelse som skibets tilsvarende vinduer mod nord og syd. Med større indbyrdes afstand og i højde med nordmurens lavtsiddende vinduer, findes to

spidsbuede vinduer, der ligesom den gotiske indgangsdør i gavlens midte har retvinklede false.

Vestgavlens to piller er begge oprindelige og muret i forbandt med gavlen, hvis profilerede sokkel er forkrøbbet om den søndre – medens den nordre piller underste del synes at være ommuret. Begge piller har på midten mod vest $\frac{1}{2}$ stens aftrapning, der er afdækket med en skråthugget mursten.

Mellem disse 2 enkeltheder, arkadepillerne i koret og skibets vestgavl må, som nævnt ligge et længere tidsrum, antagelig en menneskealder.

Standningen i kirkens opførelse viser sig også i skibets ydermure, hvor der i nordmuren i en afstand af 4.25 meter for korsskæringen findes et 5 cm frem-spring og en i murens højde gennemgående lodret fuge, der klart fortæller et sammenstød mellem to facademure, ligesom den konsolgesims, der overalt er på kirkens østre og ældste murværk, standser her, for derefter at fortsætte som en enkelt gesims med retvinklede led og underliggende savsnit i et rulskiftes højde. Soklen, der under det forannævnte ældste murværk, er en 22 cm høj med hulkehl forsynet granitkvader og overliggende muret hulkehl og kvartstav, standser ved samme skel og er under resten af nordmuren kun af den 22 cm høje kvadersten.

På skibets søndre mur – men knapt så klart – viser murværket i 1,25 meters afstand fra korsskæringen en lignende skellinie. Også her ophører kor-

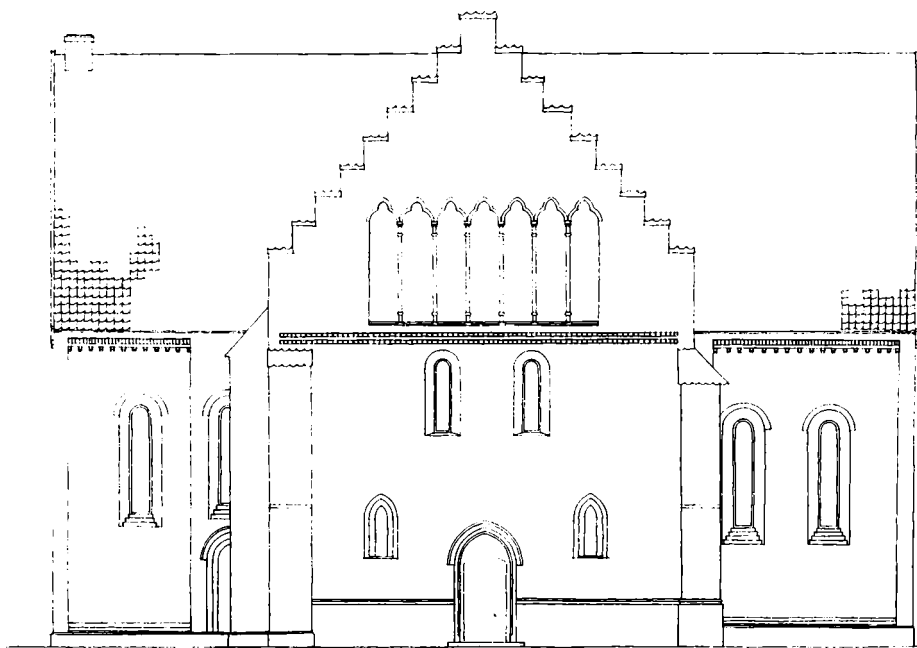

Fig. 78. Rekonstruktion af Skibets Vestgavl.

1:200

Fig. 79. Dalum Kirke fra NV før istandsættelsen.

Lonburg fot.

partiets sokkel og gesims, og denne er over den yngre del af sydmuren en dobbelt række savnitsskifter indfældede i muren, der herover og indtil tagets sugefjæl afsluttes med et rulskifte og to glatte skifter.

På samme murstykke er soklen muret i 90 cm højde og afsluttes med en hulkehl og en rundstav af samme karakter som på vestgavlen.

Korsarmene og de ældste dele af koret og skibets nordre og søndre mure har hjørnelicener og korsarmens gavler delt på midten af 1 sten bred licen.

Af de oprindelige døre er bevaret en enkelt i den nordre korsarms vestside og på god romansk vis, sidder den i det helt op til gesimsen gående og foroven skråt afsluttede kvartstensfremspring, der over døren er gennembrudt med et vindue. Døren har rundbuet dobbeltstik samt indvendig skrånig og udvendig karm med retvinklet og profileret dobbeltfals.

Kirkens vinduer, hvis form og størrelse og ikke mindst deres placering er så afgørende, for såvel det indre som for det ydre, oplyser også om de forskellige byggetider. Vinduernes form passer til hele overgangstiden mellem den romanske og gotiske tid, ligesom det forhold, at de hører sammen to og to er et udtryk fra samme tidsalder.

I kirkens ældste dele er de gamle højsiddende vinduer bevarede med

romanske smige og udvendig aftrappet samt indvendig skrå sål. Stikket er muret af bindere og buens underside pudset. Vinduesformen er høj og slank indtil 6 gange bredden og de blysprødsede ruder er konsekvent indsat, så de foroven hælder 10 cm indad. Den samme vinduesform – om end ikke så høj – gentages i den yngre del af skibets syd og nordmur, og her er vinduesstikkens underside pudsede. Mod syd er disse vinduers sål udvendig flad og indvendig smig – medens den på nordsiden er henholdsvis flad og aftrappet.

Også i nordmurens ældste del har der været et lignende vindue, men heraf fandtes kun svage spor efter indhugningen af et senere gotisk vindue, der har enkelt affaset karm og lodrette murede profilerede stave.

Foruden disse højtsiddende vinduer har skibet mod nord endnu et sæt kun halvt så høje vinduer, der ikke sidder under de andre, men er forskudte til siderne og så lavtsiddende, at sålbænken kun ligger i mandshøjde.

Mens det vestre vindue i skibets yngre murværk er ødelagt af en senere spidsbuet nu tilmuret dør, er de tre følgende velbevarede og har ligesom de højtsiddende vinduer rundbuet binderstik med skrå smige. I vinduerne var stikkets underside pudset og sålen udvendig såvel som indvendig aftrappet. De to østre vinduer i den del af nordmuren, der som tidligere nævnt er opført samtidig med korpartiet, er smallere og har stikkets underside pudset og hele sålen flad.

I skibets sydmur findes ikke undervinduer, der på grund af den langs muren opførte hvælvede korsgangfløj ingen funktion har haft som lysgiver. Denne fløj – hvoraf sporene af 6 hvælvingfag ses på sydmurens yderside – var sammen med kirken klosteranlæggets nordfløj.

Et sidestykke til denne vinduesdeling kan påvises i den sentromanske teglstenskirke ved herregården Dronninglund – det tidligere Hundslund kloster, samt i den noget yngre Sebber klosterkirke – som Dalum, var disse Benedictinernonne klostre, og de lavtsiddende vinduer har da skaffet lys ind under et langs skibets nordmur anbragt galleri – eller pulpitur, hvorfra nonnerne uset har kunnet overvære gudstjenesten.

I middelalderens slutning er det på skibets vestgavl skævt opsatte tårn blevet tilføjet i 4 stokværker med saddeltag og gavle i øst og vest prydede med savsnit og rudeformede aftrappede blændinger. Det er opført i middelalderlig skiftegang og med rå kamp i fundamenter og sokkel og har en smuk profileret vestportal med retvinklede false og udvendigt spejl. Det højtsiddende dørhul på tårnets nordmur er den oprindelige indgang til dettes øverste stokværker.

I forbandt med tårnets vestmur ligger resterne af en lille oprindeligt to-etages bygning, hvis nederste rum er dækket med en krydshvælving og dette

er antagelig den eneste bevarede del af klostret, hvis vestfløj efter fundamentsrester at dømme har haft sin nordgavl i flugt med kirkens sydmur.

Det er dog givet, at den forannævnte bygningsrest ikke har hørt til klostrets oprindelige anlæg, da en bygning i to stokværks højde med tilhørende tagværk ville have skjult kirkens smukke vestgavl, der har været beregnet til at skulle stå frit og bygningen må derfor være yngre og af samme dato som tårnet.

I 1647 er den søndre korsfløj nedrevet og den herefter fremkomne åbning mod korsskæringen tilmuret.

Korets afkortning er efter alt at dømme sket samtidig med nedrivningen af søndre korsfløj og den da af gamle sten i krydsskiftegang opførte nye gavl med tilhørende gesims er et godt bevis for, at amputationen er foretaget netop nu.

Hvilken størrelse koret oprindeligt har haft kan ikke afgøres, da de op mod østgavlen værende grave forhindrer videre undersøgelser, men antagelig har koret været af samme udstrækning som korsskæringen og med en lige afsluttet østgavl. Herpå kunne gavlens to slanke nærmest fladbuede vinduer tyde, thi selv om de ligesom muren er af ret sen dato, ligger den tanke dog nær, at man ved ombygningen har efterlignet ikke blot de gamle former, men også den gamle fordeling af vinduer og netop sammenstillingen to og to af disse er et for bygningen karakteristisk træk.

Af kirkens udvendige stræbepiller er som nævnt vestgavlens to piller oprindelige og det samme er tilfældet med stræbepillen på midten af skibets nordmur. Denne er opført i forbandt med muren og af sten i samme størrelse og farve samt forsynet med murens sokkel. Kunstruktivt er pillen også opført rigtigt i forhold til skibets oprindelige hvælvinger.

Derimod synes nordmurens vestlige stræbepille, som den stærkt frempringende og lave granitsokkel viser, at have været planlagt i anden form, men pillen maa, da den er i forbandt med nordmuren, være samtidig med denne.

Stræbepillen på skibets sydmur er opført efter, at korsgangsfløjen er nedrevet, hvad hvælvingsporet i ydermuren vidner om.

Korsskæringen danner et kvadrat og de korte korsarme hver to kvadrater, hvis enstens kuplede hvælvinger er opmuret i ring over de svære i konstruktionen betydningsløse ribber. Disse er dannet af 3 i delvis samme plan liggende rundstave og har i skæringen en midtrude med samme profil og hertil findes ingen parallel. Hvælvingskapperne er pudsede og af ribbernes 3 rundstave, har den midterste været rød og de to sidestave hvide dog med blåmalet kant mod den pudsede kappe. På den østre hvælvingskappe har kirkens bygmester med majuskler signeret sit værk: Hoc op'kanutus fecit.

Mellem de to hvælvingsfag samt ind mod korsskæringen er opført samtidige retvinklede gjordbuer, og under de sidste, der bæres af de tidligere omtalte firkantede piller åbner korsarmene sig ind mod korsskæringen. Pillerne, der er enestående i dansk kirkearkitektur, todeler korsarmene og bliver bestemmende for indhvælvingen af korskvadraten, der mod almindelig sædvane får to hvælv af ejendommelig konstruktion, en blanding af tønede og kuppelhvælv. Begge har 1 stens i ring murede kapper og heraf har den vestlige endnu bevaret fire helstens retkantede ribber, hvorimod den østlige kun har svage spor af nedfaldne ribber. Selv om hvælvingernes konstruktion tyder på høj alder, vægrer man sig dog på grund af deres ukultiverede udførelse mod at betragte dem som oprindelige, men derimod som en senere delvis ommuring og reparation af oprindelige hvælv.

I ydermurene hviler arkadebuer og gjordbuer på små konsolagtige frem-spring med et afrundet nederste skifte. I nordre korsarms østvæg er muret en alterniche med et kløverbladformet vindue og et profileret bånd i vederlags-højde.

Hvælvingen over koret må være faldet ned, da dette blev afkortet, og det nu korte kor dækkes af en mærkværdig hvælvning sammenstykket af en række små hvælvingskapper.

Kirkens skib har ligesom nu oprindelig haft to hvælvinger, hvoraf der på murværket findes spor fra disses kapper samt på skibets mure mod nord og syd i en afstand af 50 cm mod øst fra de nuværende midterpiller afhugninger af de piller, der har båret gjordbuen mellem de oprindelige hvælvingsfag. Også disse hvælvinger må være styrtet ned og nye hvælvinger tilhørende den senere gotik er opmuret, som to fag ret rige halvstens stjernehvælvinger med retvinklede ribber og gjordbuer samt i hjørnerne, snart runde snart retvinklede hvælvingsstave. Vægpillen på nord og sydmuren, hvorpå gjordbuen mellem de to hvælv hviler har samme profil og er uden forbandt med ydermurene. Efter de kalkdekorationer, der pryder hvælvingerne – roset om evangelistsymboler – og navne i minuskler, samt sparremønstre på ribberne, kan disse næppe være ældre end årene omkring 1500.

Efter kirkens første byggeperiode åbner korsskæringen sig mod vest, mod det endnu ikke opførte skib i hele dettes bredde og åbningen er foroven afsluttet af gjordbuen til korsskæringens vestlige hvælvingsfag. Fundamentsrester midt for buen og noget ind i korsskæringen lader formode, at en todeling af et galleri langs det kommende skibs østside var påtænkt her, samt at bygmesteren for at skaffe lys under dette afsatte de to lavtsiddende vinduer i den med korsfløjen samtidig opførte del af nordmuren.

I kirkens anden byggeperiode får galleriet eller nonnekoret sin endelige udformning. Åbningen mod koret udfyldes med murværk, der som funda-

mentsporene viser har haft en mindre korbue forneden og på hver side de endnu bevarede alternicher. I en højde af c. 4,0 meter fra gulvet, er muren gennembrudt af 5 åbninger i forskellig bredde og højde stigende mod midten, og alle har de retvinklede false og vandret bund. Under åbningerne og i en afstand af 60 cm, fra disse hvortil også den underste del af murværket har et $\frac{1}{2}$ stens fremspring, er mærker af et vandret gulv, der har været båret af de hvælvinger, hvis skjoldbuer nu findes som spor over de forannævnte alternicher.

I skibets nordvæg mellem det tredje og fjerde undervindue fra øst er lignende spor af 2 hvælvingskapper samt fra midten af muren og 2 meter mod vest en vandret rille til fastholdelse af gulvplankerne i et træpulpitur af samme højde, som det forannævnte.

I sydmuren og til et tilsvarende punkt er fra øst også i samme højde udhugget en vandret rille, der slutter over et nu tilmuret bjælke hul. En lignende rille, en meter lavere end førstnævnte findes tilmuret herunder i hele sydmurens længde. Afgravninger i skibets gulv viste foruden sporet af fundamentet til det i første byggeperiode planlagte galleri, også fundamentspor til 3 piller eller søjler, der kan have båret det hvælvede galleri foran kormuren.

Galleriernes levetid har næppe været længere end til slutningen af 1500 tallet, da den i disse år på skibets nord, øst og sydvæg malede skjoldefrise ellers havde været skjult.

Til nonnerne blev derefter opført et pulpitur over skibets vestre del, hvor der i vestgavlen er bevaret en vandret rille til støtte for et plankegulv.

En rekonstruktion af den østlige del af nonnekoret, udført på grundlag af de fremkomne spor, viser, at i kirkens 2. byggeperiode var dette udført af seks hvælvingsfag hvilende på fire fritstående piller eller søjler, samt at nonnerne herfra gennem de fem uligestore og højtsiddende åbninger har kunnet følge gudstjenesten i koret.

At dette pulpitur så samtidig – eller lidt senere – er udvidet med et trægalleri langs skibets nordmur og derefter langs sydmuren kan også fastslås gennem de derværende vandrette riller, ligesom man også kan opstille den formodning, at pulpituret har strakt sig over hele skibet og delt dette i den høje og lyse overkirke til nonnerne og en mørk underkirke, kun belyst gennem de lavtsiddende vinduer i nordmuren, for lægfolk.

Nonnernes adgang til pulpituret er fra første færd sket gennem en trappe fra skibets gulv, men forholdet er efter opførelsen af tårnet med den tidligere nævnte tilbygning til klosteret ændret, så man har kunnet komme ind på pulpituret fra tilbygningens andet stokværk og gennem tårnet og det til dør ændret vindue i skibets vestgavl.

Da pulpiturets murrille også findes i de to vægpiller, der blev opført sam-

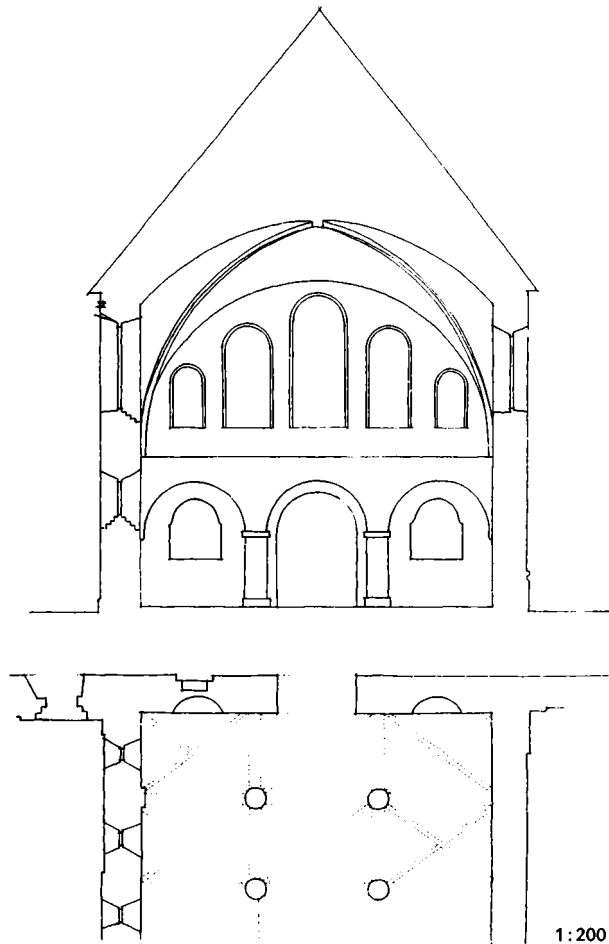

Fig. 80. Rekonstruktion af Nonnekoret.

tidig med de nye hvælvinger, kan nedtagningen af de oprindelige pulpiter først være sket herefter og nonnerne henvist til galleriet langs skibets vestgavl.

Da adgangen for lægfolk gennem tårnets vestdør af en nu ukendt årsag samtidig faldt bort, har man gennembrudt en ny portal i den vestre ende af skibets nordmur.

Af foranstående fremgår, at der stadig har fundet ombygninger sted af pulpituret, hvilket også falder sammen med dr. Rich. Haupt's udtalelse om, at en ændring af nonnekorene synes at have været ret almindelig. Dr. Haupt oplyser også, at disse ikke behøver at være i skibet, da der i adskillige tyske korskirker, der ganske vist er et århundrede yngre, men tilhører samme orden, fandtes nonnegalleriet i den korsarm, der lå nærmest klosteret.

Om kirkens skæbne gennem tiderne oplyser Dr. Mackeprang bl. a.: I en synsforretning fra 1579 beskrives klostrets dårlige tilstand og i den følgende fra 1620 nævnes det overhovedet ikke, hvorfor det må formodes at alle fløje nu er nedrevne dog med undtagelse af den i middelalderlig skifte opførte fløj af Christiansdal, hvilket kan have tjent til bolig for prioren og de til gudstjenesten knyttede præster.

Med selve kirken gik det åbenbart ikke bedre. I 1618 fik det nyt tag og tagværk (og som sporene på vestgavlen viser med mindre rejsning end det oprindelige tag), men i 1646 skildres den som meget brøstfældig. Da den ikke selv ejede midler, da kronen jo havde inddraget klostrets rige jordegods, fik de velhavende kirker i stiftet ved kongebrev af 19. maj 1646, befaling til hver at give 3 rdlr., til dennes istandsættelse. Dette har åbenbart ikke strakt synderligt vidt, og lensmanden Iver Vind kom dem derfor til hjælp på en ganske ejendommelig måde. En oprindelig over døren mellem den nordre korsfløj og korsskæringer indmuret indskriftssten beretter nemlig, at da kongen 1646 selv besøgte Dalum har han „nådigst bevilget Iver Vind dette kapel til egen og arvingers begravelse“ mod at lensmanden til gengæld skænkede 400 speciedaler til kirkens reparationer. Hverken kongen eller hans bygmester Hans Anemøller efter hvis „antegnelser“ arbejdet skulle udføres har åbenbart interesseret sig for kirken, og istandsættelsen blev skæbnesvanger for dennes udseende. Ved et kongebrev af 31. januar 1647 bifaldes det, at det søndre kapel (korsarm) skulle nedrives og stenene anvendes bl. a. til piller. Nordre korsfløj, der altså var overladt Iver Vind blev samtidig så at sige vendt om, idet spidsgavlen mod nord nedtoges, medens der i dens sted opførtes nye gavle i øst og vest. Efter et prospekt fra e. 1718 i Nationalmuseets arkiv har det været høje svungne renæssancegavle, åbenbart af samme art som på Valkendorfernes 1633–1634 opførte kapel ved Sct. Knuds kirke.

Disse gavle blev dog forlængst nedrevne, og sparsommelige rester af kar-nisbånd var vidne om fordums herligheder. I forbindelse med nedrivningen af søndre korsfløj blev Arkadebuerne delvis fjernet og de herefter fremkomne åbninger tilmuret. Bortset fra afhugning af profilerne på den udvendige side af Arkadepillen blev denne i stærkt ødelagt stand bevaret i det nye murværk. Mod dette opførtes samtidig „et lille gammelt capel i rundbuestil“, hvilket senere er nedrevet og kun en velbevaret tilmuret døråbning med dobbeltfalse, kurvehangsbue og spejl fandtes under kirkens sidste restaurering. Kapellet findes på en tegning fra c. 1670 i Resens Atlas, og nævnes endnu i Traps anden udgave.

Under korsarmens østre del indretter Iver Vind en gravkælder, og under

Fig. 81. Enkelthed fra søndre arkadepille.

de to arkadebuer mod kirken opføres en spærremur mod den ejendommelige af Hans Drejer forfærdigede dør.

Mellem Korsarmens to hvælvingsfag blev yderligere opsat en tværgående mur, og fra det herved fremkomne forrum, hvortil der var adgang gennem den udvendige bevarede romanske præstedør, førte en granittrappe ned til selve gravkælderens.

På den side af tværmuren der vendte mod forrummet var i hele murens bredde med store datidige bogstaver i sort og gul farve malet den samme indskrift, som står på forannævnte af Iver Vind opsatte mindeplade.

På nordvæggen i det øvre gravkapel opsattes det smukke, og som Trap i sin udgave af 1873 benævner „vidløftige“ epitafium over slægten Vind.

Forummet blev fra først i 1800 tallet anvendt som gravkapel for senere ejere af Christiansdal.

Det tidligere nævnte kongebrev omtaler kun korsfløjens nedrivning, men

Lønborg fot.

Fig. 82. Dalum Kirke fra SV før istandsættelsen.

efter alt at dømme er det som tidligere nævnt også ved denne lejlighed, at koret er blevet forkortet.

Efter at kirken i årene 1659–1727 for en tid havde været i privat eje, gik den over til kronen og blev påny underkastet en hovedistandsættelse. Efter bevarede kontrakter at dømme, har denne da kun været af ren håndværksmæssig natur.

Synsforretninger fra 1720 og 1721 fortæller malende om hvor galt det har været med kirken, og det er alle dele af denne, mur, hvælvinger og tagværk og især fodrenden mellem korsskæringens og nordre korsfløjs tage, der var i forfald. Men de oplyser også, at den senere indsatte dør i skibets nordmur, der indtil da har været i brug, nu skal tilmures, samt at der ved korets østgavl har været et våbenhus. En lignende tilbygning før korets afkortning er omtalt i Jacob Madsens visitats den 29. december 1590 som „et lidet affsets tagt med tegl.“

Men også tidligere forhold kan have været en grundlæggende årsag til kirkens forfald.

Hude fot.

Fig. 83. Kirkens indre før istandsættelsen.

I året 1377 udsteder biskop Valdemar Podebusk på Danehoffet i Nyborg aflad for Dalum, Aasum og Fraugde kirker, idet han ved aflad opmuntrer til disses bygning, fordi de formentlig har været ødelagt i det store jordskælv 10 år før, og måske kan de store revner – der fandtes bag skærmende kalklag og særlig i kirkens østre del, have sin begyndelse her.

I tidens løb hæver terrænet sig omkring kirken, og vejen, der mod vade-stedet fordem gik vest for Christiansdal, føres nu over store opfyldninger forbi tårnets vestmur. Overalt forsvinder bygningens sokkel og højere og højere vokser fyld og fugtig jord op på de gamle mure, og såvel ind- som udvendig begynder de at forvitte.

Efterhånden som terrænet vokser, ændres kirkens indgangsforhold, og tårn-døren udvides opefter ved borthugning af spidsbuens top og overliggende murværk, hvorefter der påmures en klassicistisk portal og henlægges 6 granittrin i døråbningerne i tårnets vest- og østmur.

Den tidligere i slutningen af middelalderen udførte gotiske korbue udvides

på barbarisk måde, og i nord- og sydmuren udhugges store „gotiske“ vinduesåbninger forsynet med karme og rammer af træ.

De oprindelige rødmaledede ud- og indvendige mure er allerede i middelalderens slutning hvidtede indtil man – antagelig i begyndelsen af 1800 tallet gav de udvendige mure den lyserøde farve, der med de hvidkalkede gesimser stod smukt til kirkegårdens grønne træer.

Kirken er nu hvidkalket indvendig og står udvendig i sine dybtrøde sten og med undersiden af alle vinduesstik i lysegrå puds.

Ved kirkens restaurering i 1926–29 blev alle fundamenter ført til fast bund, og søndre korsarm genopført på gamle fundamenter. Nordre korsarms spidsgavl blev påny opført, og denne såvel som den nye gavl på søndre korsarm fik forbillede i den samtidige østgavl fra Vor Frue i Odense, der som tidligere nævnt må have haft samme bygmester.

Murværket er istandsat indvendig som udvendig og alle spor af oprindelig arkitektur og udsmykning er fremdraget og istandsat så langt som helheden måtte kræve det. Nordre korsarms nordmur, der var ca. 80 cm ude af lod blev skruet tilbage; de i tidens løb udhuggede nye vinduer blev tilmuret, og alle gamle vinduer genåbnedes og istandsattes samt forsynedes med blyspid-

Fig. 84. Dalum Kirke set fra NØ.

Lønborg fot.

Fig. 85. Nordre korsarm rettes op.

sede ruder, der både m. h. t. størrelse og vindjernenes plads nøje kunne genfremstilles efter de fundne spor.

Af kirkens gennem tiderne forskellige gulve fandtes mindre dele og, bl. a. i korsskæringerne ud for den nordre arkadepille, hvor de store røde munkesten lagt i sildebensmønster i gulvhøjde passede til arkadepillens sokkel, og efter dette er det nye gulv henlagt.

I fyldmassen omkring kirken fandtes adskillige brudstykker af munk- og nonnetegl samt af senere former af tagsten og heraf må formodes at dette materiale altid har været anvendt som kirkens tagdække. Som en enkelthed i murværkets historie bør nævnes, at skibets søndre udvendige mur i mandshøjde har mange større og mindre huller i såvel mursten som i fuger, fra hvilke der kunne fjernes adskillige deforme kugler.

En undersøgelse, som Tøjhuset foretog af disse, har ikke kunnet tidsfæste denne beskydning, som måske er et minde fra svenskekrigens dage.

I skibets midte og nær dettes nordmur samt i det sydøstre hjørne fandtes under kirkens gulv to brandpletter fra bronzealderen og nær disse en lille

fordybning med en samling lerskår af flere urner ornamenteret i den yngre stenalders stil, og henlagt her, sammen med skår af et broncekar, da jordlaget under kirken blev afrettet.

Selv om fundet som tidligere nævnt i dette værks afsnit om Dalum sogn i oldtiden ikke blev optaget „på videnskabelig måde“, kunne de nævnte iagttagelser dog fastslå, at kirken er opført på en gravplads fra oldtiden.

Fra middelalderen lå i en afstand af 2 meter fra skibets nordmur to velbevarede murede grave samt rester af en tredje grav, ligesom en lignende fandtes i det syd-vestlige hjørne af den nordre korsarm. Gravenes sider var udført i 2 og 3 skifters højde af munkesten med den sædvanlige indsnævring til hovedet i den vestre ende. Bunden i gravene var grus, og i de to førstnævnte lå velbevarede skeletter. Den østre grav var afdækket med skrånede lede munkesten og de to andre har haft trædække.

Under gulvet i korsskæringen og i koret var opmuret et større og tre mindre gravkamre, hvoraf det førstnævnte var overdækket med en flad $\frac{1}{2}$ stens tøndehvælvning. Til et af de andre gravkamre, der lå opad den ydermur, der var opført efter nedrivningen af den søndre korsfløj, var der i muren til det fri udført et halvcirkelformet vindue. Alle gravkamre, der kun indeholdt jordfyld og rester af plankedække, var fra midten af 1600 tallet.

Knud Lehn Petersen.

Foruden de i foranstående indsatte billeder henvises til følgende; de tidligere udkomne bind af Dalum sogns historie.

Bind I p. 45: Forbindelsesbygningen set fra sydvest.

Bind I p. 47: Enkelthed af skibets vestgavl.

Bind I p. 48: Skibets sydside.

Bind I p. 319: Prospekt af Christiansdal med kirken c. 1718.

Bind I p. 377: Skibets nordside.

Bind II p. 100: Kirken set fra Christiansdal c. 1870.

Bind II p. 142: Litografi af kirken c. 1870.

Endvidere henvises til følgende afhandlinger, der også omtaler kirken:

Bind I p. 43: Klosteret på Nonnebakken.

Bind I p. 360: Præst og kirke.

DALUM KIRKES INVENTAR

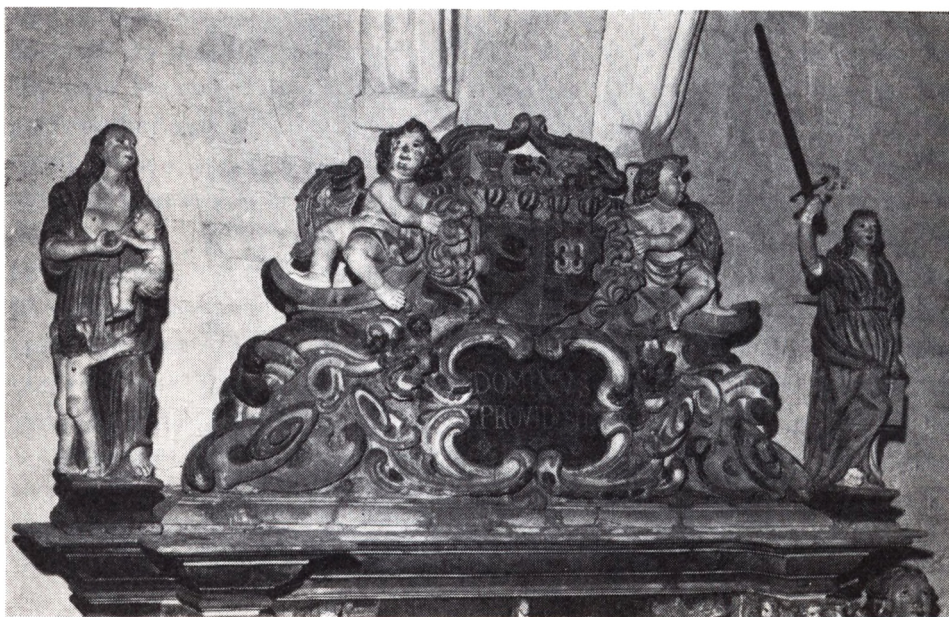

Fig. 86. Den øverste del af Vind-epitafiet. symbolet på den store forandring, som skete i Dalum Kirke, både udvendig og indvendig, efter 1646.

Jacob Madsen, Fyns biskop fra 1587 til 1606, var ikke så lidt af en iconoclast, billedstormer, sådan som det fremgår af hans visitatsbog. Den 29. december 1590 visiterede han i Dalum og fandt da i kirken, hvad han beskriver som „1 skarns Taffle met Jomfrue Marias Billede“. Der er dog ikke, som i andre tilfælde, hvor et billede mishagede biskoppen, nogen bemærkning om, at denne altertavle skal fjernes.

Ved Jacob Madsens omtale af denne altertavle er vi inde på spørgsmålet om, hvem kirken var indviet til i de katolske tider.

Klostrets officielle navn var 1365 *monasterium sanctimonialium ordinis Sct. Benedikti*. Det fortæller flere kilder, som også er anført i dette værks første bind. Fra 1464 findes et pavebrev, stilet til „*priori monasterii s. Maria in Dalum*“¹⁾. Om klostret er der således ingen tvivl. Og man kan vel gå ud fra, at Vilh. Lorenzen²⁾ har sluttet, at når klostret var indviet til Jomfru Maria, var kirken det også. Eller han har det fra Idum³⁾, som skriver det

samme. Ingen af dem angiver kilde for denne oplysning. Og arkiverne siger tilsyneladende intet derom.

Man kender flere tilfælde af dobbeltpatronater, det vil sige at et kloster var viet til een, dets kirke til en anden. Her kan det nævnes, at talrige af vore kirker i middelalderen var indviet til St. Mikael. Dette var tilfældet med Sanderum kirke, som var annex til Dalum. Og her kommer nu to gamle manuskripter, som modsiger hinanden. I det ene⁴⁾ hedder det, formentlig med sognepræsten Poul Olsen som meddeler: „Udi choret i Dalum kircke hoes degnestoelen ved denn søndre side, findis disse epterfygendis ord udschaaren På en Ege Pernille (panel). Anno Domini quingentesimo tertio fundavit Honorabilis vir Magister Nicolaus Hiort istum chorum in honorem S. Michaëlis. Orate“. (I det Herrens år 1503 grundlagde den højværdige mand magister Niels Hjort dette kor til St. Mikael's ære. Lad os bede). *Men*: hos Langebek⁵⁾ hedder det, at denne latinske indskrift findes i Sanderum kirke. Det samme har Pontoppidans Danske Atlas, hvor Niels Hjort iøvrigt nævnes to gange, først for 1503 med den ovenfor gengivne latinske tekst, anden gang 1403, da Niels Hjort siges at have bygget et sakristi bag alteret, „St. Mikael til ære, hvis billede der og findes“. At det skal være Sanderum 1503, turde også fremgå af denne kirkes bygningshistorie, som den er omtalt i Traps Danmark.

Men var det nu Dalum kirkes højaltertavle, Jacob Madsen var så utilfreds med? Der har i utallige kirker været sidealtre for Jomfru Maria. Nu kommer dertil, at den før nævnte indberetning fra sognepræsten har denne meddelelse: „Udj Sanderum Kircke haffver veret 3 altere, itt i denn Sønder Capell, och itt i den Nordenn, och itt i Choret. Det som var i den Norden Capell bleff i Welbiurdig Absalon Gøes thiid, der hand var lensmand ført thill Dalum Kircke“. Absalon Gøye var lensmand 1579–1602. Den gode lensmand har måske drejet bispem en knap ved at flytte en altertavle, som misgagede bispem, fra Sanderum til Dalum. Biskop Jacob Madsen finder ved sin visitats i Sanderum samme dag, som han også visiterede i Dalum, to altre, som han vil have brudt ned, og det ene var ganske rigtigt borte, da han visiterede igen i 1600. Der findes intet arkivalisk belæg for, hvad det var for et alter (en altertavle?), Absalon Gøye lod føre fra den ene kirke til den anden.

Endelig bør man vel nok tage livet af to samstemmende meddelelser om, at dronning Christine i 1503 skal have skænket en altertavle til Dalum kirke. Det står hos Idum (op.cit.): „1503 skænker dronning Christine en altertavle til Sanderum kirke og en altertavle til Dalum klosterkirke med hendes og kong Hans' billeder“. Idum angiver som kilde „Werlauf: Kong Hans“, det vil sige E. C. Werlauf: Monumentet over kong Hans og dronning Christina i

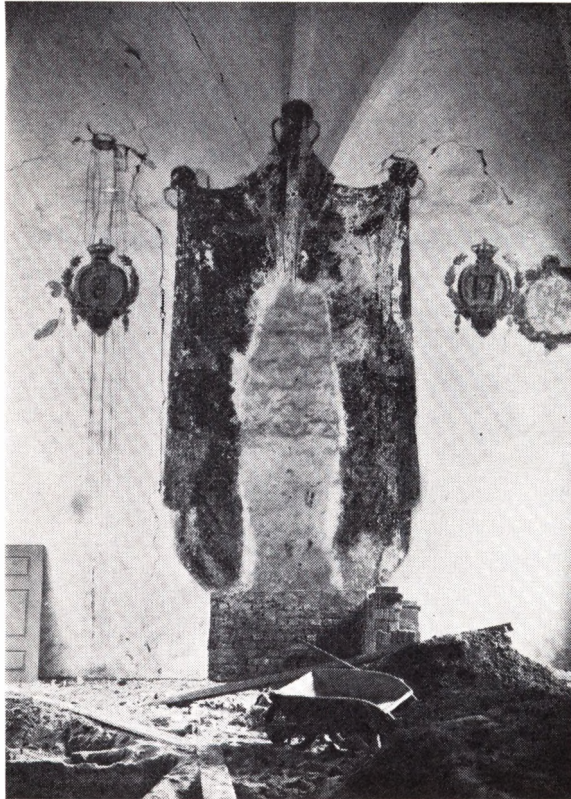

Fig. 87. De overhvidtede malerier i koret.

St. Knuds kirke i Odense (1827). Men det er en forkert tilskrivning. Werlauf (side 29, note q) taler ikke om en altertavle til Dalum kirke, derimod om en tavle til Thurø kirke. Han fejer dermed bort oplysningen om altertavlen til Dalum kirke, som findes i et håndskrift i Kgl. Bibliotek⁶). Nu spørger man sig selv, om Lorenzen har læst dette håndskrift, eller om han – igen – har læst hos Idum. Lorenzen mener (op.cit.), at det er en højaltertavle, Jacob Madsen kalder en skarns tavle, og han fortsætter: „mulig er det den, dronning Christine 1503 skænker kirken“.

Det skal tilføjes, at Idums artikel er to år ældre end Lorenzens bygningshistorie og altså for den sags skyld godt kan være brugt af Lorenzen som kilde. Skade, at arkivalierne ikke forklarer eller bortforklarer overensstemmelsen mellem de to forfattere.

Efter således at have gennemgået håndskrevne og trykte kilder om Dalum vil vi slutte med at gå ud fra, at kirken virkelig var indviet til Jomfru Ma-

Fig. 88. De overhvidtede malerier på hvælvingen i skibets nordside af triumfbuen.

ria. Og det selv om der ikke i dag i kirken findes noget, som understøtter formodningen.

Kirkens kalkmalerier. Dalum kirke hører til det ikke store tal af danske kirker, hvor man ikke finder bevaret et eller flere viekors. Det var skik i den romerske kirke, at biskoppen ved kirkeindvielse med hellig olie eller vievand tegnede et kors på tolv steder i kirkens væg, tolv for apostlene. Senere blev disse tegnede kors så udfyldt med farver. Det var altid et græsk kors i en cirkel. Korsets fire arme betegnede da Kristi fire gerninger: Han åbnede Himlen, knuste helvede, skænkede nåden og gav syndernes forladelse. Cirklen omkring korset var udtryk for det evige.

Ved restaureringen fandt man til højre for alteret og til højre for kongemærket resterne af en malet dekoration (se fig. 87), som har været temmelig kunstfærdig, men af hvilken kun noget af kransen var tilbage, mens det, som

har været indenfor, var forsvundet. Det er muligt at vi her havde resterne af et viekors, selv om man rent umiddelbart studser over den kunstfærdige indramning. Den er imidlertid ikke enestående. I den nærliggende Sanderum kirke findes stadig en sådan kunstfærdig indramning af et viekors, som tilmed er mærkværdigt ved, at det ikke er det sædvanlige græske kors, men et græsk kors stående på to af grenene, eller muligt et afkortet Andreaskors.

Kirken har imidlertid rummet adskilligt flere kalkmalerier, end man ser i dag. Bag alteret maledes i 1700'erne et „gardin“, som senere blev delvis hvidtet over i siderne, så man ved restaureringen af kirken kun fandt rester, som skjultes af altertavlen (se igen fig. 87). Dette gardin var rødt med guldklunker og -frynser. På hver sin side af altertavlen var i 1749–50 (se første binds side 381) malet et kongemærke. Til venstre for tavlen C 4 1646 (det år, da kongen gav Iver Vind tilladelse til at bygge sig et kapel) og til højre for altertavlen F 4 1718 (det år, da kronen atter kom i besiddelse af Dalum kloster, Kristinedal). Disse kalkmalerier blev hvidtet over ved restaureringen. Det samme gælder de våben og navne på nonner, som fandtes i en bred frise, delvis ødelagt ved bygningsarbejder, og nogle billeder til venstre på spærremuren mellem skib og kor.

Disse sidste var uheldigvis i en meget dårlig stand. Ligesom nonnevåben og -navne var de derfor meget vanskelige at tyde. Hvad der var tilbage, blev fotograferet og kan ses gengivet på fig. 88. Forneden står i en muråbning eller port en skægget mand, tilsyneladende St. Peter, som gør klar til at lukke de nøgne sjæle foran sig ind i Himmerige. Ovenover i et par rækker nogle personer med glories, muligvis frelste sjæle eller snarere engle, som synger „Gloria“, „Sanctus“ og mere på skriftbånd, som ikke kan læses. Bag Peter står noget, der med lidt god vilje kan tydes som „gaudeamus“ (lad os glæde os). Ovenover de to rækker personer igen er noget, som kan ligne lidt af en fornem vifte.

Det er synd, at disse kalkmalerier er borte. Selv som rester ville de have været et smukt minde om vor romanske kirkekunst.

I skibets to hvælvinger findes bevaret nogle ornamentter, som restaurator Harald Borre dels kunne genopfriske, dels supplere, så de i dag står smukt og klart. I den vestre hvælving fandtes mod syd og nord en stav, som strakte sig ca. to meter ud på kappen, og da afslutningen ikke kunne findes under pudset, lod restaurator dette ornament henstå fragmentarisk. Ribberne er iøvrigt både i vest og i øst bemalet med sparremønster, og imellem ribberne er rige stængler med blade, i vesthvælvingen større end i den østlige. Hvor ribberne mødes i vesthvælvingen findes „rosetter“ med hvirvlende skyer, og i hvælvtoppen en seksbladet roset. I den østlige hvælving fandtes ornamentet bedst bevaret, og suppleret fandt kun sted i kapperne mod øst og vest. På

Fig. 89. De gotiske dekorationer i skibets vesthvælving.

hvælvingens slutstene fandtes tre evangelistsymboler, nemlig for Matthæus, Markus og Lukas, derimod intet for Johannes, og i dette symbols sted er malet en roset magen til dem, som findes på vesthvælvingen. Løven, symbolet for Markus, manglede glorie, som de to andre symboler havde. Øverst oppe i hvælvtoppen har været en dekoration, som formentlig har skullet være eller symbolisere Gud Fader eller Frelseren; det er ikke til at skelne klart. Omkring dette ornament findes mellem ribberne en rødbrun farve af form næsten som en sol, i hvert fald en cirkel, og det skal jo nok have indeholdt en hentydning til det manglende billede i toppen.

I sin beretning om restaureringsarbejdet⁷⁾ skriver Harald Borre henimod slutningen: „På sydmuren fandtes en figur, hvis arme omklammer ribbernes nederste del, mangler fødder“ (fig. 91).

Der kan siges mere end denne kortfattede bemærkning om figuren, som man ganske naturligt lægger mærke til, eftersom den er alt, hvad der er tilbage af kalkmalerier i kirken.

Det er vist blevet almindeligt at opfatte manden som den Onan, man læser om i første Mosebogs 38. kapitel vers 9. Vilh. Lorenzen mener noget andet. Han skriver om de indstyrtninger af skibets hvælvinger, som har fundet sted,

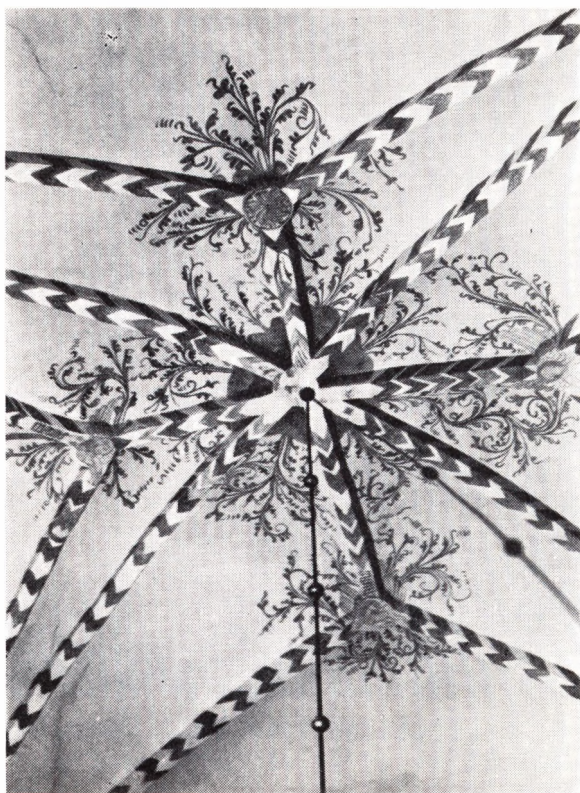

Fig. 90. De gotiske dekorationer i skibets østlige hvælving. Øverst ses rosetten, hvor Johannes-symbolet manglende.

og regner med at manden skal foregive at støtte og af al magt afstive den søndre pille. Så er der nogle, som har villet opfatte manden som en yngre version af jætten Fin, der omklammer en pille i Lunds domkirkes krypt. *Det* skal man dog vist ikke tro på; i hvert fald har man aldrig fundet noget spor af Fins kone, som med sit barn findes i Lund-krypten. Som en fjerde formodning kan nævnes, at man har villet sætte manden i forbindelse med den episode, som er nævnt på side 68 i første bind, om to nonner som søgte og fik tilladelse til at forlade klostret, fordi de var utrygge ved priorissens og de andre søstres sædelige vandel. Om endelig kan man som nummer fem formodning anføre, at figuren måske ganske enkelt er en adelig ungersvend, som har en dolk ved sin venstre side. Det er måske den rimeligste forklaring, selv om man så mangler forklaring på, hvad han gør ved pillen.

I den nordlige korsarms østlige hvælving fandtes en indskrift, som blev delvis istandsat. Der står: „HOC / OP (us) / KANUTVS / FECIT“ (Dette værk gjorde Knud). Ved restaureringen, som lededes af kgl. bygningsinspek-

Fig. 91. Den mærkelige figur ved en pille på sydvæggen.

tør Knud Lehn Petersen og havde til formål at redde det anselige korparti, væsentlig ved genopførelse af den forsvundne søndre korsarm, blev der i denne korsarms hvælving skrevet: „HOC OPVS / KANVTVS / RENOVAVIT / A D MCMXXIX“ (Dette værk fornyede Knud i det Herrens år 1929).

En rundgang i kirken vil vise flere spor af istandsættelsen.

Alterbordet – bag hvilket der ikke skjuler sig noget oprindeligt stenalter med relikviegemme – og panelet omkring alterpartiet står i de samme farver som stolestadegavlene, med forgyldte lisener. Nadverskranken er i mørkt, forgyldt skæreværk, og det hele er med geometriske tegninger uden kristelig symbolik, tegnet af Knud Lehn Petersen. Det samme gælder orgelpulpituret, hvis form og farver i nogen grad ligner barokt snitværk. Orglet er fra Frobenius, pneumatisk, med 15 stemmer, hvoraf to rørstemmer, nemlig fagot og obo. Orglet blev restaureret i 1951.

Stolestadegavlene er allerede nævnt tidligere. Det bør dog måske tilføjes,

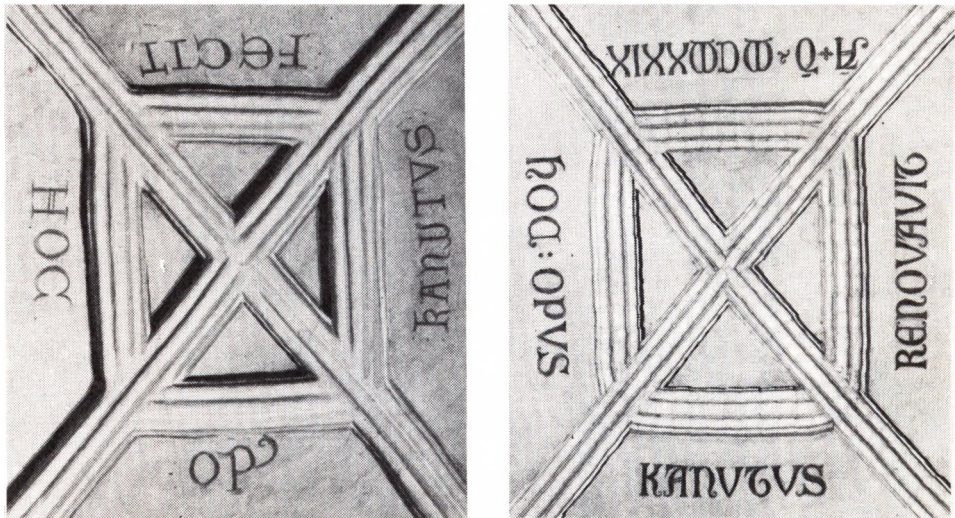

Fig. 92. Til venstre indskriften i den nordlige korsarm, fra kirkens første bygningstid, til højre indskriften fra restaureringen i sydlige korsarm.

at de to Oluf Bager-gavle godt kan være oprindelig hjemmehørende i kirken, eftersom Oluf Bager jo havde meget at gøre med lenet. Formodningen om, at gavlene skulle være kommet fra Gråbrødre kirke, kan være meget god, men støttes ikke af bisparkivet, hvor man ikke under auktionsberetningerne fra Gråbrødre finder noget om disse gavle. Den ene Oluf Bager-gavl havde for resten nogle morsomme blomsterdekorationer, som desværre ikke fik lov at blive stående ved restaureringen. De var måske heller ikke meget for øjet, og de var sandsynligvis også yngre end gavlene, men i dag ville man have bevaret dem som endnu et minde om tidligere tiders kunst i kirken.

Det bør iøvrigt nævnes, at kunstmaleren Niels Lindberg var farvekonsulent ved kirkens restaurering og den staffering, som fandt sted i forbindelse hermed.

De andre stolestadegavle er fornyet efter rester, som Lehn Petersen fandt ved restaureringen.

På skibets sydmur hænger et tidlig-gotisk krucifix. Smertensmanden hænger i armene, men er ikke præget af den senere gotiks voldsomme, undertiden næsten groteske, malede udtryk for pine. Han bærer en svær og tung gylden tornekrone og et gyldent lændeklæde, hår og skæg er mørkebrunt. Nissen⁸⁾ beretter ca. år 1900, at tornekronen er spanskgrøn og lændeklædet indigoblåt. Skikkelsen er formet sådan, at beskueren nedefra får indtryk af naturlig størrelse, mens i virkeligheden overkroppen for at kunne stå for beskuerens blikforkortning er forstørret, som man ser det på mange krucifixer.

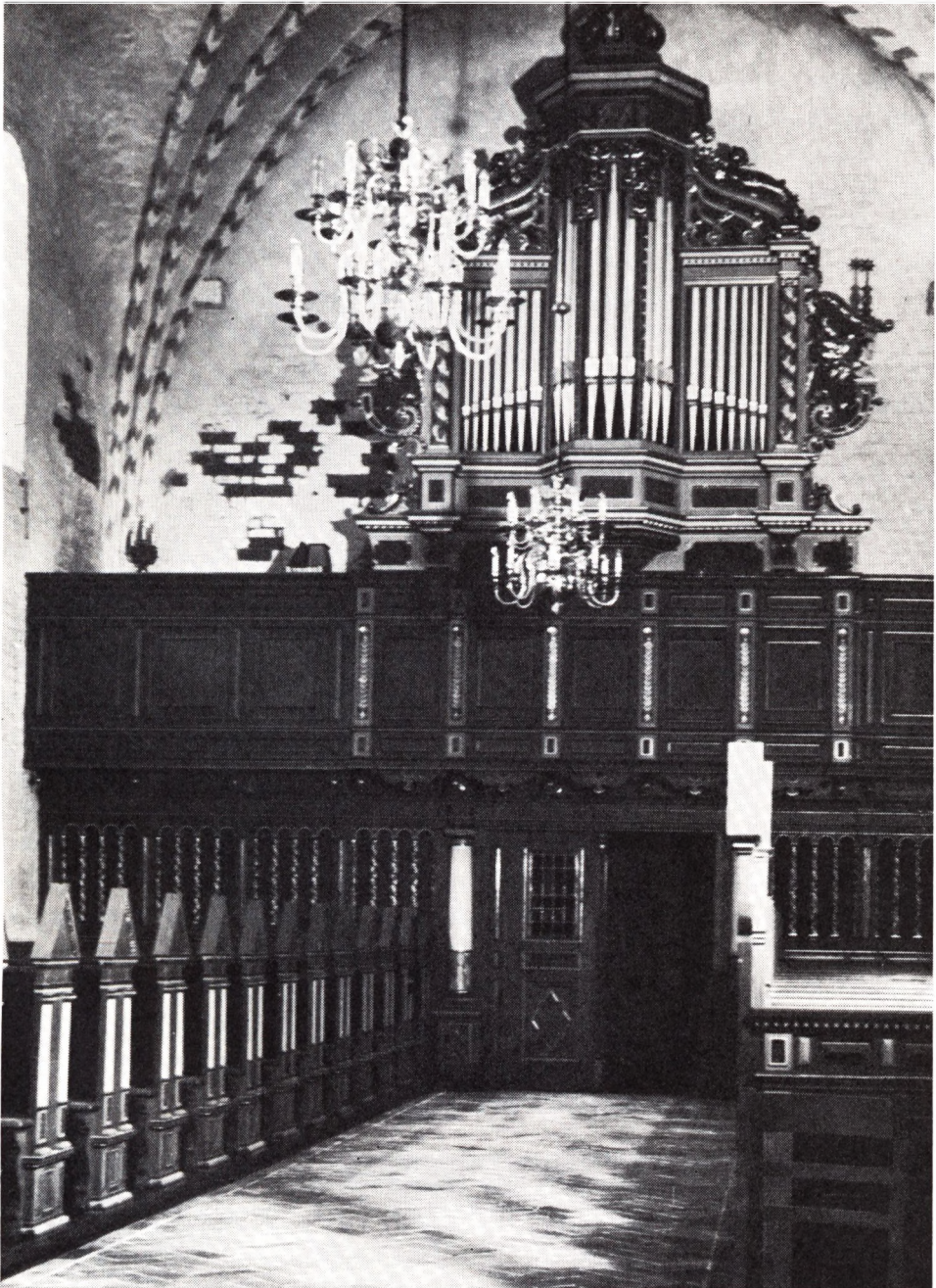

Fig. 93. Orgelpulpitoret efter restaureringen, efter kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersens tegning.

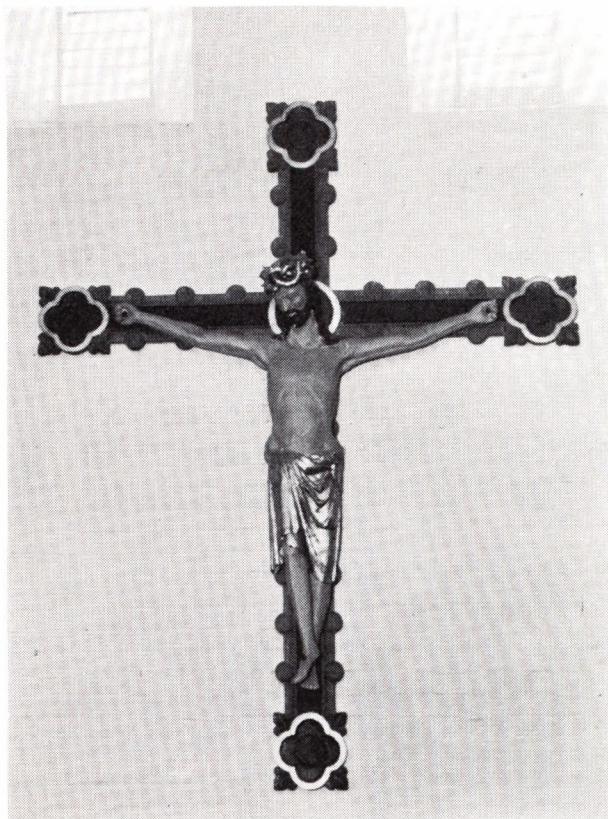

Fig. 94. Det tidlig-gotiske krucifix på nyt korstræ efter tegning af arkitekt J. Vilh. Petersen.

Korstræet er nyt, tegnet ved restaureringen af arkitekt J. Vilh. Petersen. Det har i de fire ender en figur med lilje i de fire spidser og langs korset figurer, der nærmest kan betegnes som kugleformede blade. Derved får korset hentydning til, at det ofte er kaldt livstræet, et urgammelt symbol på opstandelse og evigt liv. Farverne er blå, lilla, rød og grøn, vel nok ikke tænkt liturgiske eller symbolske, men dog overensstemmende med forskellig kristelig brug.

På romanske krucifixer var Frelserens fødder gennemstukket af hver en nagle. Ikke således på de gotiske krucifixer, hvor den ene fod ligger over den anden – højre fod over venstre, kun i sjældne tilfælde det modsatte – og altså begge fødder gennemstukket af en enkelt nagle. Dette har afstedkommet en legende, som fortæller: Da Jesus skulle korsfæstes, var en sigøjner til stede. Han følte medlidenhed med den uskyldige og sneg sig hen til den kurv, hvori korsfæstelsens værktøj lå. Det lykkedes ham uset af alle at tage en af naglerne, men Jesus opdagede hans forehavende, nikkede og

sagde med et smil: „Til løn for din barmhjertighed og gode tanke skal denne færdighed leve videre i din stamme og slægt til den yderste dag“. Heraf kommet det sig, at sigøjnerne endnu i dag har en særlig evne til at tilegne sig ting, som andre måske mener, at de ser på. Og sigøjnerens handling førte med sig, at Jesus korsfæstedes med kun tre nagler, siger denne legende.

Nævnes skal endelig, at lysekronerne i skibet er ny, efter samme tegning af Knud Lehn Petersen som kronerne i Thomas Kingos kirke. De gamle jernkroner, som hang i skibet, og som også var tegnet af Lehn Petersen, omkring 1918, findes nu i korsarmene.

Gravstenene i kirken er allerede nævnt i dette værks første bind, men der er grund til at omtale nogle af dem nærmere, om ikke just for at beskrive dem så fordi de som eksempler fortjener at blive klarere belyst.

Der er først den ældste, som nu er anbragt i gulvet i den sydlige korsarm, under mindestenen for præsten Jacob Hjorth. Stenen er afbildet på fig. 95 efter J. Magnus-Petersens tegning⁹⁾.

I betragtning af at stenen har to kors, med fødderne vendt mod hinanden, kan der være tale om en dobbeltgrav. Kanhænde er det dog kun en sten over en enkelt død og i så fald sikkert en gejstlig mand. Til venstre, når man står og ser på stenen ovenfra, er et latinsk kors, plantet i en lille høj, som man ofte ser det på såvel sten som malerier; det er Golgatha, hvis man da ikke vil betragte det som den simple løsnings, at det er tuen som er opkastet over den døde mand. Inden i korset er et mindre udmejslet i en enkelt streg, dog kun i den øverste del af stammen og i armene. Det er, hvis man sammenligner med andre gravsten fra de samme århundreder, gjort mindre kunstfærdigt, mange gange ellers som et dobbeltstreget kors, men dette skal som andre steder utvivlsomt læses som antydning af et skriftbånd. Den knop, som sidder i midten, hvor længdestangen og tværstangen mødes, er kendt fra andre kors, fortrinsvis fra engelske eller irske, hvad der vel godt kan passe på gravstenens oprindelse.

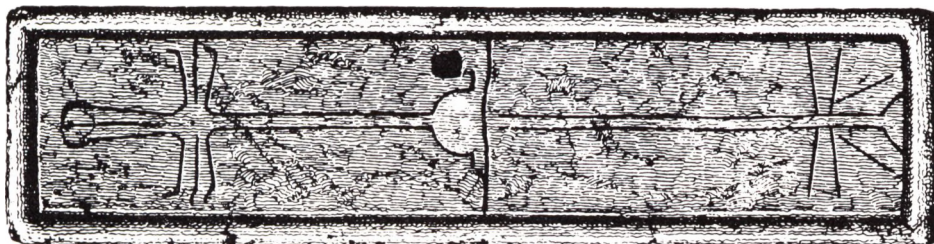

Fig. 95. Den romanske gravsten i sydlige korsarm.

Til højre i stenen findes et andet kors, som er lidt forkert gengivet på tegningen, hvor to streger foroven ser mere buede ud, end de virkelig er i stenen. Der er tale om en sammensætning af et latinsk kors og et ypsilon- eller gaffelkors, oftest brugt på messehagler. Ved denne sammenstilling er det, man kommer til formodningen om gravlægning af kun een mand, og dertil en gejstlig.

To adelige gravsten er der grund til at give en kort omtale. Det sker på grundlag af Chr. Axel Jensens værk, som man ikke kommer udenom, når man vil tale om sådanne sten¹⁰).

Den ene er gravstenen over søstrene Alhed og Anne Friis (se side 80). Den er hugget ved ca. 1570 af en billedhugger, som Chr. Axel Jensen kalder Odense-kopisten. Denne billedhugger er en af de forjyskede fynboer og lettest kendelig ved sin behandling af adelsvåbnene. De fynske stenhuggere udførte nydelige arbejder, men var hverken i kvantitet eller kvalitet fuldt på højde med „jyderne“, røbede sig derimod på flere punkter som elever og efterlignere, der forenkledede og forsimplede motiverne. Man kan genkende 11 adelige figursten af Odense-kopisten, foruden nogle mindre arbejder. I Friisdamernes ligsten er indskudt radiseformede konsoller under pilasterbaserne. Billedhuggeren kan sammen med kolleger betegnes som sene udløbere af Busert-skolens ornamentale Odense-tradition¹¹).

Den anden gravsten fra Dalum kirke, som Chr. Axel Jensen omtaler, findes ikke længere i kirken, men er i Møntergård-museet. Det er stenen over præsten Jens Poulsen, død 1604, og hans hustru, Anne Albertsdatter, død 1606. Det er nu kun et stærkt søndret fragment med personalia i kartouchetavle og religiøs randskrift. Denne sten er af en billedhugger, som Chr. Axel Jensen kalder Odense-monogrammist, og som han formoder kan være en vis Jørgen stenhugger. Ved 1590 fik det fynske gravstensværksted en ny og kraftig injektion, hvadenten det så er de århusianske eksportarbejder i Sønderød og Åstrup, som har fristet til efterligning, eller det kan være fra en yngre elev af Groningen-skolen, som har bosat sig på Fyn. Den sidste formodning er ubetinget den sandsynligste, skriver Chr. Axel Jensen, thi nu begynder de fynske arbejder at blive forsynet med kunstnersignaturer; en sådan findes på underkanten af denne stens kartoucheramme i reliefversaler.

Døbefont og dåbsfad. Det er jo næppe sandsynligt, at nonnerne har haft brug for en døbefont i deres klosterkirke. Det kan tjene til at understøtte formodningen om, at døbefonten i Dalum kirke oprindeligt har stået i Hjallesø kirke og er blevet overflyttet til kirken ved Dalum kloster, da denne kirke blev sognekirke og Hjallesø kirke revet ned, som så mange andre kirker blev det efter reformationen.

Fig. 96. Dalum kirkes døbefont med de oprindelige påmalede dekorationer efter Harald Lønborgs akvareller, i Nationalmuseet 1940

Oprindelig stod en kirkes døbefont i den vestlige ende af kirken, i nærheden af døren. Det var både symbolsk og rituelt, fordi dåben er indgang til fællesskabet i menigheden. I dag står døbefonten i Dalum kirke i koret, midt imellem alteret og triumfbuen. Man tager ikke fontens anbringelse så højtideligt i dag, da menigheden dog alligevel på anden måde tager den lille, ny verdensborger til sig ved dåben.

Dalum kirkes døbefont er allerede omtalt og afbildet tidligere, hvor M. Mackeprangs beskrivelse af de malede, ikke huggede dekorationer er gengivet, og med reproduktion på side 41 af nogle tegninger af Nissen. De er ikke helt korrekte, omend de giver et indtryk af indhugningerne i foden og kummens malede dekorationer. Nissens beskrivelse af farverne går ud på, at dekorationerne er malet med sort streg og mellemrummene prydet med afvekslende røde, grå og sorte streger og deslige. Det er nok troligt, at Nissen har set dette, da han skrev sin beretning om kirken, men så er det ikke den oprindelige påmaling, han fortæller om. Granit er som bekendt ikke den bedste malegrund, og det er nok troligt, at de farver, som efter Mackeprang er samtidige med fonten, er bleget i tidens løb, så der virkelig er foretaget en overmaling, sådan som det synes at fremgå af et regnskab fra 1749-50, omtalt på første binds side 381, note 15 side 421. Forholdet er det, at man ved lidt forsigtig behandling af fonten endnu i dag kan få den oprindelige farveholdning frem. Den er gengivet i to akvareller af fotografen og maleren Harald Lønborg i 1940. Som farverne fremtræder i Lønborgs akvareller, må den nymaling, Nissen omtaler, være vasket eller måske slebet af, efter at Nissen har set den. Der findes iøvrigt også andre steder eksempler på senere overmaling af fonte-dekorationer, hvor man dog under overmalingen finder den oprindelige staffering. Og gamle tiders mestre havde ganske anderledes tag på at lave farver, som kunne holde, også på granit, end senere tiders malere. Fig. 96 giver i sort-hvidt et indtryk af, hvordan den romanske mester har malet dekorationerne på døbefonten.

Der er i fynske kirker godt halvandet hundrede middelalderlige døbefonte, hvortil kommer nogle flere, som nu bruges til pynt i herregårds- eller præstegårdshaver eller endog som vandtrug i bondegårde, eller er opstillet i museer. Mackeprang henfører vor font til, hvad han kalder Højby-typen, som han mener er en fynsk urtype, der findes i en lille snes kirker omkring Odense og nord- og vestefter. Det er den mest enkle type af døbefonte, udviklet på et ret sent stadium i vor romanske fonteskulptur.

Som 95 procent af Danmarks omkring 1600 middelalderlige døbefonte er Dalum-fonten kalkformet, som efter alterkalkens form. Kummen er uprofileret, ydersiden såvel som indersiden går lige over i den øverste flade kant. Forneden på undersiden har kummen nogle skår, som dog ikke ses i nævne-

værdig grad. Kummen hviler på en tovsnoet vulst, det vil sige, at stenen er hugget således, at den ser ud, som om to tove er snoet sammen. Denne tovsnoening udtrykker symbolsk en skærmelse mod dæmoner og deres skadelige indflydelse. Den kan enten være indvandret sammen med den øvrige internationale romanske ornamentik, eller være en arv fra den foregående nationale stilperiode. Den er velkendt på øerne i sin mere simple form, mens den i Jylland findes i flere stærkt varierede former.

Under tovsnoeningen fortsætter skaffet med en smallere og mere flad vulst, som hviler på foden, der er formet som et terningskapitæl uden udsmykning af hjørnerne med menneskehoveder, løvehoveder eller bladornamenter, som man ser på så mange fonte. Fodens fire flader er simple udhugninger uden at være egentlige billedflader. På vestsiden af foden er hugget et kors og på hver side af det en figur, der kan tydes som en roset eller en kugle. Det kan være solen og månen eller solen og jorden. Solen og månen er ikke ukendte symboler på kristen-arbejder, selv om månen da oftest genkendes tydeligere, fordi den er en halvmåne. Rosetter findes på mange af vore døbefonte, men om de har nogen symbolsk eller liturgisk betydning i forbindelse med korset, får stå hen. På nordsiden af foden findes en hugning omtrent svarende til den, man kan se på tegningen i første binds side 41. Det er ikke nemt at tyde den, fordi man kun vanskeligt kan fornemme dens konturer. Det kan være et simplificeret håbets anker. Eller to fisk, i hvilket tilfælde de skal udtrykke det gammelkristne symbol på Kristus. Og endelig kan det være et X, det græske bogstav chi, udtrykkende Kristus.

Det er sandsynligt, at fonten og foden er hugget i to dele, som Mackeprang mener, det har været en fast regel med de pokalformede fonte. At de to dele derimod er hugget af det samme stykke granit, synes temmelig sikkert.

Endelig skal det nævnes, at der i bunden af kummen er hugget en fordybning. Det er utvivlsomt en påbegyndt tønningsrende. Andre fonte har en fuldført afløbsrende, hvorigennem vandet kunne løbe fra fonten. Det har den forklaring, at barnet, som skulle døbes, oprindelig blev dykket helt ned i kummen tre gange. Efter reformationen blev det snart almindeligt, at der kun fandt en overøsning sted. Men alligevel, vandet i kummen kunne let blive mindre appetitligt, ligefrem snavset og ikke sjældent med små dyr i. Derfor blev det pålagt kirkens tjenere at skifte vandet i hvert fald een gang om året, helst en gang hvert halvår. Når der ikke var nogen afløbsrende, måtte udskiftningen af vandet altså ske ved øsning.

Da det ikke længere var almindeligt med neddykning af barnet, gik man over til at bruge dåbsfade. Og dåbsfadet i Dalum kirke er et af de velkendte messingfade, som er lavet i Nürnberg i tiden 1550–1600. Hvornår det er kommet til Dalum, lader sig ikke sige, men det skal nok have været omkring

Fig. 97. Dåbsfadet i Dalum kirke.

1600-tallet, da døbefonten var flyttet fra den da nedrevne Hjallesø kirke til Dalum klostres kirke. Fade af denne art var oftest lavet til bordbrug, til frugt eller kødspiser eller til vaskebrug ved spisninger, men gik senere over til kirkelig brug. Ingen kan vide, om fadet i denne kirke oprindeligt har været hos lensmanden på klostret; han kunne jo nok have råd til at ofre et fad på kirken. Det har næppe været nødvendigt for præsten at købe et fad til døbefonten på et marked, som det ellers er sket mange steder i landet.

I tilfældet med dåbsfadet i Dalum kirke tør man godt bruge tekst og billeder som kristne symboler, så at fadet får nøjere forbindelse med dåbens kirkelige handling. Mønstrer i fadet genfindes iøvrigt i mange andre fade rundt om i landet. I første række ser man den kristelige hentydning gennem indskriften, som står omkring midtpartiets flakte Habsburg-ørn med diverse anevåbner. Der står fire gange i romanske minuskler „got sei mit uns“, første gang mangler dog bogstavet „g“. Ordene er udstanset i metallet oven på et bånd, som har ligget neden under messingen, og som har ligget skævt, hvad der fremgår af stedet, hvor de to ender af båndet støder sammen, og hvor der altså mangler et „g“. Uden om indskriften ses 37 ens figurer, som kan være

granatæbler, symbolet på frugtbarhed – eller hvis man vil tage en mere udpræget kristelig symbolik, kan det betyde kirken eller udødelighed.

På kanten af fadet løber på en krans af rosetter ti gange en hjort forfulgt af en hund, og ind imellem er der grene med blade og frugter som agern samt noget, der ligner våbenskjolde. Denne frise med hjort og hund har også symbolsk betydning, hvis man forudsætter, at fadet fra sin oprindelse har været tænkt som dåbsfad. Hjorten er da symbol på renhed; i denne forstand har den ofte i middelalderlig kunst været afbildet med et kors mellem hornene. Hunden er derimod symbol på det onde, på djævelen, som her forfølger renheden, og hele billedet af hjort og hund skal da tages som en advarsel om, hvad ondt der kan ske mennesket.

Iver Vind og Helvig Skinkel. Vi kommer nu til de ornamentter, som har forbindelse med lensmanden Iver Vind og hans hustru, fru Helvig Skinkel. Iver Vind er allerede udførlig omtalt på siderne 165–174 i første bind, og på side 173 finder man gengivet den tavle, som minder om Christian den Fjerdes besøg i Dalum og aftalen mellem ham og Iver Vind om, at Vind måtte bygge et kapel til sin slægts begravelse, mod at give 400 rdl. til kirkens istandsættelse. Det var i 1646 denne overenskomst blev indgået mellem kongen og Vind, det vil sige året efter at Iver Vind var blevet lensmand på Dalum. Og han har jo nok haft råd til både at betale de 400 rdl. til kirkens reparation, som stiftets andre kirker ikke kunne overkomme at udrede, til at bygge kapellet, og til at få opsat et fornemt epitafium samt skænke kirken en ny altertavle og prædikestol.

Som omtalt på forudgående steder i dette værk kneb det med at vedligeholde kapellet for den sum, som landgildet oprindelig udgjorde; pengene svandt ind, som årene gik. Ved restaureringen flyttedes de jordiske rester af dem, som var begravet i kapellet, ud ved kirkens sydmur, hvor der opsattes en tavle med indskrift af arkitekt J. Vilh. Petersen for at minde om Iver Vinds sidste hvilested.

Man ville umiddelbart vente, at datiden var meget omhyggelig med gengivelse af adelsslægternes våben, når de fremtrådte på epitafier eller andre genstande i en kirke. Men som figura udviser har det knebet noget med omhuen, hvadenten det var den gang eller senere. Vinds våben var et stort hestehoved med sølvbidsel og tømme på en gylden bund. Skinkel-våbnet – det var Lilje-Skinkel, idet fru Helvig var datter af Niels Skinkel til Gerskov og fru Mette Stensdatter Bille – var en blå lilje på sølvbund. Intet af de to slægtsvåben, som nu findes i kirken, stemmer overens hermed, og i hvert fald i nogen grad kan det skyldes senere slægter. På mindstenen for kongens besøg

er Vind-våbnet gengivet som en sort hest med gyldent bidsel og tømme på rød bund, Skinkel-våbnet som en blå lilje på rød bund. På epitafiet, som man skulle mene ville være det mest pålidelige i gengivelse af våbnene, er Vindernes våben gengivet med to hjelme øverst, derimod ingen vesselhorn, og på rød bund. Skinkelernes våben fremtræder som en sølvern lilje på rød bund. Her er der også to hjelme og ingen vesselhorn. Endelig findes våbnene på altertavlen i en tredje udgave, hvor i hvert fald farverne må formodes at stamme fra restaureringen. Vind-våbnet er her en sort hest med gylden tømme og bidsel på gylden bund; ovenover stikker en sort hest med gylden tømme og bidsel op af et gyldent tårn, farven på våbnet er iøvrigt blå med forgyldte kanter. Skinkel-våbnet er her en blå lilje på gylden bund, med hjelm og øverst vesselhorn i blå og guld, iøvrigt blå farve med forgyldte kanter.

Når man skal skrive om de fire smukke arbejder, epitafiet, altertavlen, prædikestolen og kapellågen, kommer man desværre til kort med hensyn til be- kostningen såvel som sikre oplysninger om, hvem der har været mester for dem. Intet arkiv har bevaret noget herom, formentlig af den grund at de papirer, som vedrører disse håndværksudgifter, er blevet ødelagt af svenskerne, da de huserede i Dalum. Det er omtalt foran.

Der findes hverken signatur på arbejderne eller arkivalsk belæg for, hvem Iver Vind har overdraget at forfærdige de fire ornamenten i kirken. For alter- tavle, prædikestol og kapellåge tør man tage det for sikkert, at det har været billedskæreren Anders Mortensen i Odense¹²). Man kan slutte sig til det ud fra andre arbejder, af hvilke altertavlen i Nakskov er det helt sikre udgangs- punkt. Indre kriterier med støtte i arbejder i andre kirker gør det så sikkert for arbejderne her i kirken, at man ikke har nødig at nære nogen tvivl om mesteren. Til træskærearbejderne kommer så epitafiet, som måske kunne vække nogen tvivl. Det bærer heller ingen signatur, men man finder de ka- rakteristiske masker, som kendetegner Anders Mortensen, navnlig på kapitæ- lerne. Ganske vist er epitafiet mere præget af det, man kalder bruskebarokken, end de fleste andre af Anders Mortensens arbejder, men til gengæld må maskerne være overbevisende. Og der er jo intet til hinder for, at Anders Mortensen har haft en stenmester på sit værksted, eller at han har fået en sådan mester til at lave epitafiet efter hans tegninger.

Anders Mortensens stil. Det ville have været morsomt, om man havde kun- net finde de kobberstikforlæg, som Anders Mortensen har brugt til sine ar- bejder, sådan som man har kunnet det for de to malerier på altertavlen. At han har haft kobberstik at arbejde efter, er klart alene derudfra, at et par af de relieffer, som findes på prædikestolen i Nyborg kirke, kan henføres til Matthæus Merian¹³). At datidens kunsthåndværkere har haft mange sådanne

kobberstik at arbejde efter, er ikke ukendt. I et dødsbo efter en maler i Odense i midten af 1600-tallet læser man, at han efterlod sig fem bøger med kobber såvel som nogle løse kobberstik¹⁴). Anders Mortensen må have ejet flere af de mange dengang foreliggende træsnit- og kobberstikbøger med billeder og tegninger til udsmykning.

Vi ved ikke noget om Anders Mortensens ungdom og uddannelse, men det er klart, at han har gået i en god skole – man kan godt gætte på den noget ældre Hans Dreyer, som havde mange og store arbejder på Fyn før og efter 1639, da Anders Mortensen fik borgerskab i Odense. Man kan også gætte på forbindelse til en svensk billedhugger, som man kun kender fra hans signatur AS, og som man kalder Borsjö-mesteren efter et arbejde på Borsjögård i Skåne.

Allerede fra sine første arbejder viser Anders Mortensen en stærkt personlig stil og stor håndværksmæssig dygtighed. Han viser fasthed i opbygningen, dristighed i kompositionen og sikkerhed i figurbehandlingen. Ved siden af det barokke har han bevaret meget af renæssancen, holder for eksempel overvejende de vandrette linier ubrudt og komponerer i det hele taget sine arbejder efter en arkitekturbunden form, hvor de dekorative bygningsled ikke, som det ellers er almindeligt for bruskbarokken, opluges af ornamentikken. Den rene flade, som renæssancen stræbte efter frontalt, genfinder vi hos Anders Mortensen, og hvor han bryder denne frontale planhed, finder man altid i midtpartierne af hans arbejder en symmetrisk og parallel opbygning, som skal understrege liniernes ubrudthed, selv om han for eksempel anbringer et maleri eller et billedskærerarbejde på en forsænket flade i midtpartiet. Omkring disse billeder finder man ofte prydelser i form af ovaler i stedet for rene rektangler.

Den bruskbarokke karakter hos Anders Mortensen træder stærkt frem i sidevinger og topstykker til altertavler, topstykker på prædikestolsbaldakiner og understykker på prædikestole. Men i hele den tid han arbejdede har Anders Mortensen præget sine arbejder med et mådehold, som på den ene side tyder på, at han ikke har haft hjemsted eller anden forbindelse til Sønderjylland, hvor billedskærerne på den tid var betydeligt længere fremme med bruskbarokkens svulmende stil – og samtidig tyder på, at Anders Mortensen heller ikke gik så langt som Lorens Jørgensen og Abel Schrøder d. y. på Sjælland. Hvad mere er: Anders Mortensen har så at sige været toneangivende på Fyn, hvor flere efterlignere af ham har holdt sig til det samme mådehold som han. Kendemærke for ham er profilmasker på vinger og masker på kapitælerne.

Som andre barok-skærere bruger Anders Mortensen hyppigst det høje, underskårne relief, og han har i sammenligning med mange andre en mere

malerisk og effektfuld udnyttelse af lys og skygge i alle nuanceringer. Hans masker har her i de fleste tilfælde et fortrin frem for andre, samtidig, idet de er af så særegen udformning, at man så at sige kan betragte denne specielle maske som hans signatur.

Karakteristisk for Anders Mortensen er en personlig og inderlig udtryksmåde, som man næsten tør kalde from tale. Hans motiver er valgt med omhu, ikke sjældent uden for den almindeligt brugte kreds af motiver. Hans personer, som for eksempel på prædikestolen i Dalum kirke, er udtryksfulde, tænksomme, ærværdige. Og selv i et arbejde som kapellågen til Iver Vinds kapel finder man, skønt det er skæmmet af overmaling, en fin håndværksmæssig forarbejdelse, som tyder på, at mesteren selv har været der med værktøjet eller i hvert fald vejledet sine medarbejdere godt.

Iver Vinds epitafium. I renæssancen og barokken finder man på mange epitafier friskulpturer som helfigurs portrætter, eller relieffer fremstillende den døde. I 1576 udstedte Frederik den Anden imidlertid en *reces*¹⁵⁾, hvorefter de adelige nok kunne tillade sig vægepitafier, men de måtte ikke være udført i alabast og skulle placeres i særlige gravkapeller, måtte altså ikke

Fig. 98. Midtpartiet af Vind-epitafiet med indskriftavlen og anevåbnene.

være fritstående tumbaer ude i kirken. Man finder dog stadig i barokken portrætter på epitafierne, imidlertid ikke på Iver Vinds.

Epitafiet er af sandsten med isatte våben af alabast og søjler af marmor. Det er mere bruskbarokt end de andre Anders Mortensen-arbejder, mere i stil med hans altertavle i Tjæreborg kirke. Helt udprægede Anders Mortensen-masker i profil findes på de to store sidevinger. Men allermost typiske for mesteren er de to masker, som ses henholdsvis oven over og neden under tavlen med indskrift. Maskerne findes i forbindelse med kvindefigurer, der som hermer har maskerne til fodstykke.

Indskriften på epitafiet læses således:

Her Ligger Begraffuen
 Erlig oc Welbiurdig Mand
 Her Iffuer Wind til Nørholm Ridder
 Danmarskis Rigis Raad oc Kongelig
 May^{ts} Befalings Mand Udi Dalum Kloster
 Cantor Udi Wiburg Canonicus I Ribe oc
 Aarhus oc Vicarius i Roskild Capitteler
 Som Tiente udi CHRISTIANI QUARTI
 L[C]antzelie Første Gang i 9 Aar fra Anno 1612
 Til 1621 oc siden for Øffuerste Secreterer
 Udi 18 Fulde Aar fra Anno 1626 til 1644 hand
 Bleff Sat i Raadit Døde den (her er datoen senere tilføjet)
 Dis ligiste hans kiere Hustru Erlig oc Wel
 biurdig Fru Heilwig Skinckel som døde den (ingen dato)
 Gud giffue dennom en
 Glædelig Opstandelse paa yder
 ste Dommedag

Foroven på epitafiet findes Vind- og Skinkel-våbnene (se foran) og under dem på latin ordene „Dominus providebit“ (Herren (vil) være mit forsyn). Øverst står to store kvindefigurer symboliserende dyderne kærligheden og retfærdigheden, på siderne to andre kvindeskikkelser symboliserende håbet og troen.

I så at sige alle overleveringer fremstilles dyderne i kvindeskikkelse, mens lasterne oftest er mænd, dværg eller dyr. Allerede fra 500-tallet kender man på miniaturer de personificerede dyder. Deres tal er forskelligt efter hvilken kilde man vælger at hente dem fra, men i renæssancens og barokkens tider nævnte man mest syv, nemlig håb, tro, kærlighed, retfærdighed, kyskhed, ydmyghed og lydighed. De er tegnet, malet og hugget utallige gange, snart alle syv, snart kun nogle af dem. Her har mesteren altså valgt de fire dyder, som vel har været anset for at være særlig karakteristiske for Iver Vind, eller som man i hvert fald har villet være så venlig at tillægge ham.

Marmorsøjlerne har kompositkapitæler med indsatte masker i Anders Mortensen-stil, og puttihoveder. Forneden på søjlerne er der grotesker med ma-

sker på siderne, og hermer, kvindefigurer på omvendte pilastre. Mellem søjlerne og de store sidefigurer er der kraftige volutter med masker foroven og forneden og et puttohoved midtpå. Under tværribben maske på begge sideringer. Iøvrigt finder man omkring indskrifttavlen fire putti med vinger, hvoraf de to øverste har bevaret forgyldning. Desuden flere puttihoveder, de to nederste med noget, som kan ligne buede rør eller grene, hvis det da ikke er fløjter, som oprindeligt har skullet illustrere musik, men i mellemtiden er blevet bøjede. Neden for tavlen er et dobbeltskjold med ulæselig, vistnok oprindelig forgyldt indskrift. Og allernederst ses et løvehoved af den slags, som man kender fra et utal af springvand i mange kulturepoker. I hjørnerne af den firkantede tavle med våbnene findes de fire evangelistsymboler.

Nogle af anevåbnene har været faldet ned og er blevet helt borte. De er ved restaureringen, som foretoges af billedhuggeren Charles Lindstrøm, blevet erstattet med ny. Adskillige af våbnene er – og så vidt man kan se, fra første færd – usikre i heraldisk henseende, både hvad angår symbolerne og farverne. Guldet er for eksempel i nogle tilfælde blevet brunt, fordi den gyldne skrift ikke har kunnet holde for tidens tand. I andre tilfælde er slægtsnavnet utilstrækkeligt, hvor det er blevet beskadiget, mens epitafiet hang i kapellet, eller hvor det er blevet repareret og malet over ved flere ganges istandsættelse.

Et par af våbnene har det ikke været muligt at identificere, men de læselige viser, at slægterne Vind og Skinkel (for den sidstes vedkommende den oprindelige Søblad-Skinkel) har deres rod langt tilbage i Danmarkshistorien, i mange tilfælde fra slægter i Slesvig og Holsten eller endnu sydligere dele af riget. Flere af dem er uddøde så tidligt som et par århundreder før epitafiets opsættelse.

De våben, som har kunnet identificeres, er Skeel, Dyre, Banner, Bildt, Bille, Ulfeldt, Tinhus, Rønnov, Lange, Skinkel, Stiernfeldt, Gyldenstjerne, Strahlendrup, Hardenberg, Sorterup, Thott, Sandberg, Juel, Skram, Rekhals, Steenfeldt, Stygge, Smalsti, Emmiksen, Friis.

Altertavlen er i to afsatser i smuk symmetrisk og parallel opbygning med malerier på to forsænkede billedflader. De snoede søjler, som sædvanlig hos Anders Mortensen med bladornamentik, er mere til pryde end til nytte, da de faktisk ikke bærer de overliggende dele. Baserne er simple firkantede stykker træ. Over såvel de nederste som de øverste søjler karakteristiske masker. De to nederste vinger og de to mindre, som sidder ovenover, er typiske Anders Mortensen-skærearbejder med profilmasker. De to øverste vinger har disse profiler udskåret som volute-dekoration på fladen. Øverst står to middelalderlige krigere, mellem dem er der bruskværk, og øverst står den sejrende Kri-

Fig. 99. Altertavlen med nyt alterbord og panel.

stus på jordkloden. Forneden under søjlerne kartoucher med Iver Vinds og Helvig Skinkels våben (se foran), derimellem på forsatsen indstiftelsesordene til nadveren.

Altertavlens træværk fremtræder i moderate, lidt tørre farver, med forgyldning i vulsterne, på søjlernes bladornamenter, rammerne om billederne, på maskerne, på indramningen af etagerne og på jordkloden. Det er næppe sandsynligt, at tavlen nogensinde har været stafferet i de stærke farver, som så mange andre altertavler fra de tider har været det. I hvert fald synes der ikke at ligge noget krideringsgrundlag uden for forgyldningen (Jfr. iøvrigt om prædikestolen).

De to malerier er gengivelser af kendte kobberstik. Det nederste forestiller nadveren og er en spejlvendt gengivelse af det Rubens-maleri, som findes i Brera-galleriet i Milano¹⁶). Rubens har malet sit billede ca. 1620, og efter to mellemstationer kom det endelig i 1813 til Brera. Det er det dramatiske øjeblik, der skildres, da Kristus sidder med brødet i hånden, mens disciplene er stærkt optaget af, hvad der sker, bortset fra Judas, som vender hovedet bort fra den scene, som har været ham så pinagtig. Maleriet er siden stukket i kobber af Boëtius à Bolswert (1580–1633). Det har fået et endnu mere dramatisk sving over sig, end maleriet har, men er ellers i alt væsentligt som originalen. Ansigterne er nogenlunde velbevarede i det udtryk, scenen fremstiller.

Det øverste billede på tavlen forestiller Kristus i Gethsemane, knælende i bøn, mens disciplene sover og Judas med skaren kommer frem i baggrunden for at hente Kristus. Også her har et kobberstik været forlæg¹⁷). Oprindeligt har Karel van Mander den ældste (1548–1606) tegnet Gethsemane-scenen som en af fjorten tegninger af Kristi lidelseshistorie, nu i Museum Boymans van Beuningen i Rotterdam¹⁸). På et tidligt tidspunkt har Zacharias Dolendo (død ung, før 1604) stukket kobber efter elleve af tegningerne og blandt dem Gethsemane-scenen. Ligesom for det store billede er det, som om Odense-maleren har „tabt“ noget af dramaet i sin gengivelse. Han har desuden forkortet hele sceneriet ved at trække indgangen til haven og byen i baggrunden længere frem, der er tilføjet et kirkespir, og det er kun en lille skare, som kommer for at hente Kristus. Bag denne er der både i tegning og i kobberstik et træ, men det findes ikke på Dalum-maleriet, hvor derimod en trægruppe er malet bag den bedende Frelser. Han har også fået glorie om hovedet, hvad han ikke har hverken på tegning eller kobberstik. Skyerne ved englen er nærmest blevet til balloner. Den lille – tør man sige pikante detalje med sværdet, som Peter har ved siden, og som han brugte til at hugge øret af yppersteprestens tjener Malkus med, er nøje bevaret.

Der mangler signatur på begge disse malerier, og da der var ikke så få

malere i Odense på daværende tidspunkt, tjener det ikke noget nyttigt formål at gætte på, hvem der har malet billederne. For en ordens skyld kan man dog sige, at det i hvert fald ikke er den Hans Schütte, som har malet adskillige epitafie-billeder på Fyn og i Jylland foruden det store nadverbillede, som før fandtes på Anders Mortensens kæmpe-altertavle i St. Knuds kirke, og som nu er i Møntergårdens kirkesal.

Begge billeder blev restaureret i 1928–29 af Niels Termansen d. æ.

Om alteret og det inventar, som hører med hertil, kan følgende berettes:

Nissen skriver i sin beskrivelse, at „i forgrunden på alteret står kande og kurv med brød, i baggrunden til venstre et lille bord („alter“) med to lys og en opslået bibel“. Hvad disse genstande har været, og hvor de er blevet af, får stå hen. De findes i hvert fald ikke i dag. Nissen har øjensynlig ikke haft lejlighed til at se hverken Niels Bangs kalk eller Jens Pedersens oblatæske.

I samme forbindelse kan nævnes, at der tidligere fandtes en kalk og disk, som var skænket af Johan Friis i 1544¹⁹). Disse sølvting er antagelig stjålet fra kirken af svenskerne under deres før omtalte huseren og røverier. En kalk og en disk til syges betjening blev anskaffet i 1753–54²⁰), men er nu borte.

I dag finder man på alteret til gudstjenestebrug en vinkande, som i 1934 er skænket af stationsforstander N. P. Hansen, Fruens Bøge, til minde om en kær afdød. Kalken, som Niels Bang skænkede i 1663, det år da han blev biskop, er afbildet på første binds side 252. Den genkendes i talrige andre kalke langt tilbage i tiden og er for eksempel tydeligt at se på afbildningen side 65 i første bind af Ulf Pedersen-stenen. Det er en gammel tegning, som er god til vejledning, eftersom stenen nu er slidt ganske ned. Niels Bangs kalk har gotisk fod og knop. Foden er otte runde tunger, som er tretrappet opdrevne. Her findes bogstaverne NHB og AHD (biskoppens og hans hustrus forbogstaver, hun var en Chulenbrun) med våbenskjolde og et krucifix samt årstallet 1663. På rundbosser mellem fod og kalk står i versaler IHESUS. Mestermærket er de sammenslyngede bogstaver SM, hvad der betyder Simon Mathiesen. Denne sølvmed boede i Odense, i vester kvarter, han fik borgerskab i 1651 og døde i 1697²¹). Af andre kendte arbejder fra hans hånd kan nævnes alterstager og vinkande i St. Knuds kirke i Odense, et bæger i Nationalmuseet dateret 1655, en ske i Odense bys museer dateret 1662 og med bymærke, samt et par arbejder der tidligere fandtes i Ole Olsens samling²²). Jens Pedersens oblatæske fra 1704, afbildet på første binds side 258, bærer mestermærke, sammensatte bogstaver JA. Det er sølvmeden Jens Andersen, som fik borgerskab i Odense 1703 og døde 1744. Af andre arbejder af ham kendes en plad de menage med bymærke i Kunstindustrimuseet i København²³).

Om andre brugsgenstande og paramenter i forbindelse med alteret vil der blive talt under afsnittet „Fonden til Dalum kirkes udsmykning“.

Prædikestolen er meget enkel i sin ornamentik. Blandt andet har felterne på stolen ikke bibelske billeder, men alene fem figurer i dybtskåret relief, stående i slyngede arkadeåbninger mellem snoede søjler med bladprydelse. Under søjlerne er der masker og under dem igen slanke frugtstande. Søjlerne har forenklede toskanske kapitæler med indsatte drueklaser, Anders Mortensens særlige kendetegn. Under prædikestolens rand er der puttihoveder. Under stolen en frugtstand, som nærmest ligner en humlefrugtstand. Opgangen er ganske enkel med udekorede rektangler mellem bladprydede fladt skårne søjler. Ved opgængens nederste trin en søjle, som bærer en omvendt drueklase.

De fem mænd i stolens felter er fra venstre Matthæus, skægget, med bogen i venstre hånd og evangelistsymbolet, det vingede barn, til venstre. Det er ikke en engel, som nogle fejlagtigt tror, men et barn, fordi Matthæus-evangeliet begynder med det menneskelige, Jesu slægtsregister. Derefter kommer Markus, også med skæg, skrivende evangeliet i en bog, med symbolet løven til højre. Hans evangelium begynder med Johannes Døberens, „røsten af en som råber i ørkenen“, og i ørkenen er det løvens røst, som høres videnom. I tredje felt, midterfeltet, står Kristus, Salvator mundi, jordens frelser, med jordkloden i venstre hånd og højre hånd hævet til velsignelse. I fjerde felt Lukas, uden skæg – han er ellers mange andre steder afbildet *med* skæg. Han holder sin evangeliebog i venstre hånd og har den vingede okse til højre. Hans evangelium begynder med Zakarias' offer i templet, og oxen er jo offerdyret. Endelig til sidst Johannes, glatraget – som han altid fremstilles, undtagen den gamle Johannes, som skriver åbenbaringen – med bogen i venstre hånd og ørnen til højre. Ørnen hentyder til Johannes-prologens ophøjethed eller til, at Johannes begynder sit evangelium *ovenfra* ved at tale om ordet, som var Gud. De gamle mente, at ørnen kunne flyve højere end nogen anden fugl.

På prædikestolshimlen er der øverst en smuk Golgathagrube, hvor Maria står foran den korsfæstede, Johannes til venstre og en tredje skikkelse til højre, nærmest klædt i pagedragt. Almindeligvis ser man i fremstillingen af denne grube Maria til venstre og Johannes til højre; den kaldes da en Calvariegrube (Calvaria, latin for hovedskal). Når der her står endnu en mand til højre, hentyder det formentlig til Markus-evangeliet, som i 15. kapitel, vers 39 lader hovedsmanden sige: „Sandelig, dette menneske var Guds søn“.

Langs lydhimlens rand står svungne topstykker med spir. De har masker i midten mellem volutter og minder stærkt om de tilsvarende topstykker på

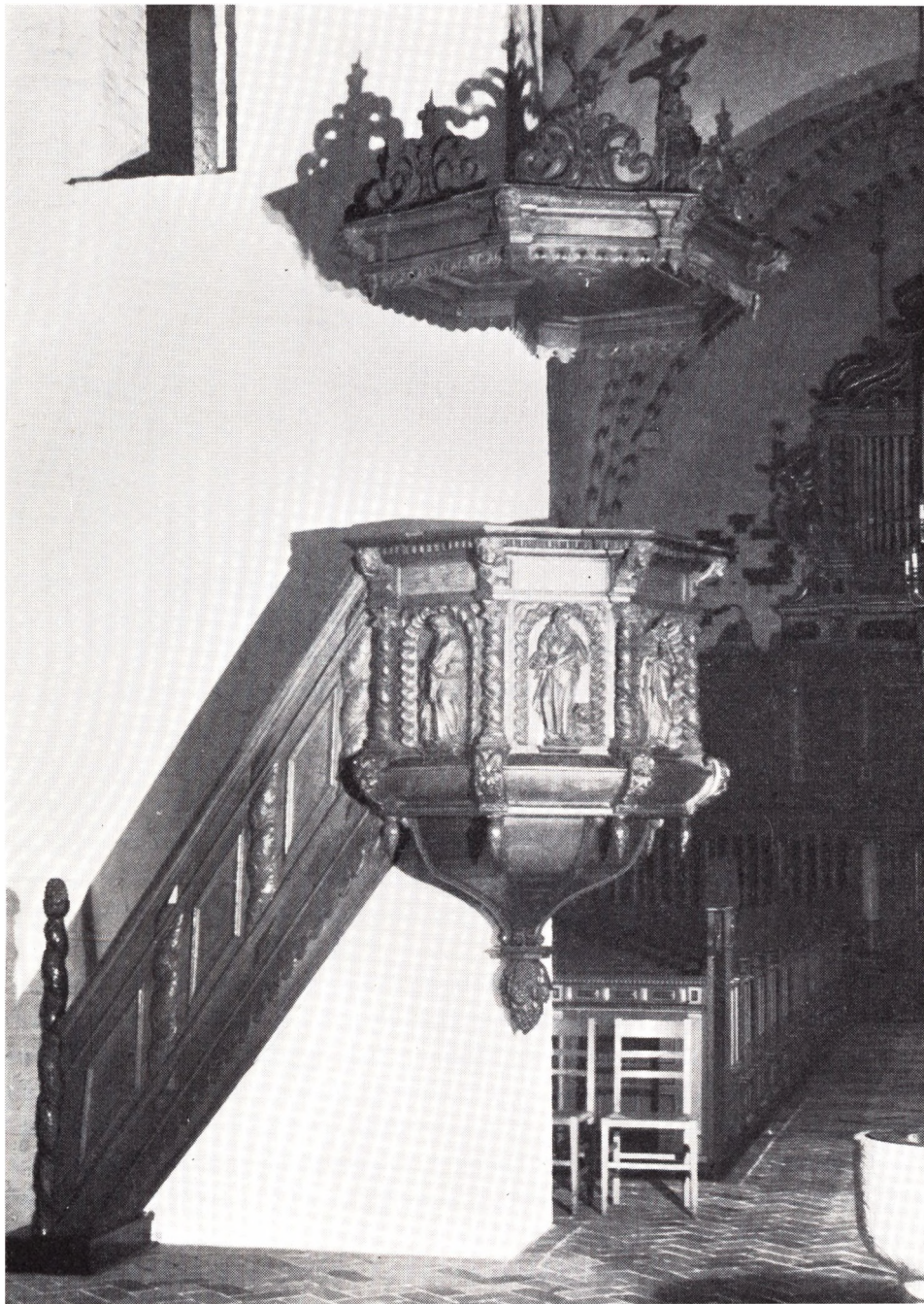

Fig. 100. Prædikestolen og lydhimlen.

Fig. 101. Den smukke Golgatha-gruppe på prædikestolens lydhimmel.

prædikestolen i Holckenhavns kapel, hvorudfra man kan slutte, at Anders Mortensen har måttet kende denne prædikestols mester, hvem eksperterne vekselvis kalder Hans Dreyer og Borsjö-mesteren AS.

Under lydhimlen mangler iøvrigt duen – den har været der engang – symbolet på Helligånden.

Indvendig på lydhimlens blondenedhæng er under forarbejdet til dette afsnit fundet rester af en indskrift på græsk. Den er, så vidt man kan se, oprindelig tegnet på træet med hvide konturer, som derefter er udfyldt. Da den er meget mangelfuld og utydelig uden hjælpemidler, har kriminalpolitiets tekniske afdeling i Odense været så venlig at fotografere den, og lektor Gunnar Andersen har derefter tydet den på fotokopierne. Skønt store dele af den er næsten slidt af og den på sine steder er så at sige ulæselig og på andre steder ganske klart fejlagtig, idet maleren tydeligt nok har været ukendt med græske bogstaver, er det dog lykkedes Gunnar Andersen at komme til et resultat, hvorefter indskriften kan tydes i retning af: „Giv, Herre, din tjener at tale dit ord til lægfolket (med al iver)“.

Der foreligger intet nedskrevet om, hvorfra denne indskrift stammer, og

dens indhold har heller ikke kunnet føres tilbage til nogen bibelsk tekst. Gamme-testamentlig er den i hvert fald ikke, alene ud fra sit indhold, idet prædikanten i synagogen selv var en lægmand. Ny-testamentlig er den heller ikke; i hvert fald har den ikke kunnet findes ved at slå op i en ny-testamentlig ordbog. Og om den skulle have hjemme i et senere skrift eller være hentet et andet sted, har ikke umiddelbart kunnet fastslås. Derimod er der sandsynlighed for, at den er frit opfundet af sognepræsten i Dalum, da prædikestolen blev sat op, Niels Bang, den senere biskop. Han var en stor „græker“. Under sin ungdoms studier i Nederlandene holdt han i Franiker på græsk en tale „om historien“; den blev i 1638 udgivet på såvel græsk som latin²⁴).

Videre skal nævnes, at Nissen fortæller, men uden at opgive kilde, at Dalum kirke i 1647 solgte en prædikestol til Sanderum kirke, hvor den samme år afløste en gammel. Prædikestolen i Sanderum er dateret 1631, men bærer ingen våben. Dog tør man gå ud fra, at den stammer fra Ellen Marsvins sidste lenstid på Dalum.

Hvis Nissens meddelelse om salget i 1647 kan holde, er det i og for sig kun rimeligt, for Iver Vind har sikkert gerne villet have altertavle og prædikestol af ens udseende, fra samme mesterhånd, ikke en farverig staffering som den på stolen i Sanderum. Det tør måske også formodes, at sognepræsten, Niels Bang, har givet sit besyv med om, hvordan kirkens inventar burde se ud, da der nu skulle foregå en gennemgribende omdannelse både ude og inde. Desuden kan man i Nissens oplysning om 1647 – forudsat dens rigtighed – have en interessant belysning af et billedhuggerværkstedes arbejdskapacitet i midten af 1600'erne, ikke mindst når man sammenholder med, hvad der vides fra et kirkeregnskab fra Nyborg²⁵) om, at Anders Mortensen selv femte opholdt sig i Nyborg i elleve dage for at sætte den ny prædikestol og korskranke op i december 1653.

Det bør tilføjes, at prædikestolen i Dalum vistnok aldrig har været stofferet, men har stået i det mørkebejsede egetræ, en overgang dog i det maledede såkaldte egetræ, som var på mode i forrige århundrede.

Som et kuriosum kan genopfriskes en historie, som i 1927 fandt vej til en lokal avis²⁶). Den gik ud på, at der hos en københavnsk antikvitetshandler var fundet et par gamle træfigurer, som mentes at stamme fra et tyveri i Dalum Kirke. Der står om figurerne, at de *bar prædikestolen*, og at Nationalmuseet ville undersøge sagen, samt at det ville være passende, om figurerne kom tilbage til deres gamle plads, da kirken nu alligevel var under restaurering. Hvad der derimod næppe har stået i avisen som fortsættelse og afslutning på historien, er at direktør M. Mackeprang klart afviste muligheden af, at træfigurerne skulle stamme fra Dalum; de var klart tyske arbejder²⁷).

Og det kan så tilføjes, at der aldrig har været nogen træfigurer til at bære Dalum kirkes prædikestol, som altid har hvilet på en bjælke, der sad i murværket, og som blev fornyet ved restaureringen.

Men historien er jo alligevel meget morsom!

Kapellågen til Iver Vinds kapel (afbildet på side 175 i første bind) er nu ophængt på østvæggen i den sydlige korsarm. Den øverste del forestiller Dommens dag, med Gud Fader som dommer siddende på regnbuen, med fødderne støttet på jordkloden, mens englehoveder svæver om ham og to basunengle forkynder dagen. Motivet kendes fra talrige datidige malerier, træsnit og kobberstik. Nærmeste forbillede for det nærværende billede, omend stærkt forenklet, synes at være et stik efter et altermaleri af Dürer.

Mellemste del er snoede søjler, hvis baser er flade træstykker, mens kapitælerne er skåret sammen med den adskillende tværbjælke, det hele noget mindre omhyggeligt end ellers hos Anders Mortensen.

Nederste del er i to afsnit. Til venstre dødens høst. Det forestiller døden med sin store le, høstende alle uden hensyn til rang eller stand. En konge med krone og scepter falder sammen med en anden skikkelse ud over leens æg. Bagved står en adelsmand med pibekrave og kårde ved siden, førende en kvinde frem i landskabet. Derefter en kriger med draget sværd og skjold. Bagved igen en menneskehob med personer af alle stænder, alder og køn: en munk, høje gejstlige, en bonde, en handelsmand, et barn, ialt 15 personer. Nedenunder en del skeletter og tidligere „høstede“. Længst til venstre, hvor leen ikke når hen, står tre figurer, den ene, en mand med sværd ved siden, peger på skeletterne, en anden i baggrunden ser derhen, den tredje vender ryggen til. Muligt hentyder dette „høst“ billede til Åbenbaringens 14. kapitel vers 15–16.

Dette skærearbejde er ganske givet lavet efter et kobberstik. Leen er nemlig vendt forkert.

I den anden halvdel af dørens nederste part ses en scene efter profeten Ezekiels bog 37. kapitel, vers 1–14, hvor profeten ser det døde folk blive levende. Dette motiv var meget almindeligt på de tiders træsnit og kobberstik. Det skulle være et symbol på de dødes opstandelse. Billedet findes sikkert mange steder i vore kirker. Nærmest ved Dalum ser man motivet på to epitafier i St. Knuds kirke. Men der er en forskel på de to og så snitværket i Dalum. Forlægget indeholder nemlig, som det ses i St. Knuds kirke, en scene, hvor profeten står i midten af billedet, mens han her i Dalum står længst til højre, af den simple grund at der ikke har været plads til hele billedet. Men ellers er figurerne tydeligt nok gengivet efter samme forlæg, bortset fra at der i Dalum mangler dødningeben, som findes på de to epitafie-malerier.

For begge træskærearbejders vedkommende er der gjort store undersøgelser over, hvorfra de stik stammer, som må have været forlæg. Men selv de største kobberstiksamlinger i Tyskland og Belgien-Holland har ikke kunnet give nogen oplysning herom. Derimod er alle de fremmede samlinger enige om, at der er tale om billeder med såvel tysk som nederlandsk indflydelse, sandsynligvis overvejende tysk.

Iøvrigt kan det nævnes, at der både på søjlerne og på andre, nu gulmalede dele af kapellågen findes spor af ægte guld i oprindelig staffering. Det gælder for eksempel hele det øverste billede af dommedag, som er stærkt medtaget af at være overmalet med simpel gul maling. De nederste to billeder står i dag i gråt, og det synes at være oprindelig staffering. Men rigtig nok er også disse billeder medtaget af senere overmaling.

Der er ingen tvivl om, at de to snitværker forneden på lågen er et højdepunkt i Anders Mortensens arbejde, med sidestykker i Golgathagruppen på prædikestolshimlen og de to billedfelter på altertavlen i Tjæreborg kirke.

Fonden til Dalum kirkes udsmykning. I den lokale sogneavis, hvor Dalum kirkes præster gennem tiderne har dels givet meddelelser til menigheden, dels skrevet korte prædikener til søndagens tekst, kunne man i januar 1939 læse en henvendelse fra sognepræsten, Kaj Rasmussen, til menigheden. Der havde fra juleaften stået en syvarmet granlysestage på alteret, men præsten – og mange med ham – ønskede, at kirken skulle have en rigtig lysestage. Han foreslog, at der på frivillighedens grund blev indsamlet penge til anskaffelse af en sådan lysestage, da der ikke af offentlige midler kunne fås noget dertil. En anonym giver havde allerede givet det første bidrag. Skulle den indsamling, som sognepræsten opfordrede til at sætte i gang, give mere, end der var brug for til lysestagen, var der også andre ting, kirken havde brug for.

Allerede to måneder efter var der kommet så mange penge ind, at lysestagen kunne sættes i ordre. Det blev kunstsmeden i Hudevad, Hans Rasmussen, som tegnede og smedede lysestagen; den tændtes første gang palmesøndag 1939. Stagen står nu midt på alterbordet mellem to sengotiske alterstager. Hin søndag toges iøvrigt også en ny alterdug i brug. Den var skænket af en, stadig, anonym dame. Og senere føjedes en ny kniplingsbort til, kniplet af fru Christense Nielsen, Ubberud.

Den 10. februar 1939 havde sognepræsten første gang udkastet tanken om en „Fond til Dalum kirkes udsmykning“, og i de følgende år fik fonden midler til flere gange at sørge for tiltrængt udsmykning.

Omkring jul 1939 fik kirken et nyt altertæppe og et nyt bryllupstæppe, begge udført af fru Margrethe Jensen. Altertæppet er grønt og har en hvid bort langs de tre sider – NB kun de tre sider, nemlig ikke ved alteret, idet

der herved er tilkendegivet en nøje forbindelse mellem alter og altertæppe, det vil sige mellem alter og menighed.

I oktober 1951 fik kirken en ny festlig, gylden messehagel, leveret fra Selskabet for kirkelig kunst og tegnet af arkitekt H. G. Skovgaard. Den kunne anskaffes, da der efter en begravelse var skænket udsmykningsfonden et større beløb til dette særlige formål. På bagsiden har den gyldne messehagel et gaffelkors med de græske bogstaver alpha og omega på siderne. Forpå ses et sammenslynget IHS (Jesus) mellem to lodrette længdestreger. Haglen har grønt foer.

Forud for denne messehagels anskaffelse havde kirken i 1938 fra kirke-tiendeejeren, Dalum kommune, fået en grøn messehagel, ligeledes fra Selskabet for kirkelig kunst. Denne messehagel er noget af en sjældenhed. Den er udført i grønt shantung med besætning, som både forpå og bagpå består af et gaffelkors syet af et gyldent jaquardvævet silkebånd efter tegning af arkitekt, professor G. Biilmann Petersen. Båndet bærer en fortsat række af fisk som Kristus-symbol. Selskabet for kirkelig kunst lod dette bånd tegne og udføre og anvendte det i nogle år, men undlod at genfremstille båndet, da man fandt, at der ikke burde komme for mange ens hagler frem. Gaffelkorsets midtstok er ført op igennem gaffelen, til tops. Begge former, med og uden midtstok, er hjemlet i oldkirkelig kunst og er af autoriteter, i dette tilfælde af professor J. Oskar Andersen, anset for lige berettigede.

Udsmykningsfonden har så sent som i januar 1967 fået anvendelse for nogle af sine midler, idet der da anskaffedes to smukke missionsbøsser, tegnet af arkitekt Ebbe Lehn Petersen.

For at afrunde denne beskrivelse vil vi til sidst se på nogle af de genstande, som oprindelig var i kirken, men som nu findes i Odense bys museer og i Nationalmuseet. Det bliver det sidste først.

Det drejer sig om en middelalderlig lygte, som Knud Lehn Petersen fandt under restaureringen. Den var af en så særegen art, at Lehn Petersen mente det rigtigst at overlade den til Nationalmuseet, hvor den findes under nummer D 10974 med følgende beskrivelse:

Messinglygte af cylindrisk form, foroven afsluttet med en kort „skorsten“. Bunden er en træplade med messingplade indvendig. Siderne har inderst messingblikudføring, derover et vævet stof og over dette læder (nu næsten helt opløst), og yderst en belægning med tynde messingbånd eller skinner. Op af bunden har stukket en nu afbrudt torn. Ligeledes mangler nu lågen. H (højde) 18 cm. Bredde under bunden 6,4 cm. Lygten er fundet i Dalum kirke (Odense hr.), i den nordre korsarm, lige syd for midtpillen, 5–10 cm under det af munkesten lagte oprindelige gulv.

Fig. 102. „Absalon-lygten“, som ved restaureringen blev fundet under det af munkesten oprindelig lagte gulv.

Lehn Petersen mente, at det måtte være en lygte magen til den, Nationalmuseet har som „biskop Absalons lygte“. Herom kan videre siges, at det drejer sig om en lygte, som museets direktør, M. Mackeprang, omtaler i Årbog for nordisk oldkyndighed 1921, side 153, hvor han gennemgår Kunstammerets såkaldte „absaloniske sager“ og nævner, at man ved Kunstammerets opløsning i 1820'erne og antikviteternes overgang til Kunstmuseet opretholdt en gruppe absaloniske relikvier. „Ja, man forøgede endog Samlingen med et nyt Nummer: Biskop Absalons Løgte, der sammen med hans Røgelseskar var indlemmet i Kunstammeret i Aarene mellem 1737 og 1775“²⁸). Lygten er gengivet på fig. 102. Her ses ganske vist ikke det åbne parti, hvorigennem belysningen skulle ske. Derimod ser man selve lygtens opbygning.

Af genstande fra kirken, som nu er i Møntergårdens museum, er allerede afbildet eller omtalt nogle, nemlig to af kistepladerne fra Vind'ernes kapel, den dør, som dækkede indgangen til gravkapellet, og Hartvig Benzons kisteplade. Af andre ting kan nævnes:

Kistebeslag af jern. I midten den korsfæstede Kristus, på hver side af ham en engel, hældende ud fra korsets fod, over hver en putto.

Endnu et kistebeslag af jern, næsten samme billede, men indsnævret.

Kistebeslag af jern. To stående engle holder en firkantet, korsbærende ramme, i hvilken der er et timeglas.

Fem kistehanke. De to tulipanlignende og to rosetlignende blomster symmetrisk anbragt, den femte baluster formet med enkelte stregornamenter. Hankene med det balusterformede parti afsluttes i halvkugleformede knopper med ciseleret overflade.

Videre en kistehank af jern, udhugget i båndslingninger. Dernæst en hank af jern, hvor beslaget er gennembrudt og fremstiller en tulipanlignende og en roselignende blomst. Endelig endnu to hanke, af hvilke den ene afsluttes i halvkugleformede knapper med ciseleret overflade.

De to førstnævnte kistebeslag, med den korsfæstede, er interessante ved, at de indeholder nogle af Kristi marterredskaber, økse, knibtang, søjle og spyd. Flere er muligvis afbrudt både på disse to beslag og på et eller flere af de andre.

Om lidelsesredskaberne har M. Mackeprang skrevet²⁹⁾, at „et af hovedmotiverne for ikke at sige hovedmotivet i Vesteuropas kirkelige kunst i middelalderen er Christi korsfæstelse“. Mackeprang gennemgår udviklingen med hensyn til de redskaber, som man gennem tiderne har nævnt som Kristi lidelsesredskaber, og som i visse sammenhænge er blevet kaldt „Kristi våben“. Lidelsesredskaberne er spydet, sværdet, tornekronen, martersøjlen, svøben, riset, naglerne, korset, hammeren, knibtangen, isopstænglen. Undertiden finder man også Pilati vandfad med vandkanden, de 30 sølvpenge, som Judas fik betalt for sit forræderi, de korslagte stave, som brugtes til at vride tornekronen omkring Kristi hoved, graven, Judas med pengeposen om halsen, eddikesvampen, tærningerne, som soldaterne brugte, da de kastede lod om Frelserens kjortel, der ikke måtte skæres itu. De forskellige marterredskaber findes til forskellige tider i delte eller samlede udgaver i den kristelige kunst. Almindeligst var det til en begyndelse at bruge udelukkende de redskaber, som i egentligste forstand kunne siges at være marterredskaber, de andre kom til efterhånden som gotikken arbejdede sig frem til den stærkest mulige lidelse i Kristi ansigt og legeme, som man så den på de bloddrypende malerier, og til erkendelse af hvor frygteligt det var for *menneskesønnen* at se de mange genstande, som var med til at forstærke hans lidelse.

Senest i middelalderen finder man overgangsformer, hvor kun nogle enkelte lidelsesredskaber forekommer på det samme billede eller det samme snit- og stikarbejde. Man kommer da også ind på at gengive lidelsesredskaberne i en sammensætning, der nærmest minder om et adelsskjold og dermed

det, som kaldes „Kristi våben“. Det findes også i danske kirker. I Højby kirke i Nordvestsjælland finder man et sådant skjold gengivet med betegnelsen „Jesu Christi privat Wapen“. Da Jacob Madsen visiterede i Norup kirke 6. marts 1590 så han „Tafflen met Christi Korsis Waaben“³⁰). Iøvrigt finder man „Kristi våben“ adskillige steder på alterbordspaneler. Det sidste danske eksempel på „Kristi våben“ findes på en kake, af hvilken skår har været hyppige i københavnske jordfund.

Videre skal fra museets samlinger nævnes: Kistebeslag af messingblik, udhamret blomst på en lang stilk med svungne blade. Kistebeslag af messingblik, udhamret blomsterhoved. Kistebeslag af messingblik, udhamret blomst, tildels sammenfoldet. Kistehank af bronze. To beslag udhamrede som rosetter, hanken profileret på midten. Samt endelig fire ligkistesøm af bronze med adelsvåben: Vind, Kuhla, (Lilje) Skinkel, Banner.

Om alle disse kistebeslag og kistehanke kan generelt siges, at deres udhugning har hentet motiver fra de talrige kobberstikbøger, som faktisk oversvømmede Europa i 15-, 16- og 1700'tallene med deres mangfoldige forlæg for, hvordan håndværkerne kunne forme deres arbejder.

Fra begravelserne i kirken kan endvidere nævnes en række ligkisteplader, som nu findes i museet i Odense: Niels Benzon, død 1768, Chr. Benzon, død 1801, Albertine Christine Benzon, død 1805, Katharina von Lüttichau, død 1828, Peter Ulrich Frederik Benzon, død 1840, Edel Benedicte Frederike Benzon, død 1846, Nielsine von Benzon, død 1867, Chr. Fr. O. von Benzon, død 1875, Hartvig Fr. von Benzon, død 1875, Henriette von Benzon, død 1882. Og endelig en plade, hvorpå der læses „Erindring fra Hjallese By“, fra 1875.

Videre findes et stolestade af egetræ. Foroven en gesims og derunder et våben. Forneden læses 1590. Sammen hermed en dør med fylding. Endnu en låge til et stolestade, med fylding. Midt på denne et våben. Og til sidst et let genkendeligt stolestade: Foroven en gesims og derunder en kehlet liste. I mellemrummet Gøernes våben (de tre ibskaller). Øverst læses noget, som tilsyneladende er „A G“ (Absalon Gøye) og forneden 1590.

Disse stolestadegavle er malet i den mærkelige gule farve, som man en tid kaldte ådret egetræ.

Det var på tale, omkring restaureringen, om man skulle lade nogle af disse mange ting sætte op ved siden af kapellukket for at illustrere, hvordan man for 3–400 år siden kunstnerisk opfattede grav og gravsted. Nu kan man godt se, at det ikke ville have pyntet i kirken. Og de, som nærmere vil studere disse sager, kan finde dem i museet – og det er da endelig dertil, man har museer.

Sven Arnvig.

KILDEHENVISNINGER

- 1) Acta Pontificum.
- 2) De danske benediktinerklostres bygningshistorie.
- 3) A. R. Idum i Årbøger for Historisk Samsfund for Odense og Assens amter 1931.
- 4) Ny kgl. samlinger 728 4°. Afskrifter af indberetninger fra præster på Fyn, muligvis til Ole Worm (KB).
- 5) Langebeks excerpter, pk. 69, læg Odense herred (KB).
- 6) Håndskrift Thott 1419 4° (KB).
- 7) Venligt udlånt af kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersen.
- 8) Den kilde, som herefter nogle steder er kaldt „Nissen“, findes i Landsarkivet i Odense under betegnelsen „Odense herreds provstearkiv 1841-“. Beskrivelse af Odense herreds kirker ca. 1900, antagelig forfattet af lærer J. M. Nissen, Pårup.
- 9) J. B. Løffler: Danske gravstene fra middelalderen (1889).
- 10) Chr. Axel Jensen: Danske adelige gravsten (1953).
- 11) Martin Bussert, kgl. bygmester og stenhugger, død 1553. Har formentlig ledet ombygningen af Nyborg slot og skabt den særegne herreborgstype og opført dens ældste repræsentanter Rygård og Hesselagergård. Weillbachs kunstnerleksikon.
- 12) Fynske årbøger 1944.
- 13) Matthæus Merian „Icones Biblicae“ I-IV. Strassbourg 1625-27. Utr. kilde.
- 14) Fynske årbøger 1944.
- 15) Chr. Axel Jensen i Fortid og Nutid 1916.
- 16) Gunnar Andersen i Fynske Årbøger 1944.
- 17) Gunnar Andersen i Fynske Årbøger 1945.
- 18) Meddelt af dr. S. J. Gudlaugsson, Rijksbureau voor kunsthistorische Dokumentatie, 's Gravenhaage.
- 19) Ny kgl. Samling 728 4°.
- 20) Rytterdistr. regnskab 1721-65.
- 21) Fra arkivalier i Landsarkivet i Odense: Borgerskabsprotokol, Fuldstændigt mandtal 1672, Brandts kirkebogsuddrag.
- 22) Chr. A. Bøje: Danske guld og sølv smedemærker før 1870. Politikens forlag 1954.
- 23) Samme kilde.
- 24) Dansk biografisk leksikon.
- 25) Vor Frue Kirkes regnskaber udi Nyborg 1654-1708. Kirkeinspektionen (LA).
- 26) Fyens Stiftstidende 26. april 1927.
- 27) Meddelt af Knud Lehn Petersen.
- 28) Venligst meddelt af inspektør, cand. mag. Fritze Lindahl, Nationalmuseet.
- 29) Årbøger for nordisk oldkyndighed 1951.
- 30) Visitatsbogen ved Idum 1929.

Rettelse til s. 274.

Efter at afhandlingen er trykt, har pastor N. Aa. Barfoed, Odense, oplyst, at den græske indskrift, som findes på nedhængt til prædikestolen har sin oprindelse i Apostlenes Gerninger kap. 4, vers 29. Ordene findes i den bøn, som disciplene beder, efter at Peter og Johannes er blevet løsladt, fordi Raadet ikke havde kunnet finde ud af, hvorledes de skulle straffe dem, men havde forbudt dem at prædike. Ordene i Ny Testamente lyder i vers 29: „Og nu, Herre se til deres trusler, og *giv dine tjenere at tale dit ord med al frimodighed*“.

FRA LANDSBY TIL FORSTAD

Dalum skilles fra Sanderum

Da Dalum og Sanderum i 1869 blev to uafhængige kirkesogne, kom der samtidig et forslag om en kommunal adskillelse fra beboere i Dalum-Hjallese. Forslaget var fremme 1867 og blev drøftet i sogneråd og amtsråd så sent som 1871, hvorpå det blev henlagt. Da hverken sognerådets eller amtsrådets forhandlingsprotokoller siger meget om sagen, er det vanskeligt at udtale sig om bevæggrunden. Egentlig kan kun siges, at forslaget kom fra Dalum-Hjallese, og at sanderummændene i sognerådet stillede sig ret afvisende over for tanken¹⁾.

På dette tidspunkt var landkommunalloven af 1867 det juridiske fundament for styrelsen af de to sogne. Sanderum var storebroder med et areal på 5182 td. land og 538 td. hartkorn og 1474 indbyggere, medens Dalum

Fig. 103. Den gamle telefoncentral i Hjallese. Demantsvej 41.

Fig. 104. Dalum skole o. 1925.

havde et areal på 2180 td. land med 239 td. hartkorn og 634 indbyggere. (Indbyggertallet er fra 1860). Sanderum havde syv mandater i sognerådet, medens Dalum havde fire, og i perioden op til adskillelsen i 1909 var det så godt som altid Sanderum, der havde formandsposten.

Da industrialismen holdt sit indtog med oprettelsen af Dalum Papirfabrik 1874, ændredes styrkeforholdet mellem de to sogne ret hurtigt, og Dalum havde 1880 964 indbyggere og 1901 1567, medens Sanderum 1901 havde 1541. Iøvrigt var perioden op til 1909 præget af en rolig og stabil udvikling, og sognerådets forhandlingsprotokoller fortæller mest om skatteansættelse, hjælp til fattige og om skoleforhold. I et senere afsnit vil de sociale forhold og skoleudviklingen blive nærmere belyst. Her kan nævnes, at den tekniske udvikling nu så småt mærkedes i sognerådets arbejde. Afstanden mellem sognerådsmedlemmerne indbyrdes var ret stor i den vidtstrakte kommune, og man havde hidtil klaret sig med budtjeneste, når sognerådsmedlemmerne skulle have en hurtig besked frem til sognerådsformanden. Men 1899 forespurgte sognerådet stiftamtet, om der måtte ydes et årligt tilskud på 10 kr. til hver af telefoncentralerne i Sanderum og Hjallesø, så medlemmerne uden

*Fig. 105. Anders Jørgen Andersen, sognerådsformand 1910–1915.
F. 13/1–1872, d. 30/1–1957. Uddannet som typograf.*

personlig udgift kunne ringe til sognerådsformanden²). Beløbet er unægtelig ikke stort målt med nutidens devaluerede regnestok, men det samme gælder jo også andre kommunale talforhold. Da det voksende børnetal i Dalum omkring århundredskiftet krævede en ny skole, belastede denne nyanskaffelse kassens likviditet så stærkt, at sognerådet i sept. 1902 måtte søge Fyns Disconto Kasse om et lån på 1500 kr. for at bestride de løbende udgifter. Pengene ville blive betalt tilbage allerede inden udgangen af 1903³).

Borgerne i de to sogne skulle også nyde godt af en ny tids voksende forståelse for service fra de offentlige myndigheders side, og 1904 besluttede sognerådet at lade kommunale bekendtgørelser opslå på tavler, der skulle anbringes i de forskellige byer i tilstrækkeligt antal. Fyns Stiftamt havde ikke noget at indvende mod denne foranstaltning, men det blev dog understreget, at læsning ved kirkestævne og indrykning i Statstidende ikke kunne undlades af den grund⁴).

Det er tidligere blevet nævnt, at papirfabrikkens fremkomst havde skabt et behov for en ny skole til aflastning af den gamle rytterskole i Hjallese, og hertil kom, at skoleloven af 1899 begrænsede antallet af børn i klasserne.

*Fig. 106. C. H. Christensen. Sognerådsformand 1909–1910.
F. 7/3–1866, d. 29/12–1950. Medlem af sognerådet 1909–1913, 1917–1925.
Inkassator for el-værket 1918–1930.*

Skolebyggeriet i Dalum omkring 1900 (det nuværende bibliotek og politistation) belastede kommunens økonomi ret føleligt, og dette forhold forbundet med ret store sociale udgifter især i Dalum må vist siges at være den væsentlige baggrund for ønsket om en kommunal deling, et ønske der denne gang kom fra Sanderum. Allerede 1873 var der kommet en bekymret forespørgsel fra sognerådet til stiftamtet, om det var tænkeligt, at det kunne forebygges, at den mængde fattige arbejdere, der muligvis ville komme sammen med papirfabrikken, skulle falde kommunen til byrde⁵). Endvidere havde Sanderum ikke samme stærke stigning i indbyggertal som Dalum-Hjallese, hvorfor skolespørgsmålet ikke blev så påtrængende i denne del af kommunen, der stadig bevarede sit præg af at være en udpræget landbokommune.

Da kravet om kommunal adskillelse blev rejst 1907 af 31 beboere i Sanderum, svarede sognerådet, at der måtte holdes en afstemning for eller imod af samtlige besiddende skatteydere i begge sogne⁶). Der nedsattes et udvalg til at foretage en afstemning, og denne fandt sted i begyndelsen af 1908, og resultatet blev, at 465 stemte for adskillelsen, 23 stemte imod, medens 59 undlod at stemme⁷). Efter denne vejledende afstemning skulle sognerådet

tage stilling til forslaget, og det skete i et møde d. 24. marts 1908, hvor otte medlemmer stemte for adskillelsen, to stemte imod – heriblandt formanden, mejeriejer Viggo Lohmann – og én undlod at stemme⁸). Sagen gik nu videre til stiftamt og indenrigsministerium, hvor delingen blev godkendt. Formue og gæld skulle fordeles efter det forhold, der hidtil havde været gældende i byrdefordelingen mellem de to sogne. De fattige og alderdomsunderstøttede skulle blive boende i de sogne, hvor de hidtil havde boet eller hørt hjemme. Som erstatning for Sanderums forholdsvis store udgifter til vejevæsen skulle et eventuelt overskud ved regnskabets afslutning fordeles med $\frac{3}{4}$ til Sanderum og $\frac{1}{4}$ til Dalum⁹). Der skulle efter adskillelsen være syv sognerådsmedlemmer i begge sogneråd.

Der afholdtes valg til de nye sogneråd d. 11. marts 1909 i Sanderum og d. 12. marts i Dalum. Onsdag d. 31. marts 1909 holdtes det sidste møde i det fælles sogneråd. Man gennemgik skolernes forsømmelseslister for januar og februar og dikterede mulkter. „Dermed sluttede Dalum-Sanderum Sogneråds virksomhed, og nye protokoller anskaffedes til benyttelse for de nye sognerådsforhandlinger“. Alle var til stede, og alle signerede: Viggo Lohmann, Laurits Rasmussen, Anders Andersen, Anders Nielsen, Jørgen Jørgensen, Lars Pedersen, Hans Jensen, Morten Andersen, Anders Chr. Andersen, Lars Hansen og A. J. Andersen.

Fig. 107. Medlemmer af sognerådet besøger børnehjemmet „Karmel“ o. 1913.

*Fig. 108. H. S. Christiansen (1874–1947).
Sognerådsformand 1915–1916. Kommunebogholder 1917–1935.*

En vurdering af disse ret væsentlige kommunalpolitiske begivenheder er senere givet af daværende sognerådmedlem, typograf A. J. Andersen, der 1906 var blevet indvalgt som den første repræsentant for socialdemokratiet. Det var hans opfattelse, at kravet fra Sanderum var dikteret af frygt for, at denne udprægede landkommune skulle blive belastet med for store udgifter til skole og social forsorg i den mere og mere forstadsprægede Dalum kommune. Men det følelsesmæssige har nok også spillet en rolle – ikke mindst i Dalum-Hjallese, hvor lysten til at stå på egne ben var stigende i takt med sognets stærke vækst. I hvert fald fik typograf A. J. Andersen også højremanden Hans Jensen fra Bøgedal ind for tanken, selv om højremanden ikke lagde skjul på, at han frygtede, at en adskillelse let kunne resultere i, at socialdemokraterne i Dalum-Hjallese ville få en stærk position. A. J. Andersen karakteriserede Hans Jensen som en „fredelig og god højremand“. Tanken om en deling af de to sogne blev iøvrigt støttet af den meget indflydelsesrige venstrepolitiker Klaus Berntsen, der udtalte, at de to sogne var så forskellige i struktur, at en adskillelse var naturlig¹⁰).

Det første sogneråd i den ny kommune kom til at bestå af: Farver Chr. Christensen (s), kontorchef Laur. Rasmussen (v), husmand Knud Jørgen Pedersen (v), murer Niels Jørgensen (s), lærerinde Ingeborg Rump (k), hønserejer Simon Nielsen (s) og typograf A. J. Andersen (s). Det gik altså, som Hans Jensen havde frygtet, at den ny kommune ville få socialdemokratisk flertal.

Fig. 109. Hans Chr. Hansen. Sognerådsformand 1916–1917.
F. 1/2–1877, d. 24/4–1966. Uddannet som snedker. Medlem af sognerådet 1913–1921.

Stemmetallene ved kommunevalgene 1909–1959.

	1909	1933	1958
Antal indbyggere	1761	5329	10562
Antal stemmeberettigede	524	2442	6076
Stemmedeltagelse	412	2016	4781
Procent	78,7	82,6	78,7

Der har været listeforbund mellem Venstre og Det konservative Folkeparti.

Mandater/stemmetal

Socialdemokratiet	4	6 (1113)	6 (2282)
Radikale	0	1 (172)	0 (269)
Konservative	3	4 { (486) (219)	3 (1349)
Venstre			2 (710)
Kommunister			0 (114)

Antallet af sognerådsmedlemmer udvidedes 1913 fra 7 til 9 og 1921 fra 9 til 11.

Kommunens erhvervsmæssige struktur med det ret store antal egentlige arbejdere gør det forståeligt, at Socialdemokratiet så længe har haft en stærk position ved de kommunale valg. Partiet stod stærkest i de første årtier efter

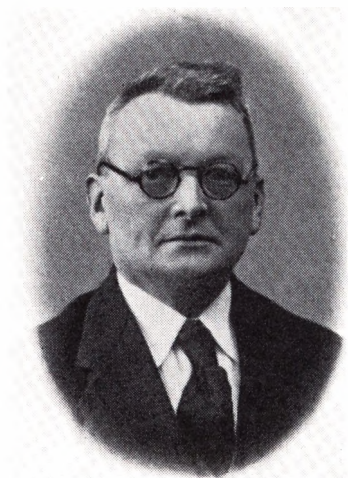

Fig. 110. Jacob Hansen. Sognerådsformand 1917–1937.

1909, medens det stærkt voksende antal funktionærer og mindre erhvervsdrivende sammen med et stigende antal villaejere skabte efter midten af århundredet en procentvis vækst af vælgere, der tilhørte de borgerlige partier (det samme forhold som i omegnskommunerne omkring København og Århus), og selv om behandlingen af stoffet stort set slutter 1959, må det dog nævnes, at kommunevalget 1966 bragte Socialdemokratiet i mindretal i forhold til de borgerlige partier.

Da der i 1920-erne forhandlede om indlemmelse af Sct. Hans Landsogn i Odense Kommune, ville Odense Byråd gøre denne indlemmelse afhængig af, at Dalum og flere andre kommuner ligeledes blev indlemmet. Dalum Sogneråd kunne i begyndelsen af 1932 meddele indenrigsministeriet, at der ikke fra Dalum Kommune var fremkommet ønske om en indlemmelse i Odense. Dette blev det sidste ord i sagen, og Sct. Hans Landsogn blev indlemmet uden Dalums følgeskab.

Kommunens vækst gennem 50 år.

En egentlig historisk behandling af udviklingen fra 1909 til 1959 må af flere grunde udelades i dette værk. Meget af kildematerialet er enten ikke tilgængeligt eller af personlige grunde ikke egnet til offentliggørelse. I stedet følger nedenfor en statistisk oversigt over væsentlige områder af kommunens virksomhed samt en kortfattet redegørelse for de vigtigste investeringer af kommunal karakter samt en omtale af nogle af de virksomheder, der i særlig grad har præget udviklingen gennem et halvt århundrede.

Fig. 111. P. M. Madsen (f. 1890). Papirarbejder, sognerådsformand 1937–1962.

Antallet af indbyggere viser bedre end noget andet, hvilken voldsom udvikling der har omskabt et gammelt landsbysamfund til en moderne forstad.

Indbyggerantallet var	1909.....	1761
	1934.....	5537
	1959.....	11152

En statistik over erhvervsfordelingen af skatteyderne i samme periode giver også et godt billede af udviklingen:

	1909	1934	1959
Landbrug m. v.	133 (27,5 0/0)	239 (9,8 0/0)	361 (7,1 0/0)
Håndværk	62 (12,8 0/0)	138 (5,7 0/0)	161 (3,2 0/0)
Industri, handel og transport	34 (7,0 0/0)	200 (8,2 0/0)	243 (4,8 0/0)
Funktionærer	5 (1,0 0/0)	54 (2,2 0/0)	625 (12,4 0/0)
Arbejdere	103 (21,3 0/0)	755 (33,9 0/0)	1677 (33,1 0/0)
Tjenestemænd samt kontorphonale	56 (11,6 0/0)	225 (9,2 0/0)	516 (10,2 0/0)
Liberale erhverv	4 (0,8 0/0)	24 (1,0 0/0)	45 (0,9 0/0)
Andre erhverv	87 (18,0 0/0)	805 (33,0 0/0)	1432 (28,3 0/0)
Ialt skatteydere	484 (100 0/0)	2440 (100 0/0)	5060 (100 0/0)

Ved folketællingen 1906 var der i hele landet 2588919 indbyggere

Ved folketællingen 1960 var der i hele landet 4585256 indbyggere

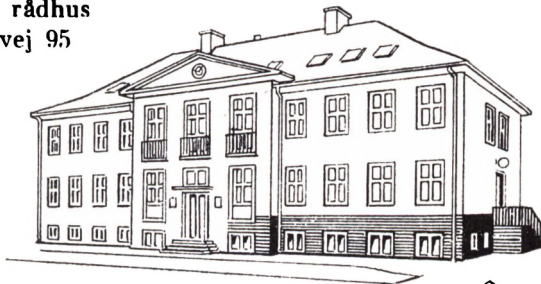
Fig. 112.

Det vil sige, at der for landet som helhed i løbet af ca. 50 år var sket en tilvækst på ca. 75 %, medens Dalum-Hjallesees indbyggertal var blevet syv-doblet i samme periode.

Udviklingen i erhvervsfordeling er ikke overraskende, idet landbruget fra at omfatte 27,5 % af skatteyderne i 1909 var faldet til 7,1 % i 1959, medens procenten af funktionærer er steget fra 1,0 % til 12,4 %. Den ret store gruppe „andre erhverv“ viser, at kommunens indbyggere i erhvervs-mæssig henseende havde en ret stor spredning, men det må i denne forbin-

Dalum kommunale badeanstalt

Dalum rådhus
Dalumvej 95

Når De har aflagt besøg i rådhusets stue-
etage og betalt Deres skat med glæde —
bliv så endnu mere glad
ved at tage et bad.

Badeanstalten er i rådhusets kælderetage
— og der er bade for enhver pengepung.

Åbningstider:

Damer: fredag kl. 14 —21.

Herrer: lørdag kl. 11^{1/2}—19^{1/2}.

**Naar de nu alligevel er
klædt af til skindet**

Når De har aflagt besøg i
rådhusets stueetage og betalt
Deres skat med glæde —
bliv så endnu mere glad
ved at tage et bad.

(Kommunal badeannonce
i Dalum Hjalles Avis).

INFORMATION LØRDAG 26. JANUAR 1957

Fig. 113. Kommunal badeannonce.

Fig. 114. Hjallesgade 1950. Siglandsgården fornedet t.v. (Ils. 35) brændte 1967.

delse huskes, at en stor del af de lønninger og andre indtægter, der ligger til grund for kommunens skatteansættelser, er kommet fra andre kommuner. Dette kan illustreres ved ligningen i foråret 1959 (baseret på indtægter for 1958):

Fra arbejdsgivere i Dalum Kommune	udbetalte lønninger
Vedr. personer bosat i Dalum Kommune	9175317 kr.
Vedr. personer bosat i Odense Kommune	5873631 kr.
Vedr. personer bosat i andre kommuner	4450852 kr.
I alt	19499800 kr.
<hr/>	
Fra arbejdsgivere i Odense Kommune	29410007 kr.
Fra arbejdsgivere i andre kommuner	7885691 kr.
I alt	37295698 kr.

Det stærkt stigende antal indbyggere, den stærke økonomiske vækst, fald i pengenes værdi og øgede offentlige investeringer følges i 50-årsperioden af en tilsvarende stigning i udskrivningen af skatter:

	1909	1934	1959
Antal pers. skatteydere	484	2440	5060
Skattepligtig indkomst		5171881 kr.	42553489 kr.
Personlig skat til kommunen	6031 kr.	298720 kr.	3325104 kr.
Ejendomsskatter til kommunen	5720 kr.	93978 kr.	875280 kr.

Kommunens økonomi 1910/11 1958/59

Dalum kommunes regnskab 1910/11

Indtægt.

1. overskud fra forrige år		2359,93 kr.
2. indtægt af kapital, ejendom m. v.		497,65 kr.
4. optagne lån		1997,30 kr.
5. tilskud fra statskassen		91,46 kr.
6. andre indtægter (næringsbreve, brændevinsafgift m. m.)		605,56 kr.
7. skatter		11936,83 kr.
skat af aktieselskaber (Sydf. Jernb.)	21,60 kr.	
hartkornsskat	2680,37 kr.	
ejendomsskat	1902,43 kr.	
pers. skat	7831,83 kr.	
restancer	÷ 497,80 kr.	
Vederlag for opkrævning af statskat		27,28 kr.
	I alt....	17516,01 kr.

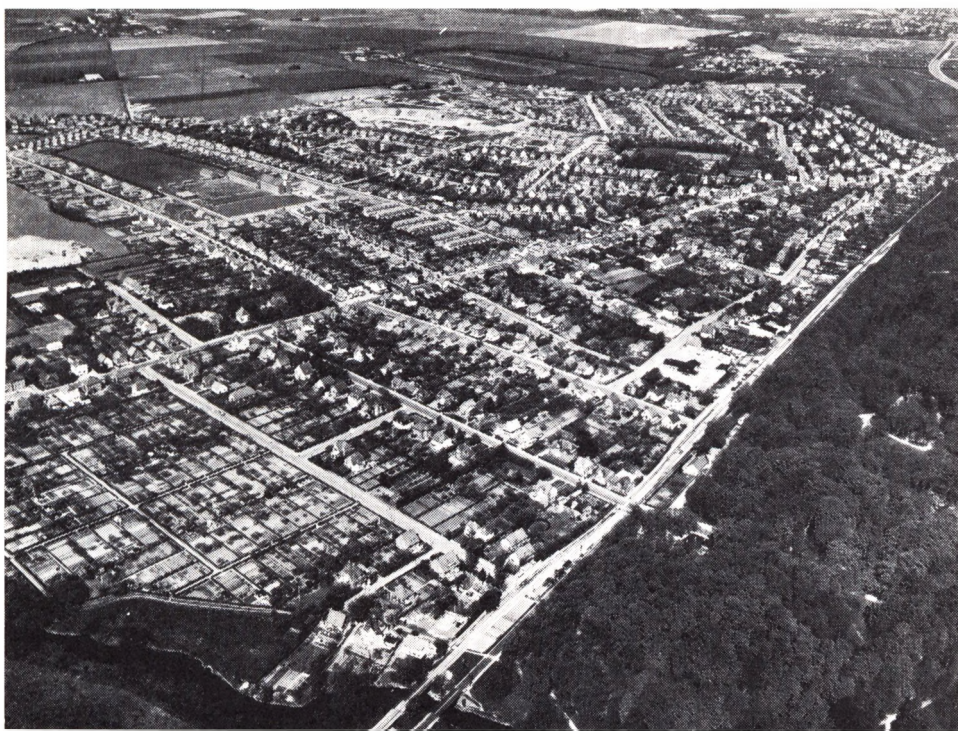

Fig. 115. Kvarteret omkring Dalumvej 1950.

Fig. 116. Dalum rådhus. Taget i brug 1940.

Fig. 117. Dalum sogneråd på kommunens 50-års-jubilæumsdag 1/4 1959.

1. række fra venstre: købmand Willy E. Rasmussen, forretningsfører Svend Johansen, fru Thora West, sognerådsformand P. M. Madsen, lagerforvalter H. Esbjørn-Nielsen, konsul Arne Nielsen, civilingeniør Jens P. Koch. – 2. række fra venstre: kæmner Tage Bertelsen, inkassator Poul Jørgensen, redaktør J. M. Jeppesen, smedemester Wilh. Rasmussen, overpostbud Eyvind Nielsen.

Udgift.

1. renter og afdrag på lån		2567,25 kr.
3. fattigvæsen		2898,02 kr.
4. tilskud til de fattiges kasse 591,95 ÷ tilskud fra statskassen 66,67		525,28 kr.
5. tilskud til sygekasse		200,00 kr.
tilskud til arbejdsløshedskasse		145,33 kr.
6. tilskud til sygeplejeforening m. v.		215,00 kr.
7. alderdomsunderstøttelse		3543,62 kr.
8. skolevæsen		4675,71 kr.
9. vejevæsen		766,70 kr.
11. brandvæsen m. v.		58,40 kr.
12. vand- og hegnssyn		7,00 kr.
13. afløst pligtarbejde (herunder lægebefordring)		211,00 kr.
16. bestyrelsesudgifter		1433,09 kr.
til formanden	600,00 kr.	
til lokale m. v.	69,00 kr.	
til porto og budløn	55,35 kr.	
til skrivematerialer	120,65 kr.	
til skatteopkrævning	160,00 kr.	
andre udgifter	428,09 kr.	
17. andre udgifter		489,75 kr.
(herunder ringeløn 210,00 kr.)		
menighedsudgifter		÷220,14 kr.
offer afløsning	1000,00 kr.	
kirkevarme	127,00 kr.	
menighedsråd m. v.	20,79 kr.	
	<u>1147,79 kr.</u>	
ligning på menigh.	1367,93 kr.	
	<u>I alt. . . .</u>	<u>17516,01 kr.</u>

Formue.

Panteobligationer o. l.	5369,42 kr.
Kapital	2301,18 kr.
Hjallese Skole	20000,00 kr.
Dalum Skole	19000,00 kr.
I alt	<u>46670,60 kr.</u>

Gæld fra 1. april 1910.

Skolevæsen	<u>16635,65 kr.</u>
------------------	---------------------

(et mindre midlertidigt lån ikke medtaget)

*Dalum kommunes driftsregnskab 1958/59.**Indtægt.*

1. renter	219408,73 kr.	
2. faste ejendomme	÷28779,13 kr.	
3. gasforsyning	0,00 kr.	
6. vandforsyning	0,00 kr.	
8. andre driftsvirksomheder	÷8264,76 kr.	
9. forskellige indtægter	9300,76 kr.	
10. skatter	3371537,30 kr.	
	<u>I alt. . . .</u>	<u>3563202,90 kr.</u>

Fig. 118. Kommunekontoret 1934. T. v. kærner H. S. Christiansen. T. h. kærner Chr. I. Skov.

*Fig. 119. Chr. I. Skov (1895-1940),
kærner 15/8-1934 til 16/5-1944.*

*Fig. 120. Aage Petersen,
f. 27/11-1900,
kærner 1/6-1944 til 1/2-1946.
Nu kommunaldirektør i Holbæk
kommune.*

Udgift.

11. alm. administrationsudgifter	484870,88 kr.
12. offentlig forsorg	250413,44 kr.
13. folkeforsikring	815285,49 kr.
14. forskellige sociale udgifter	132075,13 kr.
15. sundhedsudgifter	32150,13 kr.
16. skolevæsen	1011112,91 kr.
17. bibliotek, museum m. v.	12214,60 kr.
18. gader, veje, pladser, broer	236030,54 kr.
19. spildevand, renovation	8881,91 kr.
20. parker, idrætsanlæg	24188,25 kr.
21. Dalum Kirke, kirkegården m. m.	27830,88 kr.
22. brandvæsen, civilforsvar	30991,65 kr.
23. bidrag til forskellige institutioner og formål	14872,27 kr.
24. andre udgifter	135588,94 kr.
25. afdrag og henlæggelser	170722,43 kr.
	I alt.... 3387229,45 kr.
Af driftoverskuddet på	345704,26 kr.
er under konto 25 henlagt	169730,81 kr.
til styrkelse af driftskapitalen	
Resten tilfalder kontoen for opsamlede driftsoverskud med	175973,45 kr.
	I alt.... 3563202,90 kr.

Fig. 121. Tage Bertelsen (f. 1910),
kæmner siden 1946.

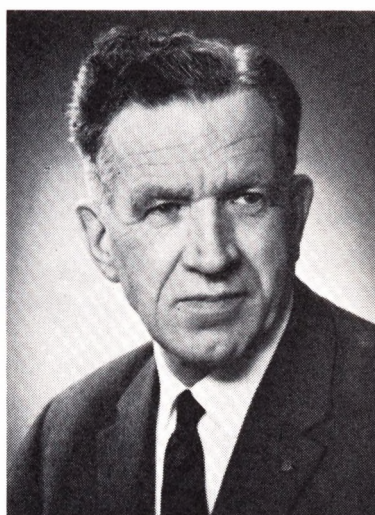

Fig. 122. Helge Ovesen (f. 1907).
kommuneingeniør siden 1933.

Dalum kommunes status pr. 31. marts 1959.

Konto		aktiver
31 faste ejendomme og inventar	6863306,10	kr.
32 driftsvirksomheder	1449173,64	kr.
33 varebeholdninger	147819,28	kr.
34 kassebeholdning, løbende bankkonti m. v.	1294754,69	kr.
35 indtægtsrestancer	4504934,30	kr.
36 forskellige tilgodehavender	228433,68	kr.
37 værdipapirer, indskud i banker m. v.	101504,36	kr.
38 aktiver tilhørende egne fonds	213687,24	kr.
39 aktiver optaget til afskrivning	381551,37	kr.
40 aktiver tilhørende pensionsfonden	107691,25	kr.
42 aktiver tilhørende legaterne	12564,85	kr.
43 aktiver for deposita	1827,81	kr.
	I alt....	15307248,57 kr.

Konto		passiver
51 lån	5555015,42	kr.
52 anden gæld	130349,50	kr.
53 udgiftsrestancer	3112445,62	kr.
54 pensionsfond	108236,10	kr.
56 legater	12564,85	kr.
57 deposita	1827,81	kr.
58 opsamlet driftsoverskud	1309829,07	kr.
59 anlægs- og fornyelsesfond	57902,24	kr.
60 driftskapital	2500000,00	kr.
61 kapitalfond	89669,91	kr.
62 øvrige nettoformue	2429408,05	kr.
	I alt....	15307248,57 kr.

De kommunale værker.

Kommunens udvikling i mere bymæssig retning fulgtes ganske naturligt af kravet om tekniske installationer, der kunne imødekomme beboernes ønske om større komfort i dagliglivet. Goder som lys, gas og vand fra offentlige eller fælles anlæg meldte sig med større styrke efter adskillelsen fra Sanderum i 1909, hvor Dalums stærke vækst med en tættere bebyggelse i stigende grad gav kommunen præg af at være en forstad til Odense.

Strømforsyningen blev fra første færd lagt i hænderne på et privat værk, og det var også først planlagt, at gasforsyningen skulle varetages af et privat selskab, idet der blev givet entreprenør M. Andersen fra Esbjerg koncession på at oprette og drive et værk, men da han ikke overholdt tidsfristen for opførelsen, blev det kommunen selv, der byggede det første gasværk og

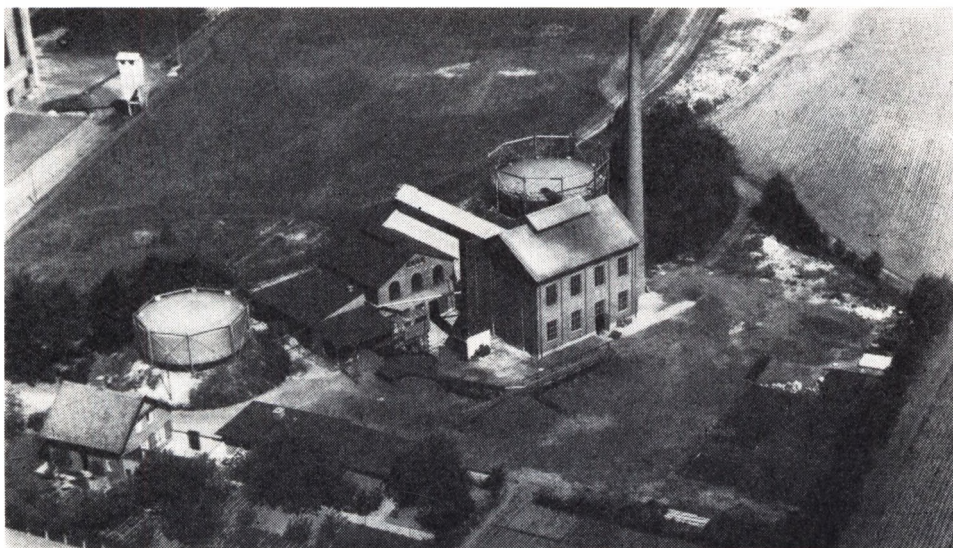

Fig. 123. Gasværket 1950.

Fig. 124. Gasværksarbejder Laurits Hansen tømmer retorter 1925.

Fig. 125. Chr. Bendix (1877-1950),
gasværksbestyrer
1/5-1914-31/7-1941

Fig. 126. R. Schubert,
gasværksbestyrer
1/8-41-1/10-1946.

siden har stået for forsyningen af gas til beboerne. Selv om denne begivenhed ikke hører til de store i tiden omkring 1914, er der dog det bemærkelsesværdige i denne foranstaltning, at det blev det første offentlige værk i kommunen. Nok havde der været fælles foranstaltninger som skole, vedligeholdelse af veje og social forsyning, men det var første gang, at kommunen optrådte som indehaver af en produktion. Det første gasværk blev bygget af den ovennævnte entreprenør Andersen, og værket kunne begynde leveringen af gas i juni 1914.

Årsproduktion	1000 m ³	Antal målere	Ledningsnet i m
1914/15	110,8	610	15800
1936/37	546,0	1606	26000
1959/60	1497,3	3493	47100

Den første gasbeholder fra 1914 rummede 500 m³

Den anden gasbeholder fra 1926 rummede 1000 m³

Den tredje gasbeholder fra 1952 rummede 3000 m³

Ovnenes kapacitet måtte forøges i takt med det stigende forbrug, og der byggedes nye ovne 1926, 1935, 1939, 1944 og 1950. De to verdenskrige skabte samme vanskeligheder for værket som for andre gasværker, men mere permanente problemer meldte sig først efter 1945, da det i spidsbelastningsperioder – først og fremmest i julen – viste sig vanskeligt at skaffe de nødvendige forsyninger. Det lettede noget, da der nov. 1947 etableres en støtte-

forsyning fra gasværket i Odense gennem en kontaktledning ved Sdr. Boulevard. Tendensen mod større enheder gjorde sig mere og mere gældende, og for gasværket gav det sig udslag i, at produktionen af gas siden 1963 blev overtaget af gasværket i Odense.

Værkets første bestyrer var Chr. Bendix, der havde stillingen helt til 1941, da han afløstes af R. Schubert fra Nysted. Denne efterfulgtes i 1946 af den nuværende bestyrer, C. H. Hansen fra Køge.

Dalum vandværk.

Det første offentlige vandværk så dagens lys 1934, idet der til det tidspunkt havde været to private vandværker – Thordals Allé og Bøgedals Allé – som fortsatte til 1959, da de ikke længere kunne skaffe vand nok. Det kommunale vandværk byggede et vandtårn i Dalumgårds Allé 1934 efter teg-

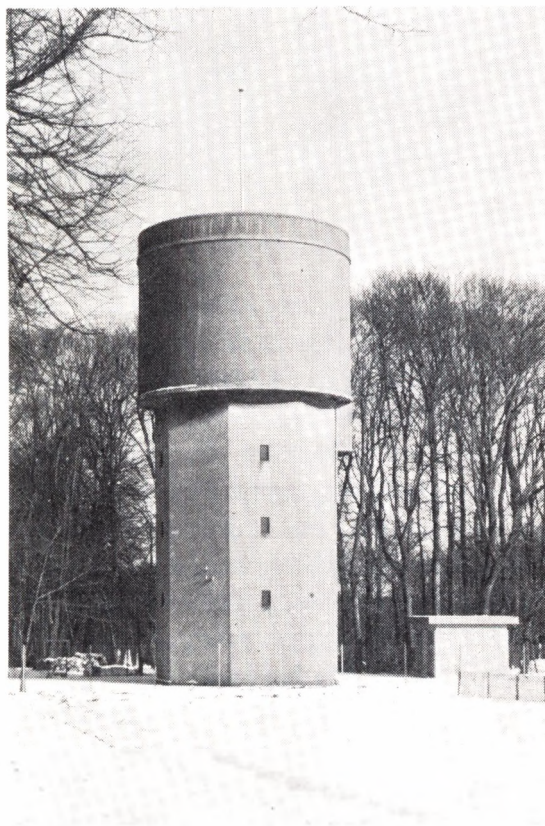
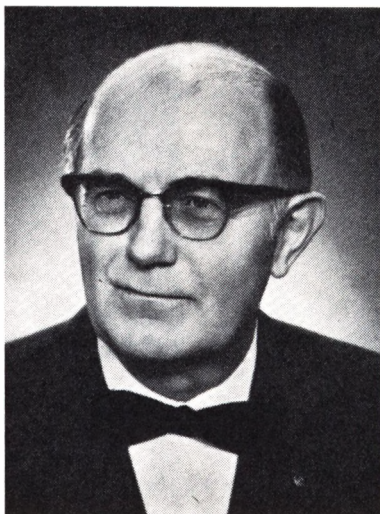

Fig. 127. Vandtårnet, Dalumgårds Allé. Taget i brug 1935.

*Fig. 128. C. L. Hansen (f. 1910)
driftsbestyrer for de kommunale
værker siden 1946.*

ninger af kommuneingenør H. Ovesen ved A/S Danolit, København. Rumindholdet var på 300 m³.

Der leveredes 1934/35 79560 m³ vand
Der leveredes 1944/45 232190 m³ vand
Der leveredes 1959/60 877430 m³ vand

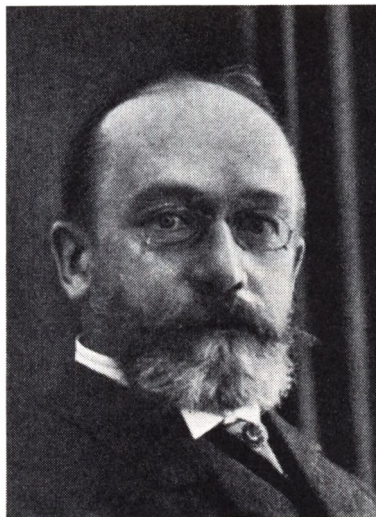
Vandværket med pumpestation blev anlagt ved Stenløsevej, og det måtte udvides flere gange på grund af det stærkt stigende forbrug. Den første udvidelse fandt sted 1941 og den anden i 1949. Sidstnævnte år byggedes der et mindre, midlertidigt værk mellem Mejerivej og Dalumvej. Som bygningsmateriale tjente barakker fra tyskertiden. Det midlertidige anlæg anvendes nu kun som råvandsområde. I årene efter 1945 steg forbruget så stærkt, at der måtte foretages flere borerer efter råvand. Efter mange forsøg blev der fundet så gode vandårer, at der 1957 kunne opføres et nyt værk på Dalumvej vest for Odense Å, hvis kapacitet var så stor, at de følgende år kunne klares uden restriktioner. Men før 1957 havde vandmangelen i flere perioder været af så langvarig karakter, at det havde været nødvendigt at indgå aftale med vandværket i Odense om lån af vand i spidsbelastningsperioderne. Der byggedes 1959/60 en ny vandbeholder ved det gamle værk på Stenløsevej. Vandværket blev fra starten lagt ind under gasværkets bestyrer, og de to værker har siden haft samme ledelse – ligesom fjernvarmeanlægget (fra 1961) og forbrændingsanstalten (fra 1964) hører til de kommunale værker.

Dalum Papirfabrik efter 1889

Efter sammenslutningen af landets større papirfabrikker i De forenede Papirfabrikker (se II bind 1. del s. 176) og C. F. Kjeldsen var blevet administrerende direktør for de sammensluttede fabrikker, kom 1889 cand. pharm. P. Krogh Jensen som driftsbestyrer på Dalum Papirfabrik og virkede her til

*Fig. 129. C. F. Kjeldsen.
Ved sammenslutningen 1889.
administrerende direktør for
De forenede Papirfabrikker.*

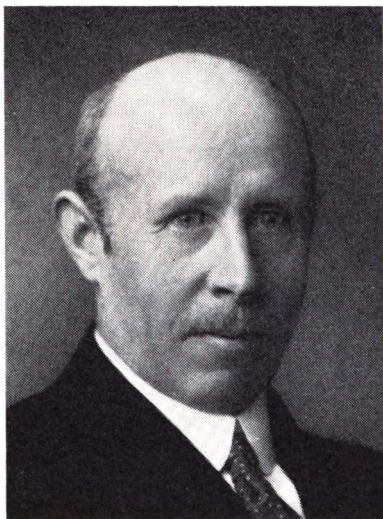

*Fig. 130. P. Krogh Jensen.
Driftsbestyrer på Dalum Papirfabrik
fra 1/5-1889 til 31/10-1909.
Født 13/4-1845 og uddannet som
cand. pharm.
Ansæt på Ørholm og Strandmøllen
1874-1889. Døde 21/12-1916
på Frederiksberg.*

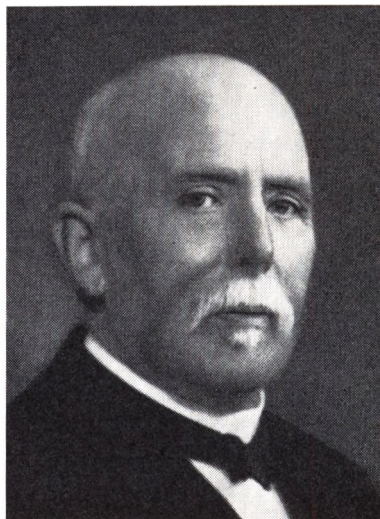
1909. Krogh Jensen var født 1845 og havde været på Ørholm og Strandmøllen.

Han efterfulgtes af maskiningeniør, cand. polyt. Just Høeg, f. 1878, der i maj 1906 var ansat ved papirfabrikkerne og havde fungeret som papirmester på Dalum fra 1908. Just Høeg var driftsbestyrer til 1914, da han overgik som driftsbestyrer ved Maglemølle i Næstved.

Efterfølger blev kemiingeniør, cand. polyt. Jørgen Gantzel Blicher Dreyer, f. 1862 i Odense som søn af etatsråd Jørgen Chr. Dreyer, udgiver af Fyens Stiftstidende og ejer af Fyens Stiftsbogtrykkeri. Jørgen Dreyer afgik med pension 1931 og efterfulgtes af maskiningeniør, cand. polyt. Valdemar Runer, f. 1882 i Århus. Valdemar Runer var underbestyrer på Dalum Papir-

*Fig. 131. Just Høeg.
Driftsbestyrer på Dalum Papirfabrik
1909–1914. Født 31/1–1878,
maskiningeniør, cand. polyt.
Ansæt på Dalum Papirfabrik 1906.
Papirmester 1908,
1914 driftsbestyrer
på Maglemølle Papirfabrik.*

*Fig. 132. Jørgen GantzelBlicher
Dreyer. Driftsbestyrer på Dalum
Papirfabrik 1914–1931.
Født 29/6–1862 i Odense, søn af
etatsråd Jørgen Chr. Dreyer, der
var udgiver af Fyens Stiftstidende
og ejer af Fyens Stiftsbogtrykkeri.
Jørgen Dreyer var uddannet som
kemiingeniør, cand. polyt. Død
22/1–1939.*

fabrik fra april 1919 til sin udnævnelse til driftsbestyrer. Maj 1937 udnævntes Valdemar Runer til fabriksdirektør og virkede på Dalum Papirfabrik til sin pensionering dec. 1952. Valdemar Runer var formand for Sundhedskommissionen i Dalum 1922–26 og medlem af Dalum Sogneråd 1929–37.

Fra jan. 1953 er elektroingeniør, cand. polyt. Frans Olaf Hallin driftsbestyrer. Frans Olaf Hallin har været formand for Sundhedskommissionen 1934–37 og medlem af Dalum Sogneråd 1937–50.

Efter papirfabrikkernes sammenslutning i 1889 til De forenede Papirfabrikker rationaliseredes driften på de enkelte fabrikker derved, at de enkelte fabrikkers kvalitetsområde indskrænkedes i modsætning til tidligere, hvor de indbyrdes konkurrerende fabrikkers fabrikationsområde spændte over en lang række papirkvaliteter.

På Dalum Papirfabrik indskrænkedes kvalitetsområdet til mellemfine træfri og træholdige skrive- og trykpapirer, og denne udvikling er fortsat, således at der nu langt overvejende fremstilles træfrit skrive- og trykpapir, medens det træholdige papir næsten helt er overført til Maglemølle.

Fig. 133. Valdemar Runer. Driftsbestyrer for Dalum Papirfabrik 1931–1952, ingeniør, cand. polyt. Født 7/11–1882. Underbestyrer på Dalum Papirfabrik fra 1919 til 1931, da han blev driftsbestyrer – 1937 udnævnt til fabriksdirektør. Formand for sundhedskommissionen i Dalum 1922–26 og medlem af sognerådet 1929–1937. Død 7/12–1966.

Fig. 134. Driftsbestyrer Olaf Hallin, født 7/4–1899. Elektroingeniør, cand. polyt. Driftsbestyrer fra 1/1–1953. Formand for sundhedskommissionen 1934–1937 og medlem af Dalum Sogneråd 1937–1950.

Produktionen er senere udbygget stærkt. I 1905–06 anlagdes den konkurrerende Ravnholm Papirfabrik ved Ørholm, denne overtoges sept. 1908 af De forenede Papirfabrikker, og papirmaskinen, dampmaskinen m. m. overførtes til Dalum Papirfabrik, hvorved produktionen mere end fordobledes. I 1910–11 købtes papirmaskine nr. 4 og i 1913–14 papirmaskine nr. 5.

Kriseårene efter 1. Verdenskrig var præget af voldsomme prisfald på både råstoffer og papir, og fabrikken var en overgang nede på halv produktion.

Under 2. Verdenskrig svigtede tilførslen af kaolin, idet England, der var hovedleverandør, var ude af billedet, og de begrænsede mængder fra Bornholm dækkede kun det halve forbrug. I stedet anvendtes slemmet kridt som fyldstof. Da fabrikken samtidig kun modtog den halve mængde harpiks til limning af papiret, var det selvsagt småt med skrivefastheden.

Brændselsproblemet klaredes med indenlandsk brændsel. Eksempelvis anvendtes i 1943 39600 tons brunkul og tørv og 4000 tons koksafharpning.

1924 brændte Haraldskær Papirfabrik ved Vingsted, og en slibestol til fremstilling af træmasse af dansk rødgran overførtes til Dalum. Der købtes

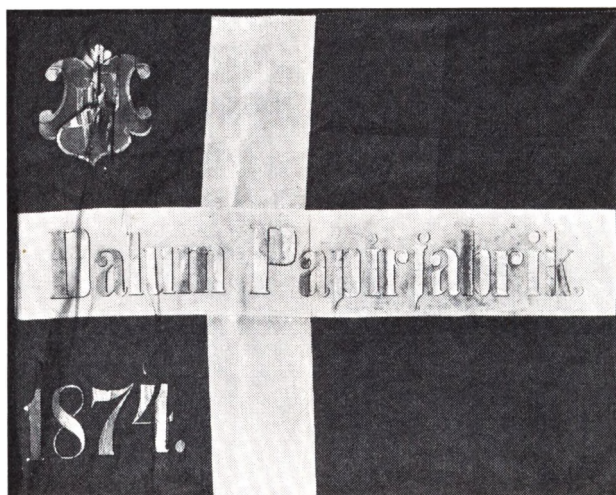

Fig. 135. Fane fra Dalum Papirfabrik.

yderligere en slibestol, og disse var i drift til 1962. Der fremstilledes årligt 11–1200 tons fin træmasse, hvortil anvendtes 3300–3500 rm. afbarket rødgran.

I 1941 nedlagdes de gamle vandturbiner på 50 og 75 hk, hvoraf i hvert fald den på 50 hk stammede fra fabrikkens start i 1874, og der byggedes en ny vandturbine på 165 hk, der trods sin lidenhed gav et kærkomment supplement til produktionen af lyselektricitet i vintertiden.

I 1926 installeredes en 1000 kw jævnstrøms turbine, og kraftanlægget be-

Fig. 136. Fane fra Dalum Papirfabrik.

stod til 1948 foruden af turbinen af fire stk. tandemdampmaskiner på 300 – 400 – 500 og 800 hk, der forsynedes med 12 atm. damp fra fem vand-rørskedler. I 1948 toges et nyt 65 atm. kraftanlæg i drift. Det består af tre kedler på 30 – 30 og 60 tons dampproduktion pr. time og en 4500 kw kombineret udtagnings- og kondensationsturbin samt en 7440 kw modtryksturbin. El-forbruget var i 1960 28 mill. kwh.

Vandet i Odense Å er ikke velegnet til papirfabrikation, det er hårdt, 16–18° hårdhed, og indeholder humus, og det gav vanskeligheder allerede ved fabrikkens start. For at honorere de stigende krav til papirets hvidhed blev der 1941 bygget et nyt vandfilteranlæg, hvor urenhederne fældes kemisk og vandet filtreres i sandfiltre af samme type, som anvendes til drikkevand. Vandforbruget til selve fabrikationen var i 1955: 2,26 mill. m³, i 1960: 3,05 der 1941 bygget et nyt vandfilteranlæg, hvor urenhederne fældes kemisk, og mill. m³ og i 1965: 3,78 mill. m³ fra åen, og borerer svarende til ca. 100 l pr. kg færdigt papir.

Samtidig med købet i 1944 af de to første højtrykskedler og 4500 kw-turbinen planlagdes også en udvidelse af papirproduktionen. I slutningen af

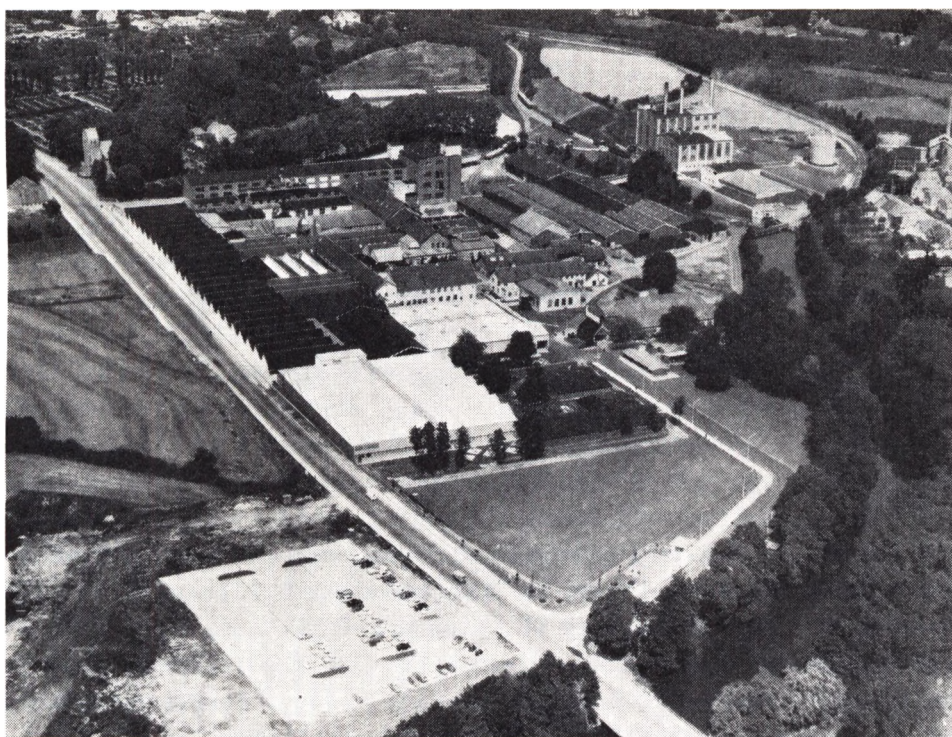

Fig. 137. Luftfoto med Dalum Papirfabrik o. 1950.

1945 bestiltes i England en 3 m bred, moderne papirmaskine med hollænderi, som toges i drift i 1950. Samtidig nedlagdes fabrikkens første papirmaskine fra 1873. Endvidere nedlagdes i 1967 fabrikkens anden papirmaskine fra 1885.

Fabriksanlægget er gennem årene stedse moderniseret og udvidet i takt med det stigende papirforbrug. Nedenstående billede giver et indtryk af anlæggets nuværende omfang. Fabrikkens oprindelige areal har ikke kunnet slå til, hvorfor der i årenes løb stadig er foretaget jordkøb, således at arealet der nu rådes over er på 35 ha, hvilket giver rige muligheder for fremtidig udbygning.

Produktionens udvikling fremgår af nedenstående skema, der for årene 1955–65 viser en stor stigning i produktionskvantum. Tillige er der i disse år udviklet et stort forædlingsarbejde som følge af de stigende krav til papirets trykegenskaber og til trykhastigheden. Papiret overfladelimes og bestryges såvel i papirmaskinerne som i separate anlæg. Disse sidste omfatter et anlæg for det fineste kunsttrykpapir og et nyt stort anlæg for bestrøgne papir til mange forskellige formål.

	Netto tons	Arbejdere		I alt	Funktionærer
		mænd	kvinder		
Produktion 1900.....	2331				
– 1905.....	2906				
– 1910.....	4895				
– 1915.....	11243				
– 1920.....	13129				
– 1925.....	13565	320	91	411	28
– 1930.....	15845	300	87	387	35
– 1935.....	17100	291	80	371	36
– 1940.....	14983	285	70	355	38
– 1945.....	11618	311	67	378	43
– 1950.....	19015	338	88	426	56
– 1955.....	24038	389	126	515	51
– 1960.....	26931	463	184	647	77
– 1965.....	34157	536	128	664	105

Boliger.

Ved fabrikkens start med et relativt stort antal medarbejdere i forhold til den svage bebyggelse i Dalum var det vanskeligt at skaffe personale. Der opførtes derfor arbejderboliger på nuværende Demantsvej nr. 2–4–6–8–10 samt indrettedes boliger i en ældre bygning, der indtil 1930'erne lå, hvor brugsforeningen nu er, på hjørnet af Iver Vindsvej og Demantsvej. Desuden opførtes en funktionærbolig, nuværende Demantsvej 23.

Driftsbestyreren boede i en af den gamle Dalum Mølles bygninger, hvor tillige var fabrikskontor.

Fra fabrikkens start havde man årligt henlagt beløb til sikring af gamle arbejdere og funktionærer. Dette beløb blev suppleret med et restbeløb fra likvidationen af Dalum Papirfabrik ved overgangen til De forenede Papirfabrikker, således at der ialt var ca. 20.000 kr. Dette beløb henlagdes som grundkapital for „Dalum Papirfabriks Arbejderlegat“ oprettet ved fundats af 2. april 1891, stadfæstet 2. juni 1891. Renterne uddeltes til gamle arbejdere indtil 1895, da det vedtoges at opføre en bygning med 12 lejligheder – nuværende Demantsvej 9–11–13 for gamle arbejdere, og overskuddet af ejendommens drift skulle uddeles til gamle arbejdere. Yderligere opførtes 1919 4 dobbelthuse for medarbejdere, Demantsvej 19–35. Senere er selskabet gået over til at støtte medarbejderen adgang til at få egen bolig ved at yde rentefri byggelån. Udover disse boliger har fabrikken tjenestebolig for driftsbestyrer, produktionschef og maskinmester samt tre boliger for ingeniører.

Olaf Hallin.

El-forsyningen i Dalum-Hjallese.

I Odense havde der været anvendt elektrisk lys og kraft siden 1891, og Dalum Papirfabrik havde sin egen produktion af elektricitet, og i efteråret 1909 rejstes for første gang spørgsmålet om elforsyning i Dalum-Hjallese. Initiativet kom fra gårdejer Hans Jørgen Nielsen „Kastaniely“, men først året efter kom der så stor tilslutning, at der var mulighed for at få nedsat et udvalg til oprettelse af et el-værk. På et møde i Hjallese forsamlingshus d. 15. dec. 1910 havde 52 beboere tegnet sig for 728 lamper og 66 hk i motorer. På en stiftende generalforsamling samme dato oprettedes Dalum-Hjallese Andels-Elektricitetsværk, og der valgtes en bestyrelse, der senere konstituerede sig med proprietær H. P. C. Simonsen, „Rikkeminde“, som formand. Ingeniør Ebbesen fra Odense havde udarbejdet et forslag, der blev realiseret i løbet af 1911. Værket blev opført på en grund, købt fra gårdejer Jens Nørregaard (nu Elvej 3), og værket kunne begynde leveringen af strøm d. 12. juli 1911. Strømmen blev produceret af en dieselmotor på 60 hk leveret af B. & W., men med dynamo af Thomas B. Thrige-fabrikat. Der var i 1911 kun en mand på værket, Jens Frederik Jensen, der var bestyrer til 1953, da den nuværende bestyrer, A. Troels Møller trådte til. Der betaltes i 1911 37,5 øre pr. kwt for lys og 22,5 øre pr. kwt for kraft. Tilslutningen til værket steg

betydeligt allerede i 1911, og på generalforsamlingen i juli måned var der tilsluttet 1700 lamper og der var nu 118 andelshavere.

Værket voksede støt og roligt, og allerede i 1913 var der brug for større kapacitet. Da en henvendelse til Odense Kommune om levering af strøm derfra blev afslået, måtte værket udvides, og der anskaffedes en motor på 150 hk, som blev taget i brug 1914. Udvidelsen tog blandt andet hensyn til, at Hjaltese Hestehave nu blev inddraget i forsyningen. Da udvidelsen ikke kunne klares uden lån, og da kommunen indtrådte som garant for lånet, fik sognerådet til gengæld en repræsentant i bestyrelsen. Første verdenskrig skabte meget store vanskeligheder, og olieleverancerne blev efterhånden mindre og mindre. Fra februar 1917 indførtes en stram rationering, idet der kun måtte bruges kraft fra kl. 10–12 og 14–16 og kun lys fra mørkets frembrud til kl. 21. Det hjalp lidt, at der samme år sluttedes en aftale med Dalum Papirfabrik om støtte med indtil 250 kwt pr. døgn. Alligevel var det umuligt at fortsætte med olie som brændstof, og fra 1918 blev strømmen produceret ved hjælp af en tørvegsgenerator, og først 1922 indførtes normal drift. Priserne steg kraftigt og kulminerede 1920 med 90 øre for lys og 54 øre for kraft pr. kwt. Efter 1922 steg både produktion og forbrug stærkt, og værket måtte udvides 1926, 1935, 1939 og 1942. Udvidelsen i 1926 var blandt andet nødvendiggjort af, at Prøjsen fik ledningsnet fra 1925. Lindved elektricitetsværk blev tilsluttet Dalum-Hjaltese-værket 1934.

Produktionen var 1912 33.400 kwh	1935/36 553,345 kwh	1959/60 5.876,280 kwh
Antallet af målere	1759	4011
Indtægten ved salg af strøm	110.669 kr.	1.345.668 kr.
Gennemsnitspris i øre pr.		
solgt kwh	20,0	22,9
Ledningsnettets længde	40 km	75 km
Personalet	6	9 (1967)
		1 (1912)

I perioden 1948–1963 ændredes forsyningsanlægget fra jævn- til vekselstrøm. Forholdene efter 2. verdenskrig udviklede sig hurtigt i retning mod større enheder, og fra 1954 indgik værket i I/S Fynsværket som medinteressent, og fra 1960 standsede værket helt egenproduktionen af strøm. Denne udvikling afspejles i anlæg af transformerstationer. Der var ingen i 1936, men 12 i 1959 og 23 i 1967.

Bestyrelsens første formand var som nævnt proprietær Simonsen fra „Rikkesminde“. Han afgang 1915 og afløstes af fuldmægtig H. L. Poulsen, der fratrådte 1918. Efter ham fulgte forretningsfører R. P. Rasmussen til 1923. Proprietær Simonsen tog påny en periode som formand, og denne gang havde han posten til 1947, da han afløstes af den nuværende formand, smedemester Vilh. Rasmussen¹⁾.

Fig. 138. Dalum Brugsforening. Hovedforretningen før 1925.

Gadebelysningen.

El-værkets oprettelse gjorde det muligt at installere el-lamper til gadebelysning, og Dalum og Fruens Bøge tilsluttedes sept. 1912 med 40 lamper. Første års forbrug var på 1035 kwt. Hjallese blev tilsluttet marts 1914 med 43 lamper, og her var første års forbrug 1136 kwt. Bag tilslutningen stod den gang to private sammenslutninger: Fruens Bøge-foreningen og Hjallese-foreningen, men fra 1920 overtog kommunen selv gadebelysningen, idet den købte strømmen fra andelsværket.

Dalum Andelsmejeri.

Det er tidligere blevet nævnt, at der blev leveret mælk til privatforbrug fra Kristiansdal. Men 1895 oprettedes Dalum Andelsmejeri. Et stiftende møde fandt sted i Stenløse skole d. 14. febr. 1895, hvor der tegnede sig 35 andelshavere med 222 køer. Andelen pr. ko var på 5 kr. De fleste andelshavere var fra Volderslev og Stenløse, medens der kun deltog ganske få fra Hjallese. Bestyrelsens første formand blev lærer Teglbjerg, Stenløse Skole. For at klare startudgifterne optoges et lån på 20.000 kr. Der blev købt to skæpper land for medelst 1000 kr. fra Hans Jensen i „Kastaniely“, „hvor bækken løber under landevejen“. Bækken var Hjallese-bækken, og landevejen var Stenløsevej.

Udgifterne ved oprettelsen var 18.114 kr. til håndværkere og maskiner, og hertil kom to mælkevogne, der blev leveret af Laurits smed i Hjallesø for 250 kr. stykket.

Mejeriet blev taget i brug d. 1. nov. 1895 under ledelse af mejeribestyrer Carl Mathiesen, der indtil da havde været mejerist på Borreby mejeri. Mejeriet behandlede det første år 1.132.585 pund sødmælk (1945 3.133.363 pund). En del af mejeriets produkter blev indtil 1940 solgt en detail i Dalum Kommune, men da kommunen 1940 tilsluttede sig mælkeordningen i Odense, standsede Dalum Andelsmejeri sit detailsalg. Efter 2. verdenskrig skete der landet over en nedlægning af mindre mejerier, og 1. okt. 1951 måtte Dalum Andelsmejeri standse sin virksomhed som et led i rationaliseringsprocessen¹⁾.

Træk af den sociale udvikling.

Oversigten over kommunens driftsregnskaber (s. 295–99) viser, at de beløb, der siden 1909 er blevet stillet til rådighed for den sociale forsyning, er steget kraftigt, og udviklingen i kommunen på dette område har ingenlunde stået tilbage for andre kommuners. Nogle få eksempler fra tiden omkring 1900 illustrerer godt, hvor stor en afstand der er fra denne periode, hvor social forsyning i moderne forstand var i sin vorden, og op til de krav, der stilles i et velfærdssamfund.

En arbejder på Dalum Papirfabrik, der var ca. 40 år gammel, søgte 1894 om hjælp til fødemidler og ildebrændsel, hvilket blev ydet ham fra sognerådet efter de forhåndenværende omstændigheder. Familien bestod af mand, kone og seks børn i alderen fra 1 til 13 år. Mandens daglige fortjeneste var 1,88 kr. på papirfabrikken og han boede til leje hos smeden i Hjallesø, Laurits Rasmussen. Familien havde boet i kommunen 4–5 år og direkte nydt fattighjælp fra Skamby Sogn¹⁾. Sognerådets forhandlingsprotokoller har mange lignende eksempler, der klart viser, hvor svagt mange af kommunens indbyggere stod i økonomisk henseende.

Andre af kommunens beboere søgte lykken andre steder, men da deres hjemhørskommune stadig var forpligtet til at forsørge dem, kan vi også i deres tilfælde følge dem i deres bestræbelser på at komme ovenpå. En stenhugger, der en overgang var anbragt på Fællesarbejdsanstalten i Odense, havde fået sognerådets velsignelse til at forlade anstalten for at søge arbejde udensogns, men han var strandet i arresten i Silkeborg på grund af betleri. Fra dette opholdssted meddelte han sognerådet, at han ved hjælp af en dåbsattest og 5 kr. ville være i stand til at befri kommunen for yderligere bekostning, og sognerådet vedtog efter forhandlinger med Fællesarbejdsanstalten at hjælpe stenhuggeren ud af vanskelighederne²⁾. Næste år (1898) forsøgte han

atter at komme i arbejde hos en stenhugger i Odense, og sognerådet lod ham atter forlade anstalten, men denne gang med en lidt kraftig bemærkning om, at han ikke skulle gå til herredsfogeden med sine klager, da både herredsfoged og sognerådet kendte hans tidligere bedrifter³).

En mand ved navn Hans Hansen, der også var anbragt på Fællesarbejdsanstalten, beklagede sig 1898 over, at han på sit nuværende opholdssted ikke engang kunne tjene til skråtobak og anmodede sognerådet om en mindre ration hver 14. dag. Tillige trængte han til en kasket, et par træsko og et par seler, hvilket alt sammen blev bevilget ham⁴).

Selv om disse tilfælde er revet ud af deres sammenhæng, taler de dog deres tydelige sprog om en tilværelse, der var alt andet end misundelsesværdig. Et sidste eksempel har lidt mere farve end gennemsnittet: En skrædder i Sanderum, der tidligere havde fået en bøde for ulovligt ølsalg, blev rykket af udvalget for fattigvæsenet i Nyborg for alimentationsbidrag. Men da skrædderen samtidig nød alderdomsunderstøttelse, vedtog man at fratage ham

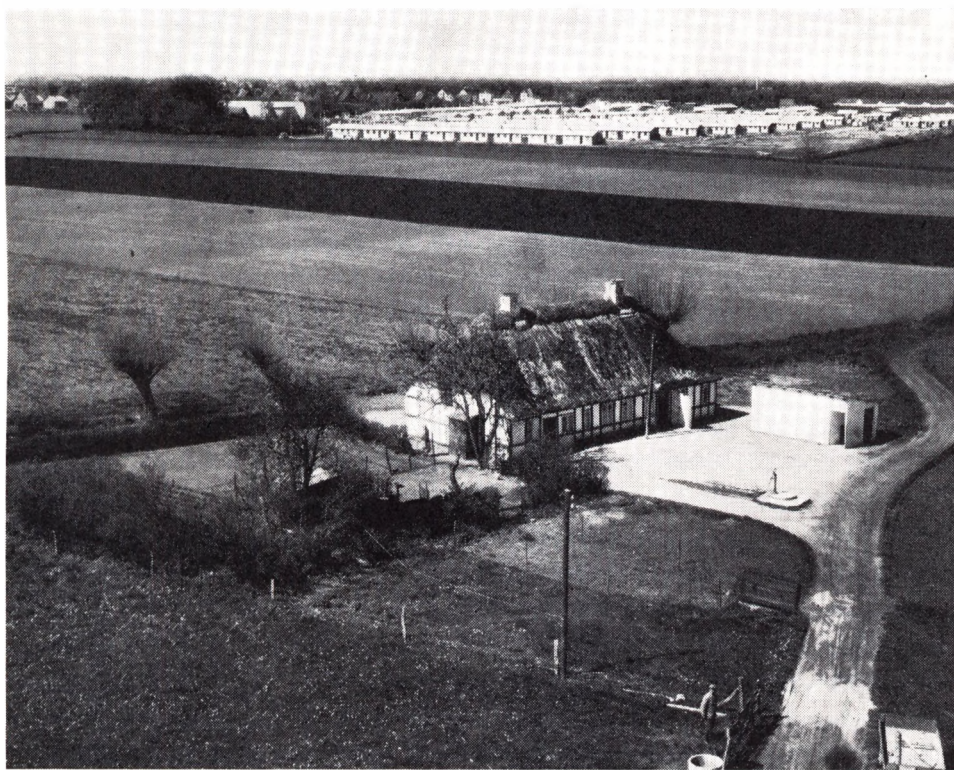

Fig. 139. Kommunens husvildebolig, Bjørnemosevej, Hjallesø (tidl. Prøjservej), nedrevet januar 1965.

denne understøttelse fra 1. sept. 1897. Ligeledes fandt man anledning til at fratage ham hans bestilling som ligsynsmand⁵).

Det er ikke blot gennem sognerådets forhandlinger, at disse problemer belyses. I henhold til lov af 8. marts 1856 fandtes der en fri fattigkasse, hvis midler først og fremmest kom fra kirkens fattigblok. Der kom som regel også mindre beløb i forbindelse med ejendomshandeler og bøder, og omkring århundredskiftet ydede kommunen et stadigt voksende bidrag. Hjælpen ydedes især til enker og andre enligtstillede og fortrinsvis til ældre mennesker som hjælp til husleje og beklædning. Da kommunerne blev skilt fra hinanden 1909, deltes kassebeholdningen på 200 kr. med 150 kr. til Sanderum og 50 kr. til Dalum. Kassen betegnedes nu sædvanligvis som hjælpekasse.

Indkaldelserne i 1914 ved udbruddet af 1. verdenskrig blev for mange familier en katastrofe, og der blev i august ydet de indkaldtes hustruer en understøttelse på 7 kr. pr. uge plus 1 kr. pr. barn, og der blev i samme måned tildelt huslejetilskud til de indkaldtes familier. Hjælpekasen søgte og fik bevilget større tilskud fra sognerådet, og bestyrelsen motiverede også ansøgningen med, at der var mange arbejdsløse på grund af krigen⁶).

Dalum Sogns Syge- og begravelseskasse.

Karakteristisk for den sociale udvikling op mod 1900 må ses oprettelsen af private sygekasser. Dalum Sogns Syge- og begravelseskasse blev stiftet allerede 1875 på initiativ af lærer Carl Henrik Grachitz Petersen, der blev kassens første formand og kasserer og beholdt begge stillinger i hele 30 år. Man begyndte med en kassebeholdning på 351 kr., der var fremkommet på den måde, at de 130 medlemmer havde ydet et indskud på hver 1 kr., og der var kommet 148 kr. i frivillige bidrag og betalt kontingent med 91 kr. Det gav ialt 369 kr., men der havde været udgifter på 18 kr. I kassens første år ydedes der medlemmerne $\frac{1}{2}$ lægehjælp, $\frac{1}{2}$ medicin og daglig pengehjælp under sygdom på 65 øre, medens der i begravelseshjælp ydedes 25 kr. Det månedlige kontingent var på 35 øre.

Målt med tidens alen forekommer det, at denne sygekasse i mange henseender må være et godt eksempel på en fremsynet mands sociale holdning. Alligevel var kassen ikke den store succes i de første årtier, og medlemstallet var 1891 nede på 50. Forklaringen på denne stagnation ligger nok i, at papirfabrikken havde sin egen sygeforsikring, at tiden endnu ikke var rigtig moden for forståelse af selvforsikringens betydning, og at de vanskelige tider omkring 1890 gjorde det vanskeligt at få penge til andre formål end kost, husleje og klæder. På en ekstraordinær generalforsamling 1890 vedtoges det på grund af den dårlige arbejdsfortjeneste og fødemidlernes dyrhed at udtage

Fig. 140. Dalum Apotek, Fåborgvej 4.

Oprettet i henhold til kgl. resolution af 30. juni 1938. I funktion siden 16. dec. 1939.

af kassens midler til fordeling blandt medlemmerne 1,25 kr. for hvert år, de havde stået i kassen, og der fordeltes på den måde 850 kr. Disse år var politisk præget af kampen mellem højre og venstre, men netop omkring 1890 kom de første tegn på tøbrud, da Frede Bojsen indvarslede forhandlingspolitikken med Estrup. Et af resultaterne var loven af 1891 om alderdomsunderstøttelse og 1892 om sygekasser. Endelig var det ved at blive indlysende, at der var tilfælde af trang, der måtte hjælpes af det offentlige, uden at det fik fattighjælps virkning. Sygekassen i Dalum blev statsanerkendt fra 1. marts 1893.

Da lærer Petersen fratrådte fra januar 1907, blev formandsposten skilt fra kassererposten. Ny formand blev tømrermester Knud Kristensen, og skræddermester H. S. Christiansen – senere kommunebogholder – blev kasserer. Fra 1911 optoges Dalum Papirfabriks mandlige sygekasse og fra 1913 den kvindelige sygekasse i Dalum Sogns Syge- og begravelseskasse. Der var siden 1897 ydet tilskud fra sognerådet – med 50 kr. pr. år som foreløbigt udgangs-

*Fig. 141. Apoteker N. J. Graugaard.
Født 10/7-1888. Fik bevilling til
Dalum Apotek 16/11-1938.
Pensioneret 1963.*

*Fig. 142. Apoteker S. M. Grubbe,
født 25/10-1903. Apoteker i
Ferritslev 1954-1963, i Dalum
fra 1963.*

punkt. Da kassen i 1925 fejrede 50 års jubilæum, var medlemstallet 2189, og regnskabet balancerede med 126.556 kr. I 1935 var medlemstallet 3799, og regnskabet balancerede med 187.144 kr., og i 1959 var medlemstallet nået 6723, og regnskabet balancerede med 1.340.287 kr.

Alderdomshjemmet.

Det er tidligere (II s. 125) blevet omtalt, at husvildeproblemet i 1800-tallet tilsyneladende var uløseligt, men omkring 1900 synes forholdene at være blevet noget bedre. Der byggedes på dette tidspunkt en del huse på begge sider af Ravnsyden – nu Dalumvej – og papirfabrikken havde gennem sit eget boligbyggeri gjort en stor indsats for at skaffe husly til de ansatte. Som udtryk for den bedre situation må det ses, at sognerådet 1902 besluttede at sælge det gamle fattighus i Hjallesø (Hospitalet). Huset trængte til reparation, men da der kun boede en enlig kvinde, vedtog sognerådet at søge amtet om tilladelse til at sælge bygningen. Denne blev givet, og hospitalet solgtes til naboen, smedemester Rasmussen, for 600 kr., og denne lod det snart nedrive⁷⁾.

Men der var stadig mennesker, der ikke kunne klare boligspørgsmålet alene, og 1. verdenskrig skærpede atter problemet. Dette er baggrunden for, at kommunen 1919 oprettede det nuværende alderdomshjem, Hjallesøgade 30.

Som nævnt (II s. 181) var denne ejendom 1899 blevet solgt til brug for alkoholister, og den tjente til dette formål indtil 1919. Ejendommen bar i denne periode navnet „Stormly“. Lederen af hjemmet var metodisten Søren Nielsen Udsen (1842–1927), der havde tjent afholdsbevægelsen siden 1886, da han var med til at stifte Valby Afholdsforening. Han havde forsøgt sig med mange former for beskæftigelse, men først i arbejdet på „Stormly“ fandt han den rigtige form. Både han og hans kone forstod på fornuftig måde at hjælpe de mennesker, der kom til hjemmet. Da de standsede hjemmet 1919, kunne de med god samvittighed forlade et arbejde, der havde været medvirkende til at nedbringe antallet af alkoholister ganske betydeligt. Både i litteraturen og i sognerådsprotokoller foreligger der et omfattende materiale, der kan dokumentere, hvilken svøbe alkoholmisbruget var omkring århundredskiftet. Et enkelt eksempel fra Dalum Papirfabrik giver et stærkt billede af problemet. En arbejder underskriver den 29. oktober 1898 følgende erklæring:

„Undertegnede . . ., der under 20. juni 1894 har underskrevet på, at jeg vilde blive bortvist af Tjenesten den første Gang jeg fandtes beruset i Arbejdstiden, erkjender herved i dag at være udebleven fra mit Arbejde uden Anmeldelse og uden anden Grund end den, at jeg havde drukket mig fuld i Odense, omendskjønt jeg er i Afholdsforening. Idet jeg beder om Forladelse

Fig. 143. De gamles hjem 1932.

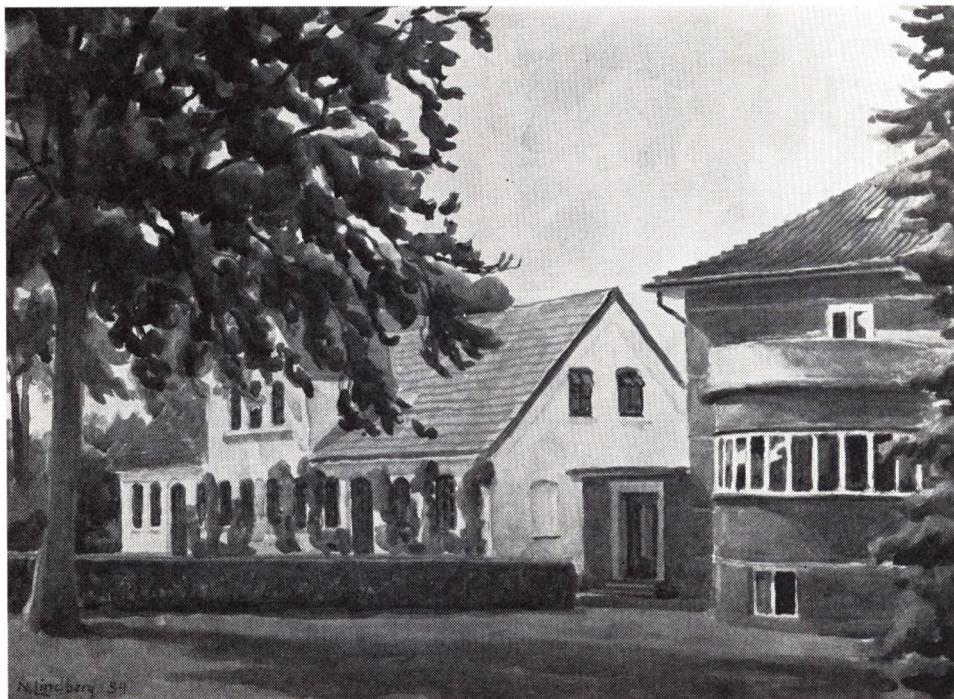

Fig. 144. Alderdomshjemmet 1954. Maleri af V. Lindberg.

derfor, og idet jeg erkjender, at der er viist en ganske overordentlig stor Overbærenhed imod mig i de forløbne Aar paa forskjellige Maader, bevidner jeg herved at være gjort bekendt med, at jeg vil blive bortviist af Tjenesten paa staaende Fod den første Gang jeg begaar nogensomhelst Forsømmelse, ligemeget af hvad Art i min Arbejdstid, og at det samme vil ske uden Skaansel den første Gang det spores, at jeg har nydt Spiritus eller bajersk Øl etc.“

Der findes fra denne periode mange lignende eksempler fra papirfabrikken og andre arbejdspladser: Ubehagelige minder om menneskelig fornedrelse og stramme, men nødvendige forholdsregler fra arbejdsgivernes side.

Med kommunens køb af „Stormly“ i 1919 skabtes der mulighed for at løse de gamles boligproblem på en måde, der harmonerede med en ny tids sociale forståelse. Ejendommen købtes af kommunen for ca. 69.000 kr., og den udvidedes 1936 for ca. 85.000 kr. og igen i 1955 for knap 1/2 million. Som sidste led i forsorgen for gamle og svage står kommunens syge- og plejehjem, der blev taget i brug 1967 og tjener som et udmærket eksempel på, hvordan den unge kommune har magtet at løse sociale og andre problemer på en måde, der kun kan omtales med respekt.

Fig. 145. Dalum kommunes syge- og plejehjem. Den ny afdeling i baggrunden blev taget i brug 1967.

Fig. 146. Dalum kommunale børnehaven, Dalumvej 103, Fruens Bøge. Taget i brug 1/11-1961.

Skolevæsenet.

Det er tidligere blevet omtalt (II s. 138), at skolen i Hjallesø 1878 var blevet ombygget til en 4-klasset skole, og at der samtidig ansattes en andenlærer. Børnetallet i Dalum-Hjallesø voksede stærkt i de følgende årtier, og det kneb for skolen i Hjallesø at dække undervisningen, og der opstod nogle private pøge- og håndgerningsskoler, hvor det især var børn af de ansatte på papirfabrikken, der fik begynderundervisning. Papirfabrikken overvejede en overgang selv at oprette en skole, men opgav planen, idet ledelsen støttede den skole, der blev drevet af enkefru Hansen på Kristiansdal. Sognerådet gav 1898 et tilskud på 100 kr. til denne skole for et år. Fru Hansen havde på dette tidspunkt 66 børn i skolen¹).

Sognerådet havde hidtil ikke villet støtte de private skoler. Da skolefonden 1887 havde støttet en skole, der blev drevet af frøkenerne Julie og Mary Brix, ville sognerådet ikke yde nogen hjælp, blandt andet med den motivering, at skolen kun besøgtes af børn, hvis forældre havde tilknytning til Dalum Papirfabrik²). En opgørelse fra januar 1891 viste, at der på dette tidspunkt var 172 børn i Hjallesø Skole, og at der i skoledistriktet var ialt 205 skolepligtige børn. Af disse gik 17 i skole hos en frk. Olsen, 9 hos frk. Brix, 8 i Odense, medens 3 fik hjemmeundervisning. Til gengæld var der 5 børn fra Odense, der gik i skole i Hjallesø³).

Jacob Hansen fortæller, at der 1896 var 42 børn i én klasse i Hjallesø Skole. Skoleloven af 1899 krævede en begrænsning af klassekvotienten, og dette kunne kun lade sig gøre ved bygning af en ny skole. Da der på dette tidspunkt var vokset en ny bydel op omkring Dalumvej, var der enighed om, at skolen skulle placeres her. Først forhandlede der om køb af jord fra præstegården øst for Dalumvej, men det endelige resultat blev, at kommunen købte et stykke af Bøgedals jord vest for Dalumvej, hvor der år 1900 blev bygget en ny skole (bag det nuværende rådhus). Den ny skole, der fik navnet Dalum Skole, blev 4-klasset, og andenlærer Fr. Thorbek, der havde været andenlærer i Hjallesø siden 1895 (vikar fra 1893), blev nu førstelærer ved Dalum Skole, og der ansattes forskolelærerinder ved begge skoler. Samtidig indførtes hverdagsundervisning, men dette medførte så kraftige protester fra forældrene, at det foreløbig måtte opgives igen. Sognerådet var ellers stemt for at bevare ordningen, men kunne ikke modsætte sig en meget kraftig uvilje mod hverdagsundervisningen fra de mange landmænd i de to sogne.

1906 tog førstelærer C. H. Grachitz Petersen sin afsked og blev afløst af Poul Hansen fra Ellested, der tiltrådte embedet 1. marts 1907 og virkede i skolens tjeneste til april 1938. Der skete i årene efter 1907 en række væsentlige ændringer i skolens forhold, og skolevæsenet blev til sidst købstadsmæs-

*Fig. 147. Poul Hansen (født 1871). Førstelærer i Hjallese 1907.
Leder af skolevæsenet 1911–1938. Sognerådsmedlem 1925–1929.*

sigt ordnet. Forskolelærerindeembedet i Hjallese ændredes 1908 til et embede for en eksamineret lærerinde, og der indførtes fagdeling. Samme år henlagdes både drenge- og pigegymnastik til Hjallese Forsamlingshus. Endnu herskede der lidt af den gamle landsbyskoles atmosfære, hvilket kommer frem i et notat fra et møde i sognerådet 1907, hvor typograf Andersen, der var stærkt optaget af skoleproblemerne, fik bemyndigelse til at anskaffe sivsko til de børn i Dalum Skole, som ikke selv medbragte indendørs fodtøj⁴). Så sent som i februar 1909 forhandlede der i sognerådet om tilskud til en privat pogeskole i Hjallese, og medlemmerne fra Dalum-Hjallese foreslog et beløb på 50 kr., men det blev afvist af flertallet, idet man henviste til konsekvenserne⁵). Med adskillelsen fra Sanderum kom der en mere liberal kurs i skolepolitikken, og Dalum Sogneråd vedtog 1910 at yde 60 kr. til Johanne Andersens og Helene Hansens poge- og syskole i Hjallese, hvor der var 27 børn i pogeskolen, og 36 gik til håndgerning⁶).

Sognerådet i den selvstændige kommune vedtog snart, at der skulle bygges en ny skole med en central placering i kommunen. Der skulle opføres en centralskole, hvor børnene skulle undervises fra det 11. til det 14. år, medens de to gamle skoler i Hjallese og Dalum skulle være grundskole for børnene indtil det 11. år. Der skulle samtidig indføres hverdagsundervisning. Bygningen af Dalum Centralskole begyndte 1910, og indvielsen fandt sted d. 18. maj 1911. I bygningen var der iøvrigt lokale til sognerådet, som be-

Fig. 148. Viceinspektør A. C. Nielsen underviser i fysik på Dalum Centralskole 1932.

nyttede det til 1917, da der blev indrettet kommunekontor i lærerboligen på Dalumvej.

Nyordningen medførte, at Poul Hansen, der blev skoleleder på centralskolen, som den første lærer i skolen fik titel af skoleinspektør. Nye fag blev taget med i undervisningsplanen: fysik, naturhistorie, verdens- og kirkehistorie samt sprog. En ny gymnastiksal blev opført 1912, og fra 1914 blev skolevæsenet købstadsordnet, og skoleinspektøren fik kongelig udnævnelse som overlærer (overlærer var den gængse betegnelse for skoleleder). Men børnetallet voksede stadig, og allerede 1916 føjedes der en etage til Dalum Skole, og 1922 indviedes en ny fløj på centralskolen med fagløgler samt en læsestue, der foreløbig husede folkebiblioteket. Da flere og flere af børnene søgte til skoler i Odense for at gå i eksamensafdelinger, oprettedes der 1920 en 5-årig realafdeling, der sluttede med præliminæreksamen, og 1925 kunne de første 11 elever dimitteres herfra. Fra 1937 gennemførtes en skolelægeordning, hvilket imødekom et udtalt forældreønske. I kraft af den ny lønningslov af 1946 skulle ledere af et købstadsordnet skolevæsen tituleres skoleinspektør, medens stillingen som overlærer blev forbeholdt lærere med en vis anciennitet. Dette indebar, at overlærer Vagn Larsen fra Mulernes Legatskole, der 1939 var blevet udnævnt til overlærer for det samlede skolevæsen, fra 1946 blev tituleret skoleinspektør.

Fig. 149. Vagn Larsen, født 1888, skoleinspektør (overlærer) ved Dalum kommunale skolevæsen 1939–1949. Død 2/2–1949.

Fig. 150. David Andersen. Skoleinspektør 1949–1955. Født 1893. Ansat i skolevæsenet 1919 som vikar. Medlem af sognerådet 1929–1950. Bibliotekar 1921–1952.

Fig. 151. Tingløkkeskolen.

Tingløkkeskolen.

Allerede før 2. verdenskrig var elevtallet i kommunens skoler stærkt voksende, og krigen med dens faktiske stop for større udvidelser af skolernes kapacitet samt krigsårenes stærke stigning i antallet af børnefødsler skabte for Dalum-Hjallese som for de fleste andre kommuner en næsten uløselig mangel på undervisningslokaler. Allerede 1946–47 erhvervedes fra Dalumgård et jordareal, hvor Tingløkkeskolen senere blev placeret. Men før skolen blev bygget, kom der gang i boligbyggeriet i området og i Rikkesmindekvarteret med det resultat, at skolebørnene i en periode måtte placeres, hvor det overhovedet kunne lade sig gøre at finde ledige lokaler. Konfirmandstuen i præstegården, lokaler på rådhuset og missionshuset i Hjallese blev benyttet til undervisning. Men med bygningen af Tingløkkeskolen lysnede det noget, og første afsnit med 16 normalklasser kunne tages i brug i april 1952. Sidste afsnit sluttede i finansåret 1959–60, men samtidig var der også blevet bygget på Dalum Centralskole, hvor der 1957–58 indrettedes 6 nye normalklasser samt flere faglokaler. Der var her fra skoleåret 1954–55 oprettet eksamensmellemskole. Dalum Skole var 1952 blevet afløst af Tingløkkeskolen, men blev dog brugt 1956–58 til afløsning for Centralskolen, hvorefter den endelig blev nedlagt. Den gamle Hjallese Skole blev også nedlagt 1958, men havde været ude af drift nogle år forinden.

Til afløsning for denne skole kom den ny Hjallese Skole, der blev opført på Godhedsmindes jorder, og hvor de første 16 lokaler blev taget i brug

Fig. 152. Vagn Eriksen, født 1911. Skoleinspektør på Tingløkkeskolen 1952, stadsskoleinspektør 1961.

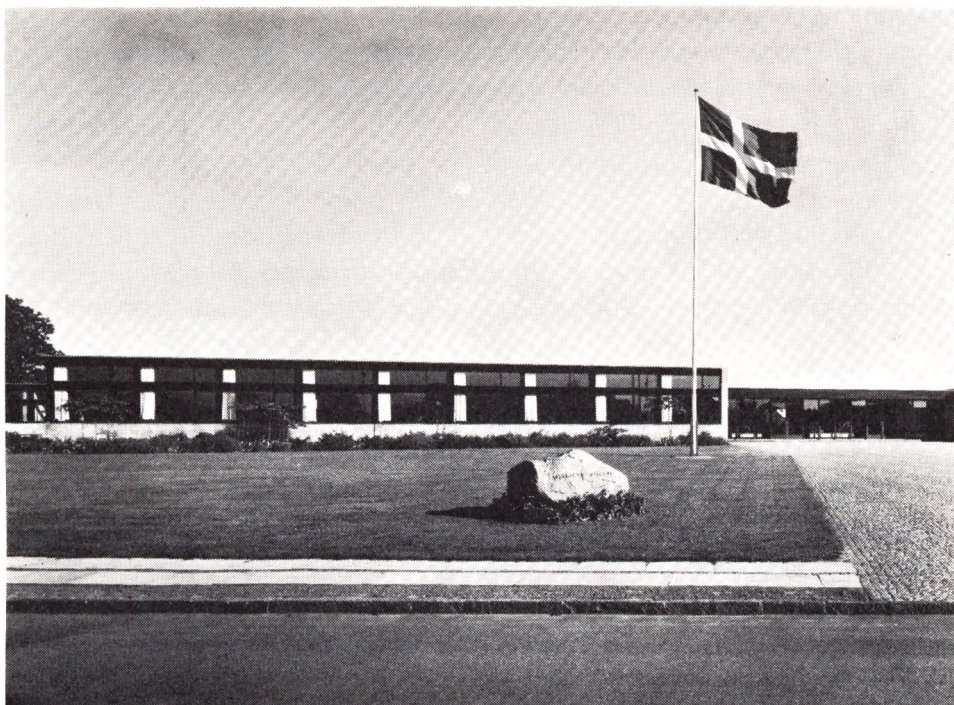

Fig. 153. Hjalleskolen. Taget i brug 1961.

1961. Placeringen tog hensyn til det store boligbyggeri i området øst for Svendborgvej.

Tingløggeskolens oprettelse medførte, at der fra april 1952 blev to skoledistrikter i kommunen: Østre- og vestre skoledistrikt med åen som skel.

Der var ved begyndelsen af skoleåret 1959–60 i Tingløggeskolen 931 elever og i Centralskolen 584 elever.

I skoleåret 1958–59 havde Tingløggeskolen 31 fastansatte lærere, 2 timelærerinder og 1 fast vikar, medens Centralskolen havde 20 fastansatte lærere, 3 timelærerinder og 1 fast vikar.

Hvad har skolerne kostet?

Dalum Skole kostede 1900–01 i bygningsudgifter 19.000 kr., og en tilbygning 1916 kostede 14.074 kr.

Tingløggeskolen kostede 1951–60 med jord og bygninger 4.255.325 kr., medens inventaret kostede 426.955 kr. Inventaret havde i 1901 kostet 954 kr. I beløbet for Tingløggeskolen indgår udgifter til sportspladser og klinik for

skoletandlægen. Kommunen havde indtil 1959 haft en aftale med Odense Kommune om skoletandpleje, men fra 1. april 1959 fik kommunen sin egen skoletandpleje på Tingløkkeskolen med Erik Oxenvad Lauritsen som leder⁷).

Biblioteket.

I afsnittet om det kommunale selvstyres første år omtales et sognebibliotek fra 1846 (II, s. 121). Der er kun få efterretninger om dette bibliotek, men Jacob Hansen fortæller, at der i hans skoletid i Hjallesø Skole fandtes en lille bogsamling på ca. 100 bind „Hjallesø Folkebogsamling“, der administreredes af andenlærer Nielsen. Da sognerådet 1892 bevilligede et nyt skab til andenlærerens klasseværelse, blev det gamle skab overladt til folkebogsamlingen. Der foreligger ikke noget i det gennemgåede kildemateriale, der kan oplyse, om denne bogsamling har noget at gøre med bogsamlingen fra 1846, men det er dog sandsynligt, at der er en direkte sammenhæng.

Der stiftedes 1909 en forening „Dalum-Hjallesø Folkebogsamling“, hvis formålsparagraf udtalte, at det var foreningens opgave at fremme folkelig oplysning ved at skaffe let og billig adgang til god og sund læsning, og når forholdene tillod det at oprette en læsestue.

Under 1. Verdenskrig voksede behovet for et bedre folkebibliotek, og da overlærer Poul Hansen, lærer David Andersen og sognerådsformand Jacob

Fig. 154. Det nyindrettede sognebibliotek 1940. (Sognebibliotekernes møde 1919–1940).

Hansen gik stærkt ind for tanken om oprettelsen af et egentligt folkebibliotek, blev tanken realiseret 1921, da der på Centralskolen blev givet plads for Dalum-Hjallese Folkebibliotek med David Andersen som bibliotekar. Biblioteket har siden 1940 haft til huse på Dalumvej 95, hvor det overtog nogle af de lokaler, der hidtil havde været benyttet af sognerådet, men som nu var blevet ledige efter bygningen af Dalum Rådhus.

David Andersen fungerede som bibliotekar helt til 1952, da han afløstes af nuværende viceskoleinspektør Cilius Petersen.

Dalum-Hjallese Folkebibliotek var indtil 1. april 1963 en selvejende institution, men fra den nævnte dato blev driften overtaget af kommunen, og navnet ændredes til Dalum Kommunebibliotek. Dette medførte bl. a., at stillingen som bibliotekar blev en hovedstilling, og fra 1. maj 1965 tiltrådte Johs. Daugbjerg-Pedersen som leder af biblioteket. Overgangen til kommunal drift medførte også, at bibliotekets støtteforening „Dalum-Hjallese Biblioteksforening“, der 1921 havde afløst den gamle forening „Dalum-Hjallese Folkebogsamling“, standsede sin virksomhed fra 1963. Overlærer Poul Hansen var formand for biblioteket 1921–23, sognerådsformand Jacob Hansen fra 1923 til 1952, da han afløstes af den hidtidige bibliotekar David Andersen.

Bogbestanden var 1. april 1958 på 3291 bind faglitteratur og 4301 bind skønlitteratur.

Dalum Landbrugsskole.

Efter Christen Kolds død 1870 forsøgte hans søster og dennes mand at drive skolen videre som skole for piger – efter Grundtvigs råd. Søsteren Marie var som nævnt (II s. 155) en dygtig økonoma, og hun havde ført hus for broderen i Dalby, og hun flyttede med til Dalum, hvor hun fortsatte som økonoma til 1855, da hun giftede sig med sønderjyden Jens Peter Lebæk. Han havde i sin tid villet uddanne sig til lærer på Blågård Seminarium i København, men da han under en åndelig krise var kommet i kontakt med Christen Kold, havde denne overtalt ham til at blive friskolelærer, og han begyndte denne gerning i Ferritslev, men flyttede derefter til Revninge, hvor han selv byggede en friskole. Da Christen Kold var død, flyttede Jens Peter Lebæk og Marie fra Revninge til Dalum, hvor de som nævnt forsøgte at føre skolen videre som højskole udelukkende for piger, men da tilslutningen stadig blev svagere, besluttede de at standse fra 1883. Jens Peter Lebæk var i Dalum-tiden blevet stærkere optaget af landbruget end af undervisningen, og 1886 købte han en gård „Bøjlsgård“ i Vester Skerninge, hvor han stadig var meget aktiv i samarbejdet med friskolen, oprettede to foredragsforeninger og

deltog i oprettelsen af „Folkebladet for Svendborg Amt“ i protest mod Estrups provisorier. Da Marie Lebæk døde 1896, overlod han gården til sønnen Andreas. Da han døde 1915, blev han ligesom hustruen begravet på Dalum kirkegård¹).

Landbrugsskolen oprettes.

For de mange, der havde haft tilknytning til Kolds højskole i Dalum, var det selv sagt noget af en skuffelse, at der ikke længere skulle være en institution med det navn, der i så mange år havde stået som et lysende eksempel for en praktisk udformning af Grundtvigs ideer. Men det ville unægtelig være særdeles svært at løfte arven efter en personlighed som Christen Kold, og ud fra denne forudsætning kan det forstås, at det ikke blev en højskole, men en landbrugsskole, der skulle bære Dalum-navnet.

Initiativet kom fra valgmenighedspræst Fr. Nygaard i Sdr. Nærå, der 1885 skrev til frimenighedspræst Cornelius Appel i Rødding, om ikke hans to sønner Hans og Axel kunne tænke sig at fortsætte Kolds skole som landbrugsskole. Det turde de nu ikke, men Hans Appel henvendte sig til sin ungdomsven og studiekammerat, landbrugskandidat Jørgen Petersen fra Bårse ved Præstø. Han var dengang assistent hos docent N. C. Fjord. På et møde i Odense d. 31. marts 1885 nedsattes et udvalg med den kendte Kold-tilhænger, forpagter Anders Knudsen fra Rasmindegården i Hjallesø, senere Dyrupgård som formand og som den egentlige drivkraft bag skolens oprettelse. I løbet af 1885–86 indsamledes der blandt fynske landmænd en sum på 10.000 kr., og der blev givet løfte om yderligere 10.000 kr. i løbet af fem år, og med denne garantisum i ryggen kunne Jørgen Petersen juli 1886 købe skolen af Lebæk for 50.500 kr. for bygningerne med 42 tdr. land jord til.

Undervisningen begyndte d. 4. nov. 1886 med 32 karle – der kom senere 5 til – med Jørgen Petersen som forstander og Hans Appel som lærer. Undervisningen skulle strække sig fra november til maj for elever med praktisk erfaring og i en moden alder. Nok var undervisningen udformet som et fagligt kursus, men på folkehøjskolens åndelige grundlag. I faget agerbrugslære undervistes i jordbundslære, gødningslære, jordens tilberedning, såning, høstning, de dyrkede planters historie og indbyrdes vekslens. I husdyrbrug undervistes i bygningslære, avl og pleje, sundhedspleje og fodringslære. Hertil kom regnskabsføring, tegning og gymnastik – der blev bygget en gymnastiksal 1886. I april måned lagdes særlig vægt på mælkerilære, landmåling, nivelering og øvelser i bogføring. En undervisningsplan fra 1892 har følgende fagrække: Kemi, fysik, tegning, retskrivning, regning, landbrugsregnskab, gymnastik, landbrugshistorie, jordbundslære, agerbrugslære og husdyrbrug.

Fig. 155. Jørgen Petersen (1854–1908), forstander for Dalum Landbrugsskole 1886–1908.

I Jørgen Petersens periode fandt der en række om- og tilbygninger sted, af hvilke især kan nævnes: gymnastiksal 1886, hvor der 1900 indrettedes et mejeri, en ny kostald 1887, ombygning af laden 1892, en ny høresal 1900 samt ny elevbygning, ny gymnastiksal, nyt mejeri med centrifuge og dampkraft. 1907 indrettedes et landbrugsmuseum, et kemisk laboratorium og en lærerbolig, der nov. samme år toges i brug af landbrugslærer Th. Madsen-Mygdal.

Fra 1889 påbegyndtes 3-måneders kursus for mejerister, og fra 1910 oprettedes en særlig mejeriskole. Denne næsten eksplosive udvikling fulgtes op af jordkøb med 18 tdr. land 1892 og 16 tdr. land 1896, så der nu var ialt 76 tdr. land. Fra maj 1898 kom der også undervisning af kontrolassistenter.

Denne noget tørre opremsning viser med al tydelighed, at Dalum Landbrugsskole havde fået en solid start med gode udviklingsmuligheder. I denne succes ligger to afgørende faktorer, af hvilke behovet for en skole af denne art må være udgangspunktet. Skolen kom på et tidspunkt, hvor hele det danske landbrug var inde i en kraftig udvikling med overgangen fra kornproduktion som det bærende element til kvægavl med mælkeprodukter og svineopdræt som væsentlige og krævende produktionsområder. Den danske landmand måtte gennem en dygtiggørelsesproces, hvis han skulle klare en produktionsomlægning til stærkt forædlede produkter, og hvis han administrativt og regnskabsmæssigt skulle klare den mere og mere indviklede arbejdsproces. Hertil må vel føjes, at venstres kamp mod højre i provisorieårene gjorde det helt klart for bondestanden, at den måtte klare udviklingen ved egne kræfter og ikke være altfor afhængig af byerne. Andels- og brugsforeringsbevægelse gik hånd i hånd med højskolernes og landbrugsskolernes arbejde på at „forædle“ den danske bondestand.

Men behovet for dygtiggørelse var ikke meget værd, hvis der ikke havde stået en række initiativrige lærere og ledere parat til at imødekomme dette

Fig. 156. Th. Madsen-Mygdal (1876–1955), forstander for Dalum Landbrugsskole 1909–1920.

behov. Dalum Landbrugsskole havde det held, at den i lømmelalderen havde et team af fortrinlige lærere. Forstander Jørgen Petersen, vennen fra studieårene Hans Appel (1856–1947), der virkede helt til 1936, og hvis ugentlige foredrag om Sønderjyllands historie blev et karakteristisk led i skolens fysionomi, Jakob Lange (1864–1941), der var lærer fra 1888, til han i 1918 blev leder af Fyns Stifts Husmandsskole og endelig Niels Anton Hansen (1857–1931), der var lærer fra 1888 til 1905, da han blev forsøgsleder og bestyrer af Aarslev Forsøgsstation. Det er med god grund, at disse fire i skolens tradition er blevet nævnt som de fire store, der lagde grunden til skolens gode omdømme. Dette være sagt uden at forklejne de senere kendte navne.

Efter Jørgen Petersens død 1908 skulle der findes en afløser med den nødvendige kapital. Jørgen Petersen havde selv arbejdet med tanken om at gøre skolen til en selvejende institution, og juli 1908 stiftedes „Dalum Venner“, og 17. oktober samme år oprettedes „Dalum Landbrugsskoles Legat“, og legatet købte 1909 skolen af Jørgen Petersens enke for 220.000 kr. og ansatte fra 1. august Th. Madsen-Mygdal som skolens leder. I bestyrelsen sad to repræsentanter fra „Dalum Venner“, to fra „Dalum Lærlinge“ (oprettet 1902) samt et femte medlem, valgt af de fire nævnte. Med denne ordning var skolens fremtid sikret, og den ny leder, der havde været knyttet til skolen som lærer 1902–03 og igen fra 1907, blev en aktiv og landskendt skikkelse, især da han noget senere blev ledende i partiet venstre.

Skolens aktivitet krævede stadig større jordarealer, og 1914 forpagtedes 12 tdr. land i Vestermarken på 10 år, hvorefter jorden købtes af skolen. I

Fig. 157. Johs. Petersen-Dalum (1887–1962), forstander for Dalum Landbrugsskole 1920–1953.

løbet af de følgende år blev Th. Madsen-Mygdal mere og mere engageret i det politiske arbejde, og fra nov. 1918 blev N. Kjærsgaard-Jensen ansat som medforstander for at aflaste Madsen-Mygdal. Da Madsen-Mygdal 1920 blev landbrugsminister i regeringen Neergaard, måtte der en afløser til, og valget faldt på en søn af skolens første forstander, den senere så bekendte Johs. Petersen-Dalum. Han delte først lederstillingen med Kjærsgaard-Jensen, var derefter eneleder helt til 1952, da han fik den nuværende leder Vagn Fog-Petersen som medforstander for helt at opgive ledelsen 1953.

Petersen-Dalum blev snart en kendt og værdsat skikkelse ikke alene på landbrugsskolen og i landbrugskredse, men i offentligheden i almindelighed, hvor hans månedsoversigter om landbrugsforhold i radioen aflyttedes og re-spekteredes af særdeles mange lyttere, ikke mindst i byerne, hvor hans saglige og solide viden parret med en sikker forståelse for problemstillingen land-by i høj grad har medvirket til at skabe forståelse mellem to verdener, der ellers ofte har stået uforstående over for hinanden.

Skolens udvikling belyses vel bedst af det store antal elever, der har søgt undervisning siden starten 1886. De første år var der kun vinterhold, men fra 1888–89 kom der som nævnt også mejerister med i uddannelsen, og disses undervisning lå i sommermånederne. Fra 1903–04 var der også et sommerhold af landbrugselever.

Fig. 158. Vagn Fog-Petersen, f. 31/7-1910, forstander for Dalum Landbrugsskole fra 1953.

	Landmænd		Mejerister
	Vinterhold	Sommerhold	
1886/87.....	37		
1888/89.....	62		25
1903/04.....	143	7	22
1916/17.....	161	42	64
1926/27.....	139	42	47
1935/36.....	130	34	112
1945/46.....	186	64	99
1955/56.....	152	22	44
1960/61.....	122	51	54

Med udgangen af sæsonen 1960/61 havde skolen i alt haft 10.528 2.281 4.348 elever

Tallene taler for sig selv, og bag disse står igen en næsten permanent udbygning af lokaler, undervisning og undervisningsmateriel. Foruden de tidligere nævnte om- og tilbygninger skal til sidst nævnes den ret omfattende ombygning i 1924, hvis direkte anledning var en brand d. 12. februar, hvor Kolds gamle hovedbygning blev ødelagt. En indsamling gav 31.557 kr., og arkitekt Niels Jacobsen, der også havde været skolens arkitekt i begyndelsen af århundredet, forestod igen opbygningen. De nye bygninger, der blandt andet skulle tjene til spisestuer, skolestuer og elevværelser, blev indviet d. 24. okt. 1924. De gamle skolestuer „Nordpolen“ og „Kolds Skolestue“ indrettedes med samme flademål og samme plads som før. Efter 2. verdenskrig stod skolen atter over for krav om større plads og om modernisering. I midten

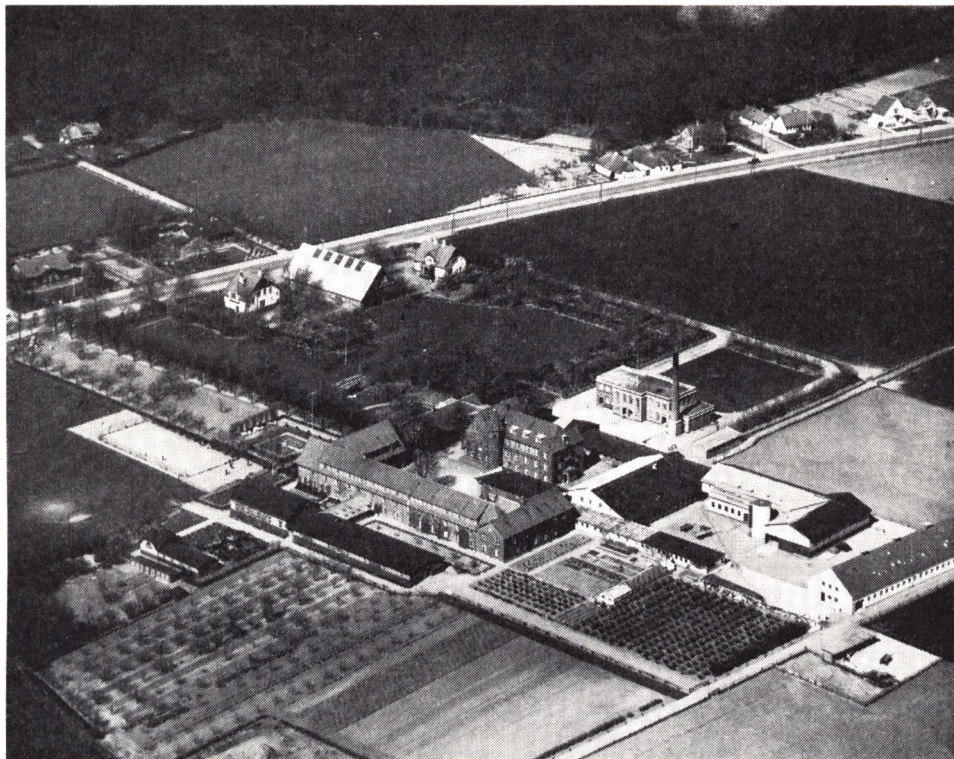

Fig. 159. Dalum Landbrugsskole. Svendborgvej og Sejrskov i baggrunden. O. 1950.

af 1950-erne moderniseredes mejeriet for 50.000 kr., der blev bygget en ny maskinhal, nye skolestuer og bedre elevværelser o. s. v. Den gamle tårnsilo fra 1921, der var så kendt et træk i billedet af skolen, væltede af sig selv på et tidspunkt, hvor dens nedrivning alligevel var på tale.

1954 skete en ændring i fundatsen for „Dalum Landbrugsskoles Legat“. Forhenværende statsminister Erik Eriksen er formand siden 1955. Mejeriet, der gennem årene havde leveret mælk til Odense, standsede sin virksomhed august 1960, da der ikke længere kunne leveres børnemælk til Odense²⁾).

Kildehenvisninger

Forkortelser.

O.H. = Odense Herred. D.S. = Dalum Sogneråd. D.S.S. = Dalum Sanderum Sogneråd.

K L O S T E R O G K I R K E

s. 213–282.

Dalum Kloster genopstår s. 213–217.

- 1) O.H. Skøde- og panteprot. 20. okt. 1881, nr. 783, fol. 265. Desværre er der i bind II, s. 85 fremkommet en forkert oplysning, idet der her står nævnt, at den ny ejer var Frederik Herman Chr. de Falsen, baron Zytphen-Adeler. Otto Zytphen-Adeler er en yngre broder.
- 2) D.S.S. forh.prot. 1879–1889, 26. apr. 1881 og 7. febr. 1882.
- 3) D.S.S. forh.prot. 1879–1889, 19 apr. 1887, nr. 38.
- 4) O.H. Skøde- og panteprot. 1891, 26. nov. nr. 730, fol. 95.
- 5) D.S.S. forh.prot. 1896–1903, 26. juni 1900.
- 6) O.H. Skøde- og panteprot. 25. okt. 1906, nr. 991, fol. 352.
- 7) Fyens Stiftstidende, Fyns Tidende og Fyns Socialdemokrat 19. aug. 1907.
- 8) Fyens Stiftstidende 15. jan. 1967.

Præst og Kirke s. 218–220.

- 1) Dalum præstearkiv, L.A., journ. 1870–1908, 7. maj 1905.

Præstekaldets Indtægter s. 220–222.

- 2) Dalum præstearkiv, L.A., div. dok. 1572–1964 (skemaet er dateret 14. aug. 1893, og beløbene er for indtægter og udgifter gennemsnitsberegninger for 1883–1892).
- 3) Forh.prot. f. Dalum Sogns menighedsråd 1904–1932, 2. maj 1905, 17. nov. 1905 og marts 1906, L.A. (ses også af D.S.S. forh.prot. af 1903–1909, 13. marts 1906, nr. 40).

Præstegården s. 222–224.

- 4) Se bl. a. P. Severinsen: Folkekirkens ejendoms-historie, 1920 s. 77 flg.
- 5) Forh.prot. for Dalum Sogns menighedsråd 1904–1932.

Dalum Kirkes ejerforhold s. 224–225.

- 6) O.H. Skøde- og panteprot., 12. marts 1891, fol. 367, nr. 237.
- 7) O.H. Skøde- og panteprot. 1907, fol. 143, 11. apr. 1907, nr. 477.
- 8) O.H. Skøde- og panteprot. 1909, fol. 105, 17. juni nr. 693.
- 9) O.H. Skøde- og panteprot. 9. jan. 1913, s. 904–906, nr. 86.
- 10) Den danske kirkes historie, bd. VIII, s. 42, v. N. K. Andersen og P. G. Lindhardt 1966.

Noter og kildehenvisninger til kirkens bygningshistorie og inventar findes umiddelbart efter teksten s. 245 og 282.

F R A L A N D S B Y T I L F O R S T A D

s. 283–335.

Dalum skilles fra Sanderum s. 283–290.

- 1) D.S.S. forh.prot. 25. okt. 1867, 12. jan. 1870 og 28. apr. 1871. Amtsark. journ. 1869, fol. 168, nr. 1162 og 27. nov. 1869.
- 2) D.S.S. korresp.prot. 1897–1914, 21. aug. 1899.
- 3) D.S.S. forh.prot. 26. sept. 1902.
- 4) D.S.S. forh.prot. 1903–1909, 19. apr. og 12. maj 1904.
- 5) D.S.S. forh.prot. 18. nov. 1873.
- 6) D.S.S. forh.prot. 1903–1909, 5. marts 1907.
- 7) D.S.S. forh.prot. 1903–1909, 18. febr. 1908.
- 8) D.S.S. forh.prot. 1903–1909, 24. marts 1908.
- 9) D.S.S. forh.prot. 1903–1909, 17. sept. 1908.
- 10) Brev fra typograf A. J. Andersen til Jacob Hansen 19. nov. 1945.

Elforsyningen i Dalum-Hjallese s. 311-312.

- 1) Dalum-Hjallese Andels Elektricitetsværk 1911-1936. Stoffet efter 1936 skyldes bestyrer A. Troels Møller.

Dalum Andelsmejeri s. 313-314.

- 1) Dalum Andelsmejeri gennem 50 år. Jubilæumsskrift 1945.

Træk af den sociale udvikling s. 314-321.

- 1) D.S.S. forh.prot. 1889-1896, 20. febr. 1894, nr. 24.
- 2) D.S.S. forh.prot. 1896-1903, 10. febr. 1897, nr. 10 og 7. maj 1897, nr. 45.
- 3) D.S.S. korresp.prot. 1897-1914, 4. maj 1898.
- 4) D.S.S. forh.prot. 1896-1903, 9. apr. 1898, nr. 85.
- 5) D.S.S. forh.prot. 1896-1903, 7. sept. 1897, nr. 106.
- 6) Prot. for den fri fattigkasse 1856-1918, 2. juni 1908, 30. marts 1909, 11. og 25. aug. 1914 og 15. dec. 1914.
- 7) D.S.S. forh.prot. 1896-1903, 18. apr. 1902 og 10. juli 1902.

Skolevæsenet s. 322-328.

- 1) D.S.S. forh.prot. 1896-1903, 28. juni 1898, nr. 104.
- 2) D.S.S. forh.prot. 1879-1889, 8. marts 1887, nr. 38, 19. apr. 1887 nr. 66 og 22. nov. 1887, nr. 187.
- 3) D.S.S. indkomne skrivelser 1888-1892, 1. jan. 1891.
- 4) D.S.S. forh.prot. 1903-1909, 18. marts 1907.
- 5) D.S.S. forh.prot. 1903-1909, 16. febr. 1909.
- 6) D.S. forh.prot. 1909-1913, 27. maj 1910, nr. 35.
- 7) Årsberetninger fra Dalum kommunale skolevæsen 1938/39 og flg. årg. Årsberetningen 1941/42 indeholder en gennemgang af skolevæsenets historie til 1878 v. Jacob Hansen. Årsberetningen 1942/43 har en gennemgang fra 1878-1938 ved forhenv. overlærer Poul Hansen. Oplysninger om de sidste års udvikling skyldes stadsskoleinspektør Vagn Eriksen.

Dalum Landbrugsskole s. 329-335.

- 1) Højskolebladet 1896, sp. 222 og Højskolebladet 1915, sp. 1273-1278. Nekrologer v. Morten Eskesen og Peder R. Møller.
- 2) Af det omfattende trykte kildemateriale til Dalum Landbrugsskoles historie er her benyttet: Siliam Bjerre: Dalum Landbrugsskole 1886-1936, Hans Appel: Dalum Landbrugsskole 1886-1911 samt årsberetningerne, der udsendes af Dalum Lærlinge.

Rettelser

Bind I.

- s. 38 lin. 12 f.n. 112 td. land 112 td. hartk.
s. 54 lin. 1 f.o. Brudager er sogneby i Gudme Herred.
s. 80 lin. 15 f.n. Stenen står i nordsiden.
s. 126 lin. 11 f.o. Holger Rosenkrantz blev gift med Axel Brahes datter.
s. 182 lin. 19 f.o. Jens Larsen Jens Lassen.
s. 225 lin. 2 f.n. Løgisholm Lykkesholm.
s. 230 lin. 3 f.o. skyldte skyndte.
s. 233 lin. 18 f.n. havde kan havde han.
s. 263 lin. 11 f.n. Heire Jespersen Hiere Jespersen.
s. 272 lin. 5 f.n. 482 td. gland 482 td. land.
s. 317 lin. 4 f.o. 300.000 rdl. 30.000 rdl.
s. 345 lin. 17 f.n. vække-vender vægge-vcnder.
s. 345 lin. 10 f.n. forslog foreslog.
s. 368 lin. 14 f.n. Biskop Rasmus biskop Ramus.
s. 370 lin. 17 f.o. Auktionen indbragt indbragte.

Bind II.

- s. 47 lin. 14 f.o. øst for vejen til Hunderup vest for
s. 55 lin. 16 f.o. v. Heine v. Heinen.
s. 85 lin. 7 f.n. Frederik Herman Chr. Gebhard Otto Elimar.
s. 115 Billedet er taget efter 1911. Det ses af porcelænsklokkerne til el-installationen. Redaktionen takker ingeniør H. K. Nielsen, Hjaltese, for denne og mange af de øvrige rettelser.
s. 118 lin. 4 f.n. Valgretsaldere var 30 år.
s. 139 lin. 9 f.o. Biskop Jacob Rasmus Ramus.
s. 167 lin. 5 f.n. brækværn brækkværn.
s. 173 lin. 11 f.o. firmaet O. T. & P. Jensen C. T. & P. Jensen.
s. 179 lin. 2 f.o. skødet er fra 1765.
s. 221 lin. 20 f.n. Andre afgifter .. 38 80 forrentning af afløsning 40,00

Billedfortegnelse

Fig. 58.	Gebhard Elimar Otto, baron Zytphen-Adeler (D.A.Årb.)	213
Fig. 59.	Elisabeth de Falsen (D.A.Årb.)	213
Fig. 60.	Christine Jensine Rump	214
Fig. 61.	Dalum Kloster. Luftfoto	215
Fig. 62.	Fra Dalum Klosters park	216
Fig. 63.	Dalum Kloster efter 1963	217
Fig. 64.	Sognepræst Hans Ferdinand Poulsen	219
Fig. 65.	Sognepræst Hans Jørgen Andersen	219
Fig. 66.	Sognepræst Kaj Rasmussen	219
Fig. 67.	Kaldskapellan Elisabeth Fabricius	219
Fig. 68.	Kaldskapellan Jørgen Hansen	220
Fig. 69.	Kaldskapellan Paul Honoré	220
Fig. 70.	Kaldskapellan Johannes Andersen	222
Fig. 71.	Dalum Præstegård. Foto Frits Nielsen	223
Fig. 72.	Dalum Kirke. Foto Harald Lønborg	226
Fig. 73.	Grundplan. Knud Lehn Petersen	228
Fig. 74.	Længdesnit. Knud Lehn Petersen	229
Fig. 75.	Snit gennem korsskæringen. Knud Lehn Petersen	230
Fig. 76.	Nordre arkadepille. Foto Harald Lønborg	230
Fig. 77.	Snit gennem tårnet. Knud Lehn Petersen	231
Fig. 78.	Rekonstruktion af skibets vestgavl. Knud Lehn Petersen	232
Fig. 79.	Kirken fra nordvest før istandsættelsen. Foto Harald Lønborg	233
Fig. 80.	Rekonstruktion af nonnekoret. Knud Lehn Petersen	238
Fig. 81.	Søndre arkadepille. Knud Lehn Petersen	240
Fig. 82.	Kirken fra sydvest før istandsættelsen. Foto Harald Lønborg	241
Fig. 83.	Kirkens indre før istandsættelsen. Foto Hude	242
Fig. 84.	Kirken fra nordøst efter restaureringen. Foto Harald Lønborg	243
Fig. 85.	Nordre korsarm rettes op. Foto Knud Lehn Petersen	244
Fig. 86.	Toppen af Vind-epitafiet. Foto Frits Nielsen	246
Fig. 87.	De overhvidtede kalkmalerier på korets østvæg. Foto Knud Lehn Petersen	248
Fig. 88.	De overhvidtede kalkmalerier på nordsiden af triumfbuen. Foto Harald Lønborg	249
Fig. 89.	De gotiske dekorationer i skibets vesthvælving. Foto Frits Nielsen	251
Fig. 90.	De gotiske dekorationer i skibets østlige hvælving. Foto Frits Nielsen	252
Fig. 91.	Figur fra sydveggen. Foto Frits Nielsen	253
Fig. 92.	Indskrift i korsarme. Foto Frits Nielsen	254
Fig. 93.	Kirkens orgel. Foto Frits Nielsen	255
Fig. 94.	Krucifix. Foto Frits Nielsen	256
Fig. 95.	Romansk gravsten. Nationalmuseets arkiv	257
Fig. 96.	Døbefonten efter Harald Lønborgs akvareller. Nationalmuseets arkiv	259
Fig. 97.	Dåbsfadet. Foto Frits Nielsen	262
Fig. 98.	Midterparti af Vind-epitafiet. Foto Frits Nielsen	266

BILLEDFORTEGNELSE

Fig. 99.	Altertavlen. Foto Frits Nielsen	269
Fig. 100.	Prædikestolen. Foto Frits Nielsen	273
Fig. 101.	Golgatha-gruppen på prædikestolens lydhimmel. Foto Frits Nielsen	274
Fig. 102.	„Absalon-lygten“. Nationalmuseets arkiv	279
Fig. 103.	Den gamle telefoncentral i Hjallesø	283
Fig. 104.	Dalum Skole o. 1925	284
Fig. 105.	Sognerådsformand Anders Jørgen Andersen	285
Fig. 106.	Sognerådsformand C. H. Christensen	286
Fig. 107.	Medlemmer af sognerådet o. 1913	287
Fig. 108.	Sognerådsformand H. S. Christiansen	288
Fig. 109.	Sognerådsformand Hans Chr. Hansen	289
Fig. 110.	Sognerådsformand Jacob Hansen	290
Fig. 111.	Sognerådsformand P. M. Madsen	291
Fig. 112.	Dalum Sogneråd 1. april 1934	292
Fig. 113.	Kommunal badeannonce	293
Fig. 114.	Hjallesøgade o. 1950. Luftfoto	294
Fig. 115.	Omkring Dalumvej 1950. Luftfoto	295
Fig. 116.	Dalum Rådhus	296
Fig. 117.	Dalum Sogneråd, 1. april 1959	296
Fig. 118.	Kommunekontoret 1934	298
Fig. 119.	Kæmner Chr. I. Skov	298
Fig. 120.	Kæmner Aage Petersen	298
Fig. 121.	Kæmner Tage Bertelsen	299
Fig. 122.	Kommuneingeniør Helge Ovesen	299
Fig. 123.	Gasværket. Luftfoto o. 1950	301
Fig. 124.	Gasværkets retorter tømmes 1925	301
Fig. 125.	Gasværksbestyrer Chr. Bendix	302
Fig. 126.	Gasværksbestyrer R. Schubert	302
Fig. 127.	Vandtårnet i Dalumgårds Allé. Foto Frits Nielsen	303
Fig. 128.	Driftsbestyrer C. L. Hansen	304
Fig. 129.	Direktør C. F. Kjeldsen	305
Fig. 130.	Driftsbestyrer P. Krogh Jensen	305
Fig. 131.	Driftsbestyrer Just Høeg	306
Fig. 132.	Driftsbestyrer Jørgen Dreyer	306
Fig. 133.	Fabriktdirektør Valdemar Runer	307
Fig. 134.	Driftsbestyrer Olaf Hallin	307
Fig. 135.	Fane fra Dalum Papirfabrik 1874	308
Fig. 136.	Fane fra Dalum Papirfabrik 1886	308
Fig. 137.	Dalum Papirfabrik. Luftfoto o. 1950	309
Fig. 138.	Dalum Brugsforening før 1925	313
Fig. 139.	Husvildebolig på Bjørnemosevej	315
Fig. 140.	Dalum Apothek. Foto Frits Nielsen	317
Fig. 141.	Apotheker N. J. Graugaard	318
Fig. 142.	Apotheker S. M. Grubbe	318
Fig. 143.	De gamles hjem 1932	319
Fig. 144.	Alderdomshjemmet 1954. Efter maleri af V. Lindberg	320
Fig. 145.	Syge- og plejehjemmet 1967	321
Fig. 146.	Kommunens børnehave. Foto Frits Nielsen	321
Fig. 147.	Overlærer Poul Hansen	323
Fig. 148.	Fysikundervisning på Dalum Centralskole 1932	324

BILLEDFORTEGNELSE

Fig. 149. Skoleinspektør Vagn Larsen	325
Fig. 150. Skoleinspektør David Andersen	325
Fig. 151. Tinglekkeskolen	325
Fig. 152. Stadsskoleinspektør Vagn Eriksen	326
Fig. 153. Hjalleseskolen	327
Fig. 154. Sognebiblioteket 1940	328
Fig. 155. Forstander Jørgen Petersen	331
Fig. 156. Forstander Th. Madsen-Mygdal	332
Fig. 157. Forstander Johannes Petersen-Dalum.....	333
Fig. 158. Forstander Vagn Fog-Petersen	334
Fig. 159. Dalum Landbrugsskole. Luftfoto o. 1950	335
Fig. 160. Kort over Dalum 1968	371

Person- og stedregister

(Kursivering anvendes ved illustrationer)

- Abel, hertug af Sønderjylland, I, 44.
Abel, Leonard, sognepræst, II, 119, 120, 149–156, 151, 159, 163.
Abela Laurentiusdatter, nonne, I, 59.
Abelc, nonne, I, 58.
Abraham substitut, I, 391.
Ahlefeldt, Benedikt, I, 59.
Albani Kirke, I, 97.
Albani Sogn, I, 40, 98.
Albani Torv, I, 112.
St. Albans, engelsk kloster, I, 43.
Albert, præst i Sanderum, I, 53.
Albert Grothe, borgmester i Odense, I, 58.
Albrecht van Goch, finansmand, I, 73, 74.
Albrechtsen, Erling, museumsinspektør, I, 36.
Alhed, Johan Friis' søster, I, 78, 80, 81.
Alhedt, Per Thorsens enke, I, 59.
„Alke høyde“, I, 122.
Allekehaven (Allickehaven), I, 237, 239, 260.
Ammentorp, Bertha Marie (datter af pastor A.), II, 99.
Ammentorp, Chr. Ditlev, sognepræst, II, 122, 129, 130, 140, 142, 143, 144.
Ammentorp, fru, II, 144, 145.
Amund, prior, I, 61.
Amund Jensen, prior, I, 66.
Anders Clausen, prior, I, 67.
Anders Ebbesen, I, 67.
Anders Eriksen til Kogsbølle, I, 66.
Anders kammermester, I, 53.
Anders, møller, I, 265, 267.
Anders Nør, I, 64.
Andersen, Anders Jørgen, typograf, sognerådsformand, II, 285, 288, 323.
Andersen, Anders Nielsen, ejer af Dalumgård, II, 103.
Andersen, Anton, lærer, I, 19.
Andersen, David, bibliotekar, skolinspektør, II, 325, 328, 329.
Andersen, Gunnar, lektor, II, 274.
Andersen, H. C., I, 24, II, 106.
Andersen, Hans, møller, I, 240, 273.
Andersen, Hans Jørgen, sognepræst, II, 219, 220, 224.
Andersen, Hartvig (Ulfeldt), I, 69.
Andersen, Iver til Hollufgård, justitsråd, I, 307, 328, 365.
Andersen, Iver fru, I, 365, 366.
Andersen, Jens, sølvsmed, II, 271.
Andersen, Johanne (lærerinde), II, 323.
Andersen, Johannes, kaldskapellan, II, 222.
Andersen, Jørgen, møller fra Hollufgård Mølle, I, 347.
Andersen, Laurits, forpagter, II, 215.
Andersen, M., entreprenør, II, 300, 302.
Andersen, Niels, proprietær (ejer af Dalumgård), II, 102.
Andersen, Olaf (ejer af Dalumgård), II, 103.
Andersen, Ole, gartner, II, 111.
Andersen, Peder, gårdmand og skoleforstander, II, 129.
Andersen, Peder, møller fra Blangsted Mølle, I, 347.
Andersen, P. C., møller, II, 169.
Andersen, Svend, direktør, I, 24, 25.
Anemøller, Hans, bygmester, II, 239.
Andreas, degn i Bellinge, I, 55.
Andreas, prior i Dalum, I, 56, 57, 58.
Andreas, prior v. St. Knuds Kloster, I, 58.
Andreas Sunesen, ærkebiskop, I, 62.
Ane, gamle, II, 114.
Anker, Lorentz, professor og stiftsprovst, II, 53.
Anmundt (Amund), I, 67.
Anna af England, dronning, I, 249.
Anna Hansdatter, Niels Bangs hustru, I, 163, 251, 266.
Anna Hinzsdatter, nonne, I, 68.
Anna Jensdatter, tjenestepige, I, 348–352.
Anna Margrethe Marcusdatter, gift m. sognepræst Claus Pedersen Borgen, I, 360.
Anna Marie Christensdatter, I, 356.
Anne Flemming til Bavelse, I, 100, 101.
Anne, Johan Friis' søster, I, 78, 80, 81.
An(ne) Albertsdatter, gift m. sognepræst Jens Poulsen, I, 98, II, 258.
Anne Cathrine, Kr. IV's datter, I, 135.
Anne Cathrine Dinesdatter, gift m. Søren kobbersmed i Odense, I, 351.

- Anne Cathrine Jensdatter, gift m. skoleholder
Lars Hansen, II, 127.
- Anne Larsdatter, datter af skoleholder Lars
Hansen, II, 127, 128.
- Anne Steensdatter, nonne, I, 76.
- Anneksgården (se iøvrigt sagregister), II, 44.
- Antonius staldmester, I, 134.
- Appel, Axel, II, 330.
- Appel, Cornelius, frimenighedspræst, II, 330.
- Appel, Hans Christian, lærer, II, 220, 330,
332.
- Arenfeldt, Axel, til Lysholt og Basnæs, I, 223.
- Armgoth (el. Armgaardt), Sophia, datter af
sognepræst Jacob Lauritsen Hjort, I, 312,
366.
- Arnold Pinnov, kapellan, I, 57.
- Arnvig, Sven, redaktør, II, 225.
- Aserus, biskoppens officialis, I, 58.
- Askov Højskole, II, 155.
- Asser Gudmundsen, I, 56.
- Ateragram Nossal (Margareta Lasson), I,
249.
- Aufuerlykke Have (el. Auerlykke, el. Aufre-
løkke), I, 95, 110, 122.
- Badenhaupt, Johanna Friderica, gift m. Jacob
Lauritsen Hjort, I, 310, 312.
- Bager, Oluf, I, 72, 99, 102-104, 103, 110, 115,
254.
- Bagger, Jørgen, forvalter, II, 21.
- Bagger, Søren, I, 383.
- Balslev, biskop, II, 218.
- Bang, Hans Clausen, præst, I, 310.
- Bang, Jens, biskop, o. Fyns Stift, I, 53.
- Bang, Johannes, I, 58.
- Bang, Jørgen, købmand i Assens, I, 155.
- Bang, Mette, gift m. Jacob Lauritsen Hjort,
I, 310.
- Bang, Niels, mester (er formentlig sogne-
præst), I, 160.
- Bang, Niels, sognepræst i Dalum (senere bi-
skop), I, 97, 129, 163-164, 170, 178-179,
236, 251-253, 265-267, 363, 380.
II, 271, 275.
- Bang, Niels, kapellan, søn af biskoppen. I,
310.
- Banner, Christian, I, 159.
- Barchhausen, Jens Madsen, I, 300, 301, 302.
- Bardenfleth, P. C. D., Harridslevgård, II, 166.
- Basse, Jens, foged, I, 160.
- Behm (el. Dehm), Jørgen, I, 139.
- Beldenak, Jens Andersen, I, 69, 72.
- Bellevue, I, 355.
- Bellinge, I, 241, II, 12, 25.
- Bellinge Kirke, afgift, I, 87.
- Bendix, Chr., gasværksbestyrer, II, 302, 303.
- Benedikt, I, 41.
- Benedikt Ahlefeldt, I, 59.
- Benzon-slægten, II, 179.
- Benzon, stamhuset, II, 53.
- Benzon, Carl Ludvig Adolph von, amtmand
og overpræsident, II, 84, 85, 92, 213.
- Benzon, Carl Vilhelm von, jægermester, II,
85, 86, 88.
- Benzon, Chr., kammerherre, ejer af Kristians-
dal 1765-1801, I, 278, 326.
II, 11-52, 15, 127, 139, 141, 166.
- Benzon, Christian Frederik Otto, kammer-
herre, ejer af Kristiansdal 1840-1875, II,
59, 61, 64, 66, 69, 72, 75-108, 76, 110-111,
119, 125, 156.
- Benzon, Christiane, II, 166.
- Benzon, Frederik (Fritz) Julius Vilhelm Con-
stantinopolitanus (søn af Chr. F. O. Ben-
zon) (1813-1864), II, 84, 142.
- Benzon, Frederikke Edle Benedicte f. Brügge-
mann (gift m. P. U. F. Benzon), II, 61, 62,
63, 65.
- Benzon, Hartvig Frederik Emil, hofjæger-
mester (1816-1875), II, 19, 82, 84, 85, 86,
91, 92, 156.
- Benzon, Jakob (1688-1775) (farbroder t. Chr.
Benzon), II, 14.
- Benzon, Jakob, kammerjunker, ejer af Kri-
stiansdal 1801-1804, II, 16, 18, 19, 53, 54,
58, 61, 66, 105, 106, 122.
- Benzon, Jacob Frederik Hartvig (1787-1855)
(søn af P. U. F. Benzon), II, 59.
- Benzon, Jens (1767-1839), stifter af Fyens
Stifts Sparekasse, II, 14, 53, 63, 66, 71, 72.
- Benzon, Juliane Vilhelmine, f. Wedel Jarls-
berg (gift m. P. U. F. Benzon), II, 59-61,
60.
- Benzon, Julius Frederik Vilh. Ferd. August
(1813-1879) (søn af P. U. F. Benzon),
II, 61, 87, 94, 147.
- Benzon, Niels, dr. med., II, 14.
- Benzon, Niels, gehejmeråd til Vår m.m., II,
14.
- Benzon, Niels (1764-1768) (søn af Chr. Ben-
zon), II, 17.

- Benzon, Nielsine f. Jermiin (gift m. Chr. F. O. Benzon), II, 78, 79, 81, 84.
 Benzon, Peter Ulrik Frederik, kammerherre, ejer af Kristiansdal 1804–1840, II, 16, 19, 55, 58, 59–75, 73, 94, 95, 104, 106, 109, 129, 130, 131, 132, 136, 142, 166.
 Benzons Allé, II, 101.
 Benzons kapel, II, 17, 74.
 Bergendal, Jens Pedersen, sognepræst, I, 253–258, 310, 361.
 Bergmann, birkedommer, II, 49, 50.
 Berntsen, Klaus, politiker, II, 162, 288.
 Berta, datter af Johannes Wermester, I, 58.
 Berta, nonne, I, 63.
 Bertelsen, Tage, kæmner, II, 299.
 Bertold Schermer, I, 58.
 Bertralda, hedvigsøster, II, 217.
 Beuningen, Boymans van, museum i Rotterdam, II, 270.
 Bibou, oberst, I, 337.
 Bierfreund, Lorenz, bankdirektør, II, 173, 174.
 Biering, Chr. Gormsen, grundlægger af Fyens Stiftstidende, I, 398.
 Bille, Erik, I, 98.
 Bille, Heinrich, amtmand, II, 22, 39, 40.
 Bille, Markvord til Hvidkilde, I, 132.
 Bille, Steen til Kærsgård, I, 104, 146, 152–159, 162.
 Billesbølle, I, 152.
 Bircherod, Jacob, I, 66.
 Birkedal, Vilhelm, præst, II, 159.
 Birthe Kirstine Hansdatter, gift m. møller Hans Hansen, II, 49–51.
 Biskorup, I, 241.
 Bispebjerg, I, 94.
 Biørensen, landmåler (se endv. Bjørnsen), I, 278.
 Bjerremarken, I, 275, 277, 280.
 Bjørnemose stente, I, 339.
 Bjørnsen, landmåler (se endv. Biørensen), II, 27, 28.
 Bjørnsen, Johan, I, 64.
 Black, Mathias, provst, I, 377.
 Blangstedgård, I, 54.
 Blangsted Mølle, I, 347.
 Bleg Have, I, 279.
 Bloch, biskop, II, 141.
 Boatinge, I, 54.
 Boëtius à Bolswert, II, 270.
 Bojsen, Frede, II, 317.
 Bolbro, II, 100.
 Boltingegård, I, 174.
 „Bondestuen“, I, 95.
 Bonifacius VIII, pave, I, 54.
 Bonnez (el. Bonnet), fru, København, II, 66.
 Borch, Ollof, doct., I, 245.
 Borch, Th., kancelliråd, II, 173.
 Borgen, Anna Margrethe (gift m. Claus Borgen), I, 368.
 Borgen, Claus, sognepræst, I, 314, 316, 342, 343, 360–367, 372, 377, 384, 387, 390, 393, 398, 399.
 Borgen, Claus og Marcus Jørgensen Monrad, sognepræster (mindetavle), I, 315.
 Borre, Harald, restaurator, II, 250, 251.
 Borreby Mølle, I, 348.
 Borring, Søren, byfoged i Odense, I, 352, 371.
 Brahe, Anna, I, 255.
 Brahe, Axel til Elved, I, 103, 114, 119–126, 121, 267.
 Brahe, Jørgen til Hvedholm, I, 132.
 Brahe, Karen, I, 255.
 Brahe, Preben til Hvedholm, II, 18.
 Brahe, Sofie, I, 119.
 Brahe, Sophie til Elvedgård, I, 126.
 Brahe, Tyge, astronom, I, 119.
 Bramstrup, I, 24, 49.
 Bramstrupgård, II, 44.
 Braunius' prospekt fra 1593, I, 37.
 Bred, I, 133.
 Bregnemose, II, 12, 13.
 Bregnør, I, 122.
 Brendekilde, se Brændekilde.
 Brenderup Kirke, I, 152.
 Brera-galleriet, Milano, II, 270.
 Brinch, cand. theol., II, 63.
 Brix, Elna Marie, gift m. sognepræst Hans Albert Damborg, II, 158.
 Brix, Hans, I, 249.
 Brix, Jens Bøggild, præst i Rødding, II, 158.
 Brix, Julie og Mary, lærerinder, II, 214, 322.
 Nr. Broby Kirke, I, 132.
 Brockdorff, Schack, baron, I, 294.
 Brockenhuus, Anna, I, 84.
 Brockenhuus, Jørgen til Volderslev, I, 122.
 Brockenhuus, Laurids til Bramstrup, I, 49, 106.
 Brockenhuus, Otto til Volderslev, I, 49, 106.
 Brockenhuus, våbenskjold, I, 79.
 Brodersen, G. F., købmand, II, 64, 103.
 Brodersens hus, II, 65, 99.
 Broholm, I, 260.

- Brok, Morten, I, 115.
 Brudager, I, 54.
 Brun (cl. Bruun), Zacharias, husmand, II, 100, 145, 146.
 Bruno, regimentskvartermester, I, 337.
 Brunsvig, I, 105.
 Bruun, amtsforvalter, II, 12.
 Bruun, Carl Jensen, smed i Højme, II, 146.
 Brydegård, Dreslette Sogn, I, 104.
 Brüggemann, Frederikke Edle Benedicte, gift Benzon, II, 61, 62, 63, 104.
 Brylle, I, 54, 94, 102.
 Brynnæ, I, 56.
 Bryske, Antonius (til Langesø), I, 94.
 Brændekilde, I, 94, 162, 260. II, 12, 13.
 Buch, Johan, møller i Munke Mølle, I, 245.
 Buchwald, Friederich, stiftamtmand, II, 21, 31, 54.
 Buchwald, Ludolf Friederich, kammerherre, II, 54.
 Bugenhagen, dr., I, 84.
 Bursfeldt, kloster, I, 62.
 Bæyent, I, 64.
 Bødkerhuset, I, 181. II, 188.
 Bøgedal, II, 75, 105, 322.
 Bøgedals Allé, II, 105, 303.
 Bøgeskovhuset, II, 108.
 „Bøjlsgård“, Vester Skerninge, II, 329.
 Bøyesen, Johannes, I, 222.
 Bågegård, I, 348.
 Baardsen, Jens, I, 54.
 Båring, Søren, mons., I, 301.
 Bårse v. Præstø, II, 330.
 Caroline, prinsesse, II, 106.
 Cathrineberg, Smørum Herred, II, 14, 16.
 Cecilie, Esbern Snares datter, I, 66.
 Christensen, C. H., sognerådsformand, II, 286.
 Christensen, Erich, Odense, I, 368.
 Christensen, Hans, fæster, II, 34, 35.
 Christensen, Hans, kapellan, II, 141.
 Christensen, Hans, kirkeværge, I, 388.
 Christensen, Hans, oldermænd, I, 343.
 Christensen, Hieronimus, forpagter, I, 306.
 Christensen, Jørgen, skriver, I, 153, 158.
 Christensen, Lars, fæster, II, 34.
 Christensen, Niels, fæster, II, 107.
 Christensen, Niels, møller, I, 354, 355, 356, 358.
 Chr. II., I, 51.
 Christian (III) prins, I, 40.
 Chr. III., I, 83.
 Chr. IV., I, 126, 130, 139, 148.
 Christian, den udvalgte prins, I, 142, 143.
 Chr. V., I, 224, 226, 249, 259.
 Chr. VI., I, 399.
 Chr. VIII., II, 69, 77, 91, 146.
 Christian, snedker, I, 240.
 Christian Frederik (Chr. VIII), tronfølger, II, 69, 77.
 Christian Poulsen, prior, I, 58.
 Christiane Charlotte, datter af Diderik Schult, I, 254, 303.
 Christiansdal, se Kristiansdal.
 Christiansen, H. S., sognerådsformand, II, 288, 317.
 Christianshavn, børnehuset, I, 351, 352.
 Christine, dronning, I, 72. II, 247.
 Christoffer af Bayern, I, 51.
 Christoffer, skrædder, I, 111.
 Christoffersen, Christian Uhrne, I, 234.
 Chulensbrunn, Hans Nielsen, foged, I, 124, 129, 163.
 Claus (Andersen), mester, I, 67.
 Clausen, Anders, prior, I, 67.
 Clausen, Johan, ejer af Rikkesminde, II, 104.
 Clausen, Niels, forpagter, senere ejer af Rikkesminde, II, 104.
 Clemmendsen, Mads, Odense, I, 232.
 Colbjørnsen, Chr., II, 59.
 Colding, Jens Pedersen, sognepræst, I, 272.
 Crane, Andreas, kaptajn, I, 322.
 Dahr, Hans Jacob Hansen, murermester, I, 379, 380.
 Dalby Friskole, II, 159.
 Dalmoseskov, I, 94, 133.
 Dalum, navnet, I, 44. II, 160.
 Dalum Amt, I, 235.
 Dalum Apotek, II, 317.
 Dalum Birk, I, 94–95, 245, 268, 329.
 Dalum Birketing, I, 98, 153, 260.
 Dalum Brugsforening, II, 313.
 Dalum Centralskole, II, 323, 324.
 Dalum Gasværk, II, 301.
 Dalum Højskole, II, 160, 161, 164–165.
 Dalum Kirke, I, 27, 45, 47, 48, 235, 236, 246, 255, 374, 377. II, 12, 100, 142 (o. 1870), 153, 214, 226, 233, 241, 242, 243.
 Dalum Kirke, alterbordet, II, 253.
 Dalum Kirke, alterkalk, I, 251, 252.

- Dalum Kirke, alternicher, II, 237.
 Dalum Kirke, altertavle, I, 174, 380. II, 247, 248, 268–272, 269.
 Dalum Kirke, altertæppe og bryllupstæppe, II, 277.
 Dalum Kirke, arkader, II, 227.
 Dalum Kirke, arkadepiller, II, 230, 232, 240.
 Dalum Kirke, bryllupstæppe, II, 277.
 Dalum Kirke, bygningshistorie, II, 226–245.
 Dalum Kirke, døbefont, I, 39, 40, 41, 380. II, 258–263, 259.
 Dalum Kirke, dåbsfad, II, 261, 262.
 Dalum Kirke, ejerforhold, II, 224–225.
 Dalum Kirke, epitafium, I, 174, 380.
 Dalum Kirke, fonden til udsmykning, II, 277–278.
 Dalum Kirke, galleri, I, 46, 48. II, 236, 237.
 Dalum Kirke, gravstene, II, 257–258.
 Dalum Kirke, hvælvingskapper, II, 235, 236.
 Dalum Kirke, hvælvinger, ornament, II, 250, 251, 252.
 Dalum Kirke, inventar, I, 160, 380–384. II, 246–282.
 Dalum Kirke, kalkmalerier, II, 248, 249–253.
 Dalum Kirke, Iver Vinds kapel, I, 169, 171, 172–174, 175, 384, 410–411. II, 266, 276–277.
 Dalum Kirke, kapellåge, I, 175.
 Dalum Kirke, kistebeslag, II, 280.
 Dalum Kirke, kisteplader, II, 279, 281.
 Dalum Kirke, korets afkortning, II, 235.
 Dalum Kirke, nordre korsarm, II, 244, 254.
 Dalum Kirke, søndre korsfløj, II, 235.
 Dalum Kirke, korsskæring, II, 227, 230, 235, 236.
 Dalum Kirke, krucifix, II, 254, 256.
 Dalum Kirke, lydhimmel, II, 272.
 Dalum Kirke, lysekroner, II, 257.
 Dalum Kirke, nonnekor, II, 236, 237, 238.
 Dalum Kirke, nonnevåben, II, 250.
 Dalum Kirke, orgel, II, 166, 253.
 Dalum Kirke, orgelpulpitur, II, 255.
 Dalum Kirke, prædikestol, I, 174. II, 272–276, 273, 274.
 Dalum Kirke, pulpitur, II, 237.
 Dalum Kirke, restaurering, II, 243.
 Dalum Kirke, stolestader, I, 381–384. II, 253.
 Dalum Kirke, stræbepiller, II, 235.
 Dalum Kirke, triumfbue, II, 260.
 Dalum Kirke, tårn, II, 231, 234.
 Dalum Kirke, vestgavl, II, 231, 232.
 Dalum Kirke, vinduer, II, 233, 234.
 Dalum Kirke, våben, II, 263.
 Dalum Kirke, våbenhus, II, 241.
 Dalum Kirke, våbenskjolde, I, 48, 78–79.
 Dalum Kirkegård, I, 378, 387–390. II, 149, 161, 169.
 Dalum Kirche Kloche, I, 379–380.
 Dalum Kloster, I, 46–74, 224, 228, 231, 236, 249. II, 160, 213, 216, 215, 217.
 Dalum Kloster, arkiv, I, 179.
 Dalum Kloster, avlsbygninger, I, 49.
 Dalum Kloster, borgegård, se: Borgegård i emneregister.
 Dalum Kloster, breve, I, 58.
 Dalum Kloster, ejendomme, I, 54.
 Dalum Kloster, fangehul, I, 245.
 Dalum Kloster, gods, I, 59.
 Dalum Kloster, hovedgård, I, 269.
 Dalum Kloster, jomfruer, I, 52.
 Dalum Kloster, korsgang, I, 48.
 Dalum Kloster, ladegård, I, 108, 181, 235. II, 96.
 Dalum Kloster Len, I, 100.
 Dalum Kloster, nonner, I, 58–60.
 Dalum Kloster, park, II, 216.
 Dalum Kloster, prinsens kammer, I, 181.
 Dalum Kloster, skriverstue, I, 179.
 Dalum Kloster, skøde 1662, I, 234. 1682, I, 259.
 Dalum Landbrugsskole, II, 47, 121, 165, 218, 329–335.
 Dalum Mølle, I, 95, 98, 111, 118, 123, 166, 230, 237, 239, 260, 273, 274, 299–302, 342, 347–356, 392. II, 12, 48–51, 55, 114, 147, 154, 166–170, 171, 311.
 Dalum Papirfabrik, II, 48, 75, 121, 126, 138, 169, 171–177, 172, 176, 214, 284, 285, 286, 305–312, 314, 316, 319, 322, 309.
 „Dalum Papirfabriks Arbejderlegat“, II, 311.
 Dalum Papirfabrik, fane, II, 308.
 Dalum Papirfabrik, produktion 1900, II, 310.
 Dalum Papirfabriks mandlige sygekasse, II, 317.
 Dalum Præstegård, I, 98, 251, 272–273, 313. II, 130, 142–144, 151, 153, 154, 155, 223.
 Dalum Rådhus, II, 296, 329.
 Dalum Skole, II, 284, 322, 327.
 Dalum Skov, I, 94.
 Dalum Sogn, adskillelse fra Sanderum Sogn i 1869, II, 120.
 Dalum Sogn, sygekasse for, II, 138.

- Dalum vandmølle, II, 167.
 Dalum vandværk, II, 303–304.
 Dalumgård, I, 27. II, 75, 81, 94, 96, 99–103, 117.
 Dalumgårds Allé, II, 303.
 Dalumvej, II, 108.
 Dalumvej 1950, kvarteret omkring, II, 295, 304.
 Dalum vindmølle, II, 167.
 Dam, Peder, prior i Dalum, I, 55, 56.
 Damborg, Hans Albert, sognepræst, II, 158, 220.
 Damborg, Peter Chr., hofforgylder, II, 158.
 Daugbjerg-Pedersen, Johs., leder af biblioteket, II, 329.
 Davitsen, Willem, kommissær i Amsterdam, I, 223.
 Degn, kannik i Århus, I, 55, 56.
 Deichmann, Niels, skriver og forvalter, II, 21, 49.
 Demant, Hans Jørgensen, forvalter, II, 68, 142, 166.
 Demant, Johan Andreas, møller, II, 63, 66, 68, 166.
 Demant, Peter Ulrik Frederik, møller og orgelbygger, II, 119, 147, 151, 166–169.
 Demantsvej (arbejderboliger), II, 167, 310.
 Dessauer, slotsgartner i Augustenborg, II, 99.
 Digehaven, I, 103, 110, 133.
 Dirkop, Jost, fæster, I, 105.
 Ditlev, feldbereder, I, 110.
 Dolendo, Zacharias, II, 270.
 Dorothea, dronning, I, 68.
 Dorothea, priorinde, I, 71.
 Dorthea (Dorithe) Elisabeth, den kasserede frøken, I, 144, 149.
 Drejer, Fr., borger i Odense, I, 326.
 Drejer, Hans, II, 240.
 Dreier, Jens, købmand i Odense, I, 380–381.
 Dreyer, provst, Christiansminde, II, 145.
 Dreyer, Christiane Lorentine, gift m. sognepræst Chr. Ditlev Ammentorp, II, 140.
 Dreyer, Hans, II, 265.
 Dreyer, Jørgen Gantzel Blicher, driftsbestyrer, II, 305, 306.
 Dronninglund, herregård, II, 234.
 Due, Peder Hansen, skriver, I, 157.
 Dürer, II, 276.
 Dyrup, I, 227, 239, 260.
 Dyrupgårde, I, 230, 272, 279. II, 55, 330.
 Dyrupkrogen, I, 361–362.
 Dyrupmarken, I, 269, 272, 278.
 Dæhnfeldt, Ludvig, gartner, II, 99.
 Dømmestrup, Åsum Herred, I, 128.
 Ebbesen, Anders, I, 67.
 Egense Kloster, I, 232.
 Egeskov, I, 100.
 Eggerd Frellox, I, 64.
 Eilby, Niels, huslærer, I, 366.
 Eler Porsfeld, I, 58.
 Elias, sortebrøder, I, 60.
 Elisabeth Hansdatter, gift m. sognepræst Poul Olsen, I, 126.
 Elivus, prior for dominikanerne, I, 58.
 Ellegård, Pårup Sogn, I, 147.
 Ellegaard, Peter og Thorvald, II, 108.
 Ellekærs- el. Kørømsmarken, I, 269, 278.
 Ellekiærs Løkken, II, 26.
 Ellemose Å, I, 104, 110.
 Ellensborg (Holckenhavn), I, 130, 132, 139, 149.
 Ellerup, Laus, forvalter, II, 12, 48.
 Elling, Søren, husmand, I, 383.
 Elmelund, I, 102, 103.
 Elmevang, II, 40.
 Else Olufsdatter, datter af Oluf Bager, I, 103.
 Eltang, II, 149.
 Elvej, II, 311.
 Emmiksen, Anders, I, 83.
 Enggård, II, 42, 48.
 Enghaven, I, 277, 279, 328.
 Engum Kirke, II, 59.
 Erik Ejegod, I, 42, 44.
 Erik Plovpenning, I, 44.
 Eriksen, A., arkitekt, II, 224.
 Eriksen, Anders, til Kogsbølle, I, 66.
 Eriksen, Erik, fhv. statsminister, II, 335.
 Eriksen, Henning, tømrer, I, 358, 380.
 Eriksen, Jens, amtskriver og borgmester i Odense, I, 226, 228, 266.
 Erichsen, Lars, muremester, I, 394.
 Eriksen, Vagn, skoleinspektør, II, 326.
 Eskebjerg (Scheelenborg), I, 122.
 Esnedo (Odense), I, 249.
 Estrup, II, 163.
 Evesham, engelsk kloster, I, 42, 43.
 Ezekiels bog, profeten, II, 276.
 Faber, biskop, II, 146, 147, 149.
 Faber, landinspektør, II, 45.
 Faber, Niels Christensen, prokurator, I, 301.

- Fabricius, Elisabeth, sognepræst, II, 219.
 Fabricius, Hans Tage, kapellan, I, 321, 367, 368, 373. II, 33, 139, 141.
 Falbe, Chr. Andreas, herredsfoged, II, 65.
 Falchenschiold, løjtnant, I, 322, 323.
 Falsen, Elisabeth de, gift m. baron Gebhard Elimar Otto Zytphen-Adeler, II, 213, 214.
 Falsen, Frederik Herman Chr. de, baron Zytphen-Adeler, II, 85.
 Farstrup, I, 162.
 Fenger, Anna, gift m. sognepræst Peter Alberg Holm, II, 157.
 Fenger, P. A., sognepræst ved Frelsers Kirke, II, 157.
 Ferdinand, prins, II, 106.
 Ferritslev, II, 329.
 Fin, jætten, II, 252.
 Finke, Henrik, I, 63.
 Finkesdatter, Grete, I, 63.
 Finstrup (Holstenshus), I, 259, 260, 261, 263, 303, 305, 329.
 Fjord, N. C., docent, II, 330.
 Fladegård, II, 40, 48.
 Flemming, Anne til Bavelse, I, 100, 101.
 Flep, Jakob, I, 59.
 Flis, Julius, løjtnant, I, 368.
 Fløng, II, 12.
 Foged, Niels, lektor, I, 17.
 Fog-Petersen, Vagn, forstander, II, 333, 334.
 Foss, Mathias Poulsen af Tanggård, I, 301.
 Fraugde Kirke, I, 40.
 Frede, Hennekin, I, 58.
 Frederik I's kontrafej, I, 128.
 Frederik II., I, 112.
 Frederik III., nytårsdigt 1670, I, 254.
 Frederik IV., I, 249, 393.
 Frederik VI., II, 133, 134, 146.
 Frederik VII., II, 69, 77, 79, 91, 93.
 Frederikke Christiane, Diderik Schults datter, I, 303.
 Frederiksgave, I, 159.
 Frederiks sal, kong, I, 134.
 Frelli, Eggerd, I, 64.
 Freund, II, 14.
 Friderich, skræddersvend, I, 350.
 Friderich, Ludolf, baron af Buchwald, II, 54.
 Friis, Alhed og Anne, ligsten, I, 81. II, 258.
 Friis, Jesper til Hesselagergård, I, 84.
 Friis, Johan til Hesselagergård, I, 52, 74, 75, 76, 77, 83, 84, 85, 86, 87, 93, 94, 95, 97, 98, 275. II, 271.
 Friis, Johan, jordebog fra 1533, I, 61.
 Friisernes våben, I, 73.
 Frisius, Widolphus, I, 58.
 Fritz (Benzon), kælenavn, II, 61.
 Frobenius, orgelbygger, II, 253.
 Vor Frue Kirke, Odense, I, 233, 248, 320. II, 231, 243.
 Fruens Bøge, I, 110, 279. II, 26, 55, 69, 72, 81, 93, 105–108, 175.
 Fruerby, II, 105.
 Fruerbyløkken, I, 272, 361. II, 105.
 Fruerbymarken, I, 269, 278, 324.
 Fuglevig, II, 12.
 Fyens Stifts Sparekasse, II, 14, 72.
 Fyens Stiftstidende, II, 74, 97, 398.
 Fyns Stifts Husmandsskole, II, 332.
 Fynske Landsby, den, I, 32, 33.
 Fürstenberg, Lazarus von, møller, I, 98, 110, 111, 118, 267.
 Færøerne, II, 156, 157.
 Faaborg, Dankvart, pastor, II, 119, 132, 134, 136, 144–149.
 Faaborg, Sophie Amalia Mariane, datter af pastor Dankvart Faaborg, II, 149.
 Faaborg, Theodor Chr., søn af pastor Dankvart Faaborg, II, 149.
 Fåborgvej, II, 64.
 Gabel, Armgaard Sophie, gift m. Diderik Schult, I, 259, 303.
 Gabel, Christian Carl til Giesegård, I, 303, 304, 307, 308, 317.
 Gabel, Christoffer, statholder, I, 223, 259, 303.
 Gamtofte, Fyn, II, 156.
 Gartnergården, II, 44, 47, 180.
 Gedde, Frederik, amtmænd, I, 233.
 Genschauwen, kaptajn, I, 323.
 Gerbrantsen, Johan, I, 222.
 Gerner, Henrik, I, 220.
 Gertrud Pedersdatter, søster til Jens Pedersen, I, 258.
 Gewardis, priorinde, I, 59.
 Giselbert, provst i Bremen, I, 57.
 Gisico, biskop i Odense, I, 53.
 Gjellebøl, Carl Vilhelm, kapellan, II, 148.
 Glob, Anders, mester, I, 97.
 Glorup, I, 159.
 van Goch, Albrecht, finansmand, I, 73, 74.
 Godhedsminde, II, 42, 47, 110, 111, 326.

- Godskalk, præst i Sandby og provst på Lol-land, I, 54.
- Gottenborghuset, II, 165.
- Gottschalck, Mathias, kapellan, II, 140.
- Graugaard, N. J., apoteker, II, 318.
- Gregor d. Store, pave, I, 42.
- Greitz, Christian, fuldmægtig og skifteforvalter, II, 21, 22.
- Grete Finkesdatter, I, 63.
- Griffenfeld (Schumacher), I, 221, 224.
- Grisegyden, I, 279.
- Grisehuse, I, 11, 279, 365. II, 33.
- Griseløkke, II, 26, 279.
- Gro, fru, Esbern Vagnsens enke, I, 53.
- Grosen, Anders, I, 66.
- Grothe, Albert, I, 58.
- Grubbe, S. M., apoteker, II, 318.
- Grubbe, Sidsel, gift m. Axel Urup, I, 174.
- Grubbesholm, I, 232.
- Grundtvig, II, 151, 155, 156.
- Grynborg, II, 12.
- Grynborg Skov, II, 103.
- Grøftebjerg, Vissenbjerg Sogn, I, 221, 232. II, 224.
- Gråbrødre Hospital, I, 105, 157, 391.
- Gråbrødre Hospital, dårehuset, Odense, II, 124.
- Gråbrødre Kirke, II, 254.
- Gudmundsen, Asser, I, 56.
- Gundestrup Skov, I, 94.
- Gyldenløve, Christian Ulrik til Kølstrup, I, 140.
- Gyldenløve, Ulrik Christian, I, 140.
- Gyldenstjerne, Henrik, I, 234.
- Gyldenstjerne, Otto Henriksen, I, 71, 72.
- Göttingen, universitetet i, II, 18.
- Götzen, Anna Margareta von, moder til Diderik Schult, I, 254, 259.
- Gøye, Absalon, lensmand, I, 49, 95, 98, 106–119, 113. II, 247, 281.
- Gøye, Mette til Skærso, gift m. Axel Brahe, I, 119.
- Gaasemaen, I, 272, 273, 279.
- Hagedorn, Margrethe Hedewig, gift m. Niels Lassen, I, 246.
- Hallin, Frans Olaf, driftsbestyrer, II, 306, 307, 311.
- Halsted Kloster, I, 54.
- Ham, Hendrich von, herredsfoged, I, 301.
- Hammelev, II, 158.
- Hamsfort, I, 55, 57.
- Hans, konge, I, 51, 68.
- Hans i Gnekaby, I, 63.
- Hans Juul, fæstebonde, I, 94.
- Hans (Pedersen), møller, I, 150.
- St. Hans Kirke, I, 116.
- St. Hans Kloster, I, 261.
- St. Hans Landsogn, II, 290.
- Hans Knap, fæstehusmand, I, 96.
- Hans Nielsen, sognepræst i Sanderum, I, 70.
- Hans Voldersløf, fæstebonde, I, 94.
- Hansen, borger fra Horsens, II, 18.
- Hansen, enkefru, Kristiansdal, II, 322.
- Hansen, proprietær (Vej-Hansen), se: Hansen. Hans Chr., forpagter.
- Hansen, Anders, skoleforstander, II, 136.
- Hansen, Anders, smed i Hjallesø, II, 128.
- Hansen, Bent, Randers, II, 14.
- Hansen, C. H., gasværksbestyrer, II, 303, 304.
- Hansen, Casper, fæster, II, 110.
- Hansen, Chr. Ditlev Ammentorp, fabrikant og godsejer, II, 101.
- Hansen, Christopher, håndværker, II, 135.
- Hansen, Frits Ambrosius Stub, lærer, II, 132, 133, 134, 148, 149.
- Hansen, Hans, møller 1654, I, 168.
- Hansen, Hans, møller (1729–1758), I, 323, 342, 348, 350, 352–355, 357.
- Hansen, Hans, møller (1766–1787), II, 49, 50.
- Hansen, Hans, stenhugger fra Højme, II, 51.
- Hansen, Hans Chr., sognerådsformand, II, 289.
- Hansen, Hans Chr. Frølich, kapellan, II, 141.
- Hansen, Hans Chr. Henrik (Vej-Hansen), forpagter, II, 81, 99–102.
- Hansen, Helene (lærerinde), II, 323.
- Hansen, Iver, evangelisk præst, I, 76.
- Hansen, Jacob, II, 7, 83, 290, 322, 328, 329.
- Hansen, Jens Julius (Jules), II, 101.
- Hansen, Jørgen, residerende kapellan, II, 220.
- Hansen, Lars, skolemester, I, 383, 398, 399. II, 127.
- Hansen, Laurits, dragon, I, 300.
- Hansen, Laurits, gasværksarbejder, II, 301.
- Hansen, Lorents, bogbinder, I, 300.
- Hansen, Melchior, skrædder, I, 300, 301.
- Hansen, N. P., stationsforstander, II, 271.
- Hansen, Niels, forvalter, II, 21.
- Hansen, Niels, fæster, II, 107.
- Hansen, Niels, møller, II, 170.

- Hansen, Niels, skriver, I, 135.
 Hansen, Niels Anton, lærer, II, 332.
 Hansen, Octavius, overretssagfører, II, 173, 176.
 Hansen, Peder, foged, I, 152.
 Hansen, Peder, møllersvend, II, 50.
 Hansen (Due), Peder, skriver 1640, I, 153.
 Hansen, Poul, overlærer, skoleleder, II, 322, 323, 324, 328, 329.
 Hansen, Rasmus, gårdmand fra Højme, II, 52.
 Hansen, Rasmus, oldermænd, Hjallesse Hestehave, II, 120, 124.
 Hansen, Rasmus, skrædder, I, 343.
 Hansen, Simon, gårdmand fra Sanderum, II, 119.
 Hansen, Thor, birkedommer, I, 329.
 Haraldskær Papirfabrik, II, 307.
 Harboe, Niels Jørgensen, bager, II, 21.
 Hardenberg, Kirsten til Matrup, I, 119.
 Harderus, præfekt i Dalum, I, 139.
 Harridslevgård, I, 232.
 Hartvig Andersen, I, 69.
 Hartvig Porsfeld, I, 58.
 Hartvig, Jacob Fr., ritmester, II, 72.
 Haugsted, H., skolekasserer, II, 173.
 Haugsted, Vilh., arkitekt, II, 173.
 Haupt, Rich., dr., II, 238.
 Haven, Niels von, I, 65.
 Havgård i Vigerslev, I, 162.
 Havgårds gård og gods, Lolland, I, 109.
 Hedebækken, I, 11, 51, 95, 358. II, 105.
 Hedebækken, broen, I, 162.
 Hedegård, Chr. Ditlev, birkedommer, I, 321, 352, 353, 366.
 Hede- el. Heedhuset, I, 95, 96, 110, 124, 152, 181, 182, 335, 343, 352. II, 33, 108.
 Hedehusbroen, I, 359.
 Hedehushaven (se endv. Heehaven), I, 103, 110. II, 26.
 Hedelandsgården, II, 34, 48.
 Hedelandsmarken, II, 47.
 Hedemarken, I, 278. II, 26, 64, 99.
 Hee, Jens, viceprovst, I, 342.
 Heehaven (Hechaugen), I, 269, 272, 273, 278, 340.
 Heedhusmanden, I, 298.
 Heiberg, rektor, II, 63.
 Heiberg, P. A., II, 63.
 Heigneden (se endv. Hjallesse Hegning), I, 276, 277.
 Heilmann, vejopsynsmand, II, 100.
 Hein, Friderich, kirkeinspektør, I, 377, 388.
 Heina (Heine) de Hov, nonne, I, 58.
 Heine, Lamme, I, 142-144.
 Heinen, Albertine Christine von, II, 14.
 Heinen, Albrecht Christopher von, ejer af Fraugde- og Hollufgård, II, 55.
 Heinen, Ulrika Hedevig, von, gift m. Jakob Benzon, II, 53.
 Helene, nonne, I, 58.
 Hellerup, I, 54.
 Helm-Petersen, S. F., ejer af Hempels boghandel, II, 173.
 Helvig, datter af Johannes Wermester, I, 58.
 Helvig Smalsted, I, 69.
 Henik Finke, I, 63.
 Henneken (og Otto) Randulfsen, I, 58.
 Hennekin Frede, I, 58.
 Hennechini (Henniksen), Johannes, I, 63.
 Henningsen, Anders, birkefoged, I, 226.
 Henrik, søn af grev Gerhard, I, 57.
 Henrik af Klütz, kannik i Bremen, I, 57.
 Henrik, kusk, II, 86.
 Henrik Kræmmer, borger i Odense, I, 53.
 Henrik Skræp el. Kræp, skrædder, I, 76.
 Henrik Spæk, I, 60.
 Herfort, Christoffer, I, 246.
 Herlufsholm, II, 158.
 Herman von der Jure, hovedsmand på Næsbyhoved, I, 56.
 Hertz, amtmand, II, 98.
 Hesbjerg, I, 94, 118. II, 31, 55, 102.
 Hesbjerg Skov, I, 105, 123, 133.
 Hesbjerg Teglgård, I, 105.
 Hestehaven, I, 269, 272, 278.
 Hestehave-gårde, II, 40, 44, 45, 111.
 Hestehavelund, II, 40.
 Hestehavevej, II, 47, 48.
 Hillerslev, Sallinge Herred, I, 57.
 Himmelstrup, Peder, land- og krigskommissær, I, 307, 308, 337.
 Himmerslev, I, 162.
 Hincerus, borger i Odense, I, 61.
 Hindsgavl, I, 223.
 Lille Hintze, borger i Odense, I, 61.
 Hinzedatter, Anna, nonne, I, 68.
 Hiort, Nicolaus, magister, II, 247.
 Hjadstrup, I, 162.
 „Hjallesse-navn“, II, 160.
 Hjallesse, I, 38, 237, 241, 245, 260, 262, 268, 275, 293, 312, 361. II, 25, 34, 123, 124, 162, 163, 164.

- Hjallese, bymændene i, I, 95–97, 274, 295–297, 329–346, 403–409. Bilag VIII: I, 197–199. II, 31–33, 117, 120.
- Hjallese, bystævne, II, 112, 113.
- Hjallese-bækken, II, 313.
- Hjallese, ejendomme i Benzon-tiden, II, 181–191.
- Hjallese Forsamlingshus, II, 323.
- Hjallese og Kristiansdal o. 1718, I, 349.
- Hjallesegade, I, 38. II, 34, 42, 45, 47, 48, 124, 294, 318.
- Hjallesegård, II, 40, 47.
- Hjallese Hegning (se endv. Heigneden), I, 22.
- Hjallese Hestehave, I, 29, 31, 34, 35. II, 36, 37, 52, 312.
- Hjallese Kirke, I, 38, 40, 43, 50, 52, 83, 84, 87, 97, 130, 277, 373, 396. II, 42, 258.
- Hjallese marker, I, 274–277.
- Hjallese Mark, II, 42, 155, 159, 164, 167.
- Hjallese rode, I, 324.
- Hjallese Skole, I, 396. II, 127–138, 160, 218, 326, 327.
- Hjallese Sogn, I, 94, 98, 124.
- Hjallese, telefoncentral, II, 283, 284.
- Hjallese Torp, I, 36, 118, 240, 274, 296, 297. II, 34, 38.
- Hjallese, udskiftning, II, 142.
- Hjort, løjtnant, søn af pastor Jacob Hjort, I, 314.
- Hjort, Didrik Jacobsen, søn af pastor Jacob Hjort, I, 312.
- Hjort, Jacob Lauritsen, sognepræst, I, 296, 299, 310, 311, 312, 313, 378.
- Hjorth, Friderich, I, 353.
- Hjulagergård, I, 29, 31.
- Hock (Hoch), Arpa, husfæster, I, 343, 373.
- Holckenhavn (Kogsbølle), I, 66, 100. II, 274.
- Hollufgård, I, 40, 104, 130, 132, 159, 365, 366. II, 37, 55.
- Hollufgård Mølle, I, 347.
- Hollænderhuset, I, 321–323, 332. II, 33.
- Holm, Christian, skolemester, I, 398.
- Holm, Peter Alberg, sognepræst, II, 83, 156–157, 161.
- Holm, Sophie Catharine, operasangerinde, II, 53, 56.
- Holm, Volrath, prokurator, I, 365, 366.
- Holmsland, II, 121, 149, 151, 154.
- Holsten, Catharina Øllegardt von, I, 384–387, 385.
- Holsten, Christian Adolf von, I, 305.
- Holsten, Frederik von, ejer af Søby Søgård, I, 328.
- Holstenshus (Finstrup), I, 259.
- Honoré, Paul, sognepræst, II, 220.
- Hoppe, T. A., kammerherre, II, 77.
- Hose, Lage, I, 54.
- Hostrup, Rasmus Rasmussen, degn, I, 300, 392, 393.
- Houghaven (Hovhaven), Ubberud, II, 12, 28, 30.
- Hunderup, I, 40, 44, 97, 98, 118, 264, 359. II, 34, 42, 47, 54, 56, 164.
- Hunderup menighed, I, 38.
- Hunderup Skov, II, 106, 108.
- Hunderupvej, II, 47.
- Hunderup Åmae, I, 272, 279.
- Hunderup, Mads, skriver, II, 21.
- Hundslund, Hjørring amt, I, 46. II, 234.
- Hvide Mølle, I, 111, 118, 123.
- Hvitkop, Johan, I, 67.
- Hübner, Anton, væver, I, 321.
- Hæg, Just, dristsbestyrer, II, 305, 306.
- Højby-typen, døbefont, II, 260.
- Højby Ås, I, 18.
- Højgård, II, 42.
- Højme, I, 94, 312. II, 12, 25, 123, 124.
- Ibsen, Peter, møller, I, 123, 150.
- Idum, II, 246.
- Ingerta, nonne, I, 59.
- Ingerta Nielsdatter, abbedisse, I, 63.
- Innocens IV., pave, I, 52.
- Isaak, Abel, II, 95.
- Ivan IV., russisk zar, I, 100.
- Iwari, Mathias, I, 64.
- Iver Hansen, evangelisk præst, I, 76.
- Iversens Avis, II, 106.
- Jakob Flep, I, 59.
- Jacob, Oluf, substitut, I, 391.
- Jacobsen, Casper, fæster, I, 344, 345.
- Jacobsen, Jens, møller, II, 170.
- Jakobsen, Johan, tingskriver, I, 166.
- Jakobsen, Laurits, biskop, I, 165.
- Jacobsen, Niels, arkitekt, II, 334.
- Jakobsen, Salomon, gårdejer, Hjallese, II, 169.
- Jakobsminde, II, 105.
- Jantzen, Sophus, købmand, II, 173.

- Jarlsberg, Ferdinand Carl Maria baron Wedel, general, II, 61.
- Jarlsberg, Frederik Chr. Otto Wedel, greve, II, 59.
- Jarlsberg, Juliane Vilhelmine Wedel, II, 61, 72.
- Jarlsberg, Wilhelmine Juliane Wedel, komtesse, II, 59, 60.
- Jens boldmester, I, 142, 145.
- Jens Baardsen, I, 54.
- Jens møller, I, 96.
- Jens, provst i Odense, I, 53.
- Jens Lykke, provst i Odense, I, 55.
- Jens Mule, I, 64.
- Jens Sniddecker, møller i Dalum, I, 95.
- Jensen, Amund, prior, I, 66.
- Jensen, Christen, forpagter, I, 306.
- Jensen, Chr. Axel, II, 258.
- Jensen, Dines, skriver, I, 139, 141, 149.
- Jensen, Gerhard, overlærer, I, 25.
- Jensen, Hans, ejer af Bøgedal, II, 105, 288.
- Jensen, Hans, „Kastaniely“, II, 313.
- Jensen, Hans, historiker, II, 83.
- Jensen, Hans, møller, Volderslev, II, 13.
- Jensen, Hildebrandt, kældersvend på Dalum, I, 122.
- Jensen, Jens Frederik, bestyrer, II, 311.
- Jensen, Mads, skræddermester, II, 17.
- Jensen, Margrethe, fru, II, 277.
- Jensen, N. P., arkitekt, Odense, II, 217.
- Jensen, Nicolaj Frederik, forpagter, II, 104.
- Jensen, Niels, møller i Dalum, I, 118, 122.
- Jensen, Niels, substitut i Fangel, I, 392.
- Jensen, P., medstifter af Dalum Papirfabrik, II, 173.
- Jensen, P. Krogh, driftsbestyrer, II, 305.
- Jensen, Peder, fæster, I, 238.
- Jensen, Peder, fæster i Hjallese Torp, II, 34.
- Jensen, Peder, regimentskvartermester, I, 321, 342, 368.
- Jensen, Rasmus, mensalbonde, I, 373.
- Jepsen, Urne, Askov, I, 69.
- Jermin, Nielsine, Lønborggård, II, 75, 84.
- Jernbane Allé, II, 108.
- Jespersen, Peder, ladefoged, I, 323.
- Jøberhazar, Emilie von Dorry der, II, 84, 91, 92.
- Johan Bjørnsen, I, 64.
- Johanne Dinesdatter, møllerkone, I, 347, 350, 352–356.
- Johanne Jørgensdatter, I, 157–158.
- Johannes, prior i Dalum, I, 53.
- Johannes Bang, I, 58.
- Johannes Hennechini (Henniksen), prior, I, 63.
- Johannes Mathiesen, fæster, I, 61.
- Johannes XXII., pave, I, 55.
- Johansen, Rasmus, smed, I, 331, 343.
- Jonsen, Niels, franciskaner, I, 57.
- Jost Dirkop, fæster, I, 105.
- Jost maler, I, 136 (se endv. Just de Vent).
- Judas, II, 270, 280.
- Juel, Carl, stiftamtmand, II, 13, 25.
- Juel, Hans, fæster, I, 94.
- Juel, Jens, marskalk, I, 222.
- Juel, Niels, I, 245.
- Juel, Rudolf, kammerherre, Hverringe, II, 65.
- Julagergård, II, 44, 47, 109.
- Juliane Cathrine Vilhelmine, baronesse, II, 72.
- Juliane Vilhelmine Nielsine Christence, datter af Chr. Benzon, II, 77.
- Julius (Benzon) (søn af P. U. F. Benzon), II, 94.
- Jure, Herman von der, hovedsmand på Næsbyhoved, I, 56.
- Just de Vent, kontrafejer, I, 136. (se endv. Jost).
- Juul, Jens, skriver, I, 153.
- Jørgen, prins, I, 249.
- Jørgensen, kirkesanger, II, 131.
- Jørgensen, A. D., gehejmearkivar, II, 176.
- Jørgensen, Gorm, skolemester, I, 398.
- Jørgensen, Hans, mensalgården, I, 374. II, 37, 38, 40.
- Jørgensen, Hans, værtshusholder, II, 17.
- Jørgensen, Henrik, møller i Borreby Mølle, I, 348, 353.
- Jørgensen, Jørgen Chr., husmand, II, 111.
- Jørgensen, Lorens, II, 265.
- Jørgensen, Mads, gartner, II, 111, 112, 116.
- Jørgensen, Niels, hollænder, I, 306.
- Jørgensen, Niels, ladefoged, I, 323, 342.
- Jørgensen, Peder, oldermænd, I, 343.
- Kallehaugen, I, 272.
- Kapellangården, I, 373. II, 141, 142.
- Karen Hansdatter, tjenestepige, I, 365, 366.
- Karen Jensdatter, søster til Anna Jensdatter, I, 350.
- Karen Madsdatter, gift m. tømrer Jørgen Rasmussen, Freltofte, II, 111.
- Karen Mouritsdatter, tjenestepige, I, 351.

- Karhusene, II, 112.
 Karl X Gustav, I, 219.
 Karleby, Falster, I, 109.
 Karlsrunder, II, 108.
 Kastaniely, II, 42, 48.
 Katarina, jomfru, I, 68.
 Kaus, Valter, kirurg, I, 351.
 Kehlet, Japhet, kapellan, II, 139.
 Kellinghusen, I, 258.
 Kelstrupskov, II, 112.
 Kerteminde, I, 245.
 Kielsmaen, I, 272, 362.
 Kier, Hans, fuldmægtig, I, 305.
 Killerups marker, I, 339.
 Kingo, Jehanne Elisabeth, gift m. Rasmus Hostrup, I, 392.
 Kingo, Th., I, 254, 255. II, 257 (Thomas Kingo-kirken).
 Kirk, Ole, stænderdelegeret, II, 83.
 Kirkehaugen, II, 33.
 „Kirsten Anderse“, II, 115.
 Kirsten Madsdatter, moder til Chr. Ulrik Gyldenløve, I, 140.
 Kirsten Rasmusdatter, Hjallesse, gift m. Peder Leth, II, 22.
 Kjeldsen, C. F., direktør, II, 175, 176, 305.
 Kjærgårdsholm, I, 232.
 Kjærsgaard-Jensen, N., medforstander, II, 333.
 Klarskov, Marslev Sogn, II, 22.
 Klaus, søn af grev Gerhard, I, 57.
 Kleppinck, Adolph Henrik, oberst, I, 248.
 Klingenberg, II, 17.
 Klog, Jochum, præst, I, 363, 367–369, 372, 399.
 Klog, madame, gift m. Jochum K. I, 364, 371.
 Klütz, Henrik af, kannik i Bremen, I, 57.
 Knap, Hans, fæster, I, 96.
 Knud, kammermester, I, 54.
 Knud (den Hellige), I, 42.
 Knud VI, I, 43, 44, 52.
 St. Knuds Kirke, I, 43, 48, 83, 255. II, 14, 72, 166.
 St. Knuds Kloster, I, 44, 53, 58, 67, 84, 222, 223, 226, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 241, 243, 246, 248, 306, 308. II, 16, 17, 54, 55, 94.
 St. Knuds Kloster Len, I, 100.
 St. Knuds marked, I, 83, 350.
 St. Knuds Mølle, I, 274.
 St. Knuds Skov, I, 94.
 Knudsen, hr. fra København, II, 106.
 Knudsen, Anders, Hjallesse (senere Dyrupgård), II, 111, 162, 330.
 Knudsen, Christen (Akeleye), I, 132.
 Knudsen, Elias, smed i Hjallesse, I, 150.
 Knudsen, J. L., højskolelærer, II, 160.
 Knudstrup, I, 110.
 Koelbjerg, Vissenbjerg Sogn, II, 134.
 Kogsbølle (Holckenhavn), I, 66, 100.
 Kold, Christen, II, 47, 151, 153, 154, 156, 159–165, 160, 162, 218, 329.
 „Kolds Skolestue“, II, 334.
 Konrad, bedrager, I, 60.
 Korsebjerg Skov, I, 94.
 Korseltze, Falster, I, 122.
 Kragh, Chr., kaptajn i Norge, I, 384.
 Kragbsbjerggården, II, 101, 102.
 Krieger, Johan, hofgartner, I, 393, 394.
 Kristensen, Knud, tømremester og formand, II, 317.
 Kristiansdal, I, 27, 151, 242, 243, 259, 303, 305, 319, 349. II, 11, 16, 89, 98, 119, 136, 137, 139, 141, 154, 213–216, 313.
 Kristiansdal, birkeretten, I, 260.
 Kristiansdal, brand 1832, II, 97–99.
 Kristiansdal, forpagtningen af, I, 307.
 Kristiansdals Kirke, I, 374.
 Kristiansdals Ladegård, II, 120.
 Kristiansdal, middagstallerken fra, II, 80.
 Kristiansdal, pengebuste fra, II, 65.
 Kristiansdal, stutteri, I, 263.
 Kristiansdal, sølvsignet fra, II, 66.
 Kristine, fru, enke efter Niels kammermester, I, 53.
 Krumstrup, I, 232.
 Kruse, Edvard, konsumtionsforpagter, I, 232.
 Kruse, Vibeke, moder til Ulrik Chr. Gyldenløve, I, 132, 140.
 Kruuse, Enevold, rentemester, I, 116.
 Kruuse, Nicolai, murermester, Odense, I, 394.
 Kræp (Skræp), Henrik, skrædder, I, 76.
 Kuhla, Arent von der, I, 156, 159–164, 174, 161.
 Kuhla, Bendix von der, I, 174.
 Kundby, Sjælland, II, 158.
 Kurrelbaum, mons., Odense, I, 381.
 Kvornumb, I, 235.
 Kværndrup Kirke, I, 66, 100.
 Kærby, I, 147.
 Kølstrup Kirke, II, 17.
 Körbitz, kammerherre, Anderupgård, II, 17, 55.

- Køromhuset, I, 181, 273.
 Køroms- el. Ellekærsmarken, I, 269, 273, 278.
 Kådekilde, I, 133.
 Kaas, generalmajorinde, Boltingegård, I, 174, 384.
 Kaas, Jørgen Erichsen, skoleholder, II, 127, 128.
 Kaas, Niels, kansler, I, 102.
- Lage Hose, I, 54.
 Lange, Jakob E., II, 164, 165, 332.
 „Lange Slandridank“, II, 115.
 Langebek, II, 247.
 Langsted, Hans Nielsen, regimentskriver, I, 321, 325, 326, 329, 330, 340, 345, 354, 388. II, 13.
 Larsen, sporvejs-entreprenør, II, 107.
 Larsen, Jens, bødker, II, 123.
 Larsen, Jens, gårdmand og skoleforstander, II, 129.
 Larsen, Knud, højskolelærer, II, 164.
 Larsen, Lars, smed, II, 188.
 Larsen, Peder, bonde, II, 136.
 Larsen, Vagn, overlærer, 324, 325.
 Lassen, Frederik, kaptajn, Jens Lassens søn, I, 308.
 Lassen, Jens, I, 95, 176, 182, 217-221, 228, 231, 232, 233, 235, 251, 253, 265, 292. II, 14, 16.
 Lassen, Jens, arvinger, I, 306.
 Lassen, Jens, mindstøtte i Jægerspris, I, 220.
 Lassen, Niels, broder til Jens Lassen, I, 224, 226, 227, 241, 245, 246, 247.
 Lassen, Abel Cathrine, datter af Jens Lassen, I, 248.
 Lassen, Anna Margrete, datter af Jens Lassen, I, 248-250.
 Lassen, Chr., søn af Jens Lassen, I, 233, 234.
 Lassen, Frederik, kaptajn, I, 234.
 Lauge Venstermand, landsdommer, I, 109.
 Lauridsen, Las, herredsfoged, I, 217.
 Laurits smed, Hjallesø, II, 314.
 Lauritsen, Erik Oxenvad, tandlæge, II, 328.
 Lave Lavesen, I, 54.
 Lavindsgård, Rønninge Sogn, I, 174, 384.
 Lazarus von Fürstenberg, møller, I, 98, 110, 111, 118.
 Lebæk, Jens Peter, gift med Marie Kold, II, 329.
 Lebæk, Marie, Christen Kolds søster, II, 330.
 Lente, von, stiftsbefalingsmand, I, 377.
 Leonora Christine, I, 140, 142.
- Lerche, søster, til Årsmarke (Knuthenborg), I, 261.
 Lerke, Peder, herredsfoged, I, 98.
 Let, Hans, Sanderum (se også Karen Lets), I, 170.
 Leth, Jens Mathias, kapellan, II, 139.
 Leth, Jørgen Baggesen, sognepræst, I, 352, 363, 365, 372. II, 35, 37, 38, 139, 140.
 Leth, Oluf Friderich, kapellan, II, 139.
 Leth, Peder, inspektør, ejer af Klarskov i Marslev Sogn, II, 20, 21, 22, 37, 38, 39, 51, 52.
 Lets, Karen, troldkvinde, I, 170, 172.
 Lillemarken, II, 47.
 Lilletofte, II, 42.
 Lindberg, Niels, kunstmaler, II, 254.
 Linde, G., landmåler, I, 278.
 Linde, Henriette Elise, gift m. Frederik (Fritz) Julius von Benzon, II, 84.
 Linde, Jakob Henrik, oberstløjtnant, II, 84.
 Lindegaard, Eskild Salomon, ejer af Juulskov, II, 53.
 Lindenov, Else, til Løjtved, gift m. Absalon Gøye, I, 106, 116.
 Lindstrøm, Charles, billedhugger, II, 268.
 Lindved elektricitetsværk, II, 312.
 Lindvedsmarken, I, 275, 276, 277, 280, 281, II, 47.
 Lodberg, biskop, I, 377.
 Lohmann, Viggo, mejeriejer, II, 287.
 Lorenzen, Vilh., I, 42, 46. II, 226, 246, 248, 251.
 Lottrup, madame, Odense, II, 66.
 Lubin, jomfru, Odense, I, 370, 372.
 Lumby, I, 323.
 Lund, Allehelgens i, I, 42.
 Lund domkirkes krypt, II, 252.
 Lund, Christen, feltproviantskriver (Jens Lassens svigerfader), I, 217, 222.
 Lund, Claus (Jens Lassens svoger), I, 246.
 Lund, Edel Margrethe, datter af Claus Lund, I, 246.
 Lund, Margrethe Christensdatter, Jens Lassens hustru, I, 217, 253.
 Lund, Truels, tømrer, I, 355.
 Lundegård i Nr. Broby, I, 130, 149. II, 99.
 Lykke, Anna, I, 142, 143.
 Lykke, Erik, lensmand på Odensegård, I, 112, 114.
 Lykke, Jens, provst i Odense, I, 55.
 Lütken, provst, Lumby, II, 134.

- Lüttichau, Frederik Chr. T., greve, II, 61, 66.
 Lüttichau, Karen, grevinde, II, 61.
 Løffler, II, 226.
 Lønborg, Harald, fotograf og maler, II, 260.
 Lønborggård, stamhus, Ringkøbing Amt, II, 75.
- Mackeprang, M., museumsdirektør, I, 40.
 II, 226, 239, 279, 280.
 „Mads præst“, trøldkarl, I, 158.
 Madsen, Anders, gårdejer i Hjallese, II, 215, 224.
 Madsen, Else Marie, fru, II, 224.
 Madsen, Jacob, biskop, I, 83, 98, 391. II, 241, 246, 247, 248, 281.
 Madsen, Jacob, møller i Vosemose, II, 147.
 Madsen, Jørgen, ladegårdsfoged, I, 154.
 Madsen, P. M., sognerådsformand, II, 291.
 Madsen-Mygdal, Th., forstander, II, 331, 332, 333.
 Maegaard, Vilh. R., købmand, II, 173.
 Malkus, II, 270.
 Mander, Karel van, II, 270.
 Marcussen, Jørgen, kapellan, I, 314.
 Maren Lasdatter, gift m. sognepræst Jens Pedersen Bergendal, I, 253, 255, 312.
 Maren, Sejerskov, II, 115.
 Maren, Staffen Rodes enke, I, 155.
 Margrethe, nonne, I, 58, 59.
 Margrethe Clausdatter, Oluf Bagers hustru, I, 102.
 Margrete, enke efter Torben Stert, I, 54.
 Margrete Nielsdatter, nonne, I, 59.
 Mariane, Jacob Madsens hustru, I, 98.
 Maribo, klosterkirken, I, 46.
 Jomfru Marie, II, 105.
 Marie, søster til Christen Kold, II, 329.
 Marie Sørensen, Søren Jydes kone, II, 114.
 Marickilde, I, 23. II, 154.
 Marsvin, Ellen, I, 66, 130–152, 154, 163, 131. II, 98–99, 275.
 Marsvin, Johan Esbern, Odense, I, 58.
 Marsvin, Jørgen, lensmand, I, 40, 67, 71, 104, 130.
 Martofte, I, 122.
 Mathias Iwari, I, 64.
 Mathiesen, Carl, mejeribestyrelse, II, 314.
 Mathiesen, Johannes, fæster, I, 61.
 Mathiesen, Simon, sølvsmed i Odense, II, 271.
 Mejer, Birthe Marie, gift m. sognepræst Chr. Ditlev Ammentorp, II, 140.
 Mejerivej, II, 304.
- Melchior Schildt, organist, I, 139, 140, 142.
 Mensalgården, (se endv. Kapellangården), I, 331, 363, 373–374. II, 44, 140–142, 166.
 Merian, Matthæus, II, 264.
 Mesinge, I, 54.
 Mette Abrahamsdatter, enke efter Mikkel møller, I, 300, 392.
 Mette Andersdatter, enke efter mensalbonde Rasmus Jensen, I, 373.
 Mette Andersdatter, jordemoder, I, 351.
 Mette (Maren) Jespersdatter, gift m. Claus Urne, I, 82.
 Mette Rasmusdatter, møllerenke, I, 356.
 Mikkel, møller, I, 392.
 Mikkelsen, Hans, biskop, I, 139, 140, 149, 163.
 Milo, godsejer, Hesbjerg, II, 102.
 Milo, fru, II, 215.
 Milo, boghandler, II, 174.
 Milos boghandel, II, 121.
 Milthers, V., I, 18.
 Monberg, arkitekt, II, 107.
 Monrad, Elisabeth, I, 314.
 Monrad, Johan, skoleholder, I, 398.
 Monrad, Marcus Jørgensen, sognepræst, I, 314–316, 315.
 Mortensen, Anders, billedskærer, I, 174. II, 264–266, 274–276.
 Mortensen, Hans på Vosemosegård, I, 348.
 Mortensen, Hans, fæster, I, 241.
 Mortensen, Jacob, rådmand i Odense, I, 367.
 Mortensen, Jørgen, skriver og foged, I, 124, 135.
 Mosegården, II, 42, 47, 111, 159.
 Mosemarken, I, 275, 277, 280. II, 47.
 Mulad (Dalum), I, 249.
 Mule-slægten, I, 64.
 Mule, Jens, I, 64.
 Mullerup, II, 101.
 Mummess Skole, kantor, II, 107.
 Munch, Anders, regimentskriver, I, 264, 265, 294, 301.
 Munk, Kirsten, I, 130, 132, 134, 136, 141, 143, 144, 145, 146.
 Munk, Ludvig til Nørlund, I, 130.
 Munke Mølle, I, 111, 245.
 Muus, Laurids B., købmand, II, 173.
 Mylius, herredsfoged, II, 20, 33.
 Mylting, adelig slægt, I, 76.
 Møllebroen, reparation af, II, 51.
 Møllegården, I, 238, 240, 275, 276, 280, 344. II, 32, 33, 44.

- Møllemarken, I, 273. II, 45.
 Møllemosen, I, 279.
 Møller, A. Troels, bestyrer, II, 311.
 Møller, Anders Gottlieb, II, 105.
 Møller, Anna Maria Nielsdatter, gift m.
 skolemester Gorm Jørgensen, I, 398.
 Møller, Høyer, feltprovst, II, 153.
 Møller, Rasmus Hostrup, degn, I, 371, 377, 393.
 Møller, Søren Jørgensen, forpagter, I, 306.
 Møller, Ulrich Wilhelm, huslærer, II, 61, 64,
 105.
 Møllevvej til Hjallese, II, 175.
 Maahaven, I, 277.
- Naur, Jørgen Christensen, foged, I, 160.
 Navne, biskop, I, 62.
 Navne, sognepræst i Sandcrum, I, 61.
 Neergaard, de apotheker, II, 215.
 Nees, Jens, forvalter, II, 21, 22.
 Nellemann, justitsråd, København, II, 66.
 Nels, kapellan, I, 98.
 Nicolaus, præst i Dalum, I, 63.
 Nicolaus Suderovius, provst ved Frue Kirke
 i Odense, I, 57.
 Niels, søn af Anders kammermester, I, 53.
 Niels Ladefoged, Dalum, I, 124.
 Niels, prior, I, 59, 60, 61.
 Niels Jonsen, franciskaner, I, 57.
 Niels kammermester, I, 53.
 Niels Pedersen, præst, I, 66.
 Nielsdatter, Ingerta, abbedisse, I, 63.
 Nielsen, A. C., viceinspektør, II, 324.
 Nielsen, Balter (el. Balzer), skriver og foged,
 I, 166, 173.
 Nielsen, Christence, fru, Ubberud, II, 277.
 Nielsen, David, gårdmand i Hjallese, II, 119.
 Nielsen, Hans, feldbereder i Odense, I, 111.
 Nielsen, Hans (Chulenbrunn), foged på
 Dalum, I, 126, 129, 150.
 Nielsen, Hans, Dalum, sognepræst i San-
 derum, I, 70.
 Nielsen, Hans Jørgen, gårdejer, „Kastaniely“,
 II, 311.
 Nielsen, Knud, forpagter, II, 223.
 Nielsen, Knud, landmåler fra Hunderup, II,
 38.
 Nielsen, Laurits, udrider på Dalum, I, 172.
 Nielsen, Peder, af Ryds Mølle, I, 353.
 Nielsen, Peder, prior, I, 54.
 Nielsen, Peder, smed, I, 277.
 Nielsen, Poul, fuldmægtig, I, 106.
- Nielsen, Poul, hjulmand, I, 343.
 Nielsen, Søren, gårdmand, II, 114, 136.
 Nissen, lærer, II, 254, 260, 275.
 Nonnebakken, I, 36, 38, 41, 43, 44, 46, 52, 58.
 II, 106, 227.
 Nonneborg, I, 58.
 Nossal, Ateragram, (Margareta Lasson), I, 249.
 Nyborg, leverancer til fæstningen, I, 221.
 Nyborg Kirke, II, 264.
 Nybølle, I, 57.
 Nybølle, Sallinge Herred, I, 102.
 Nygaard, Fr., valgmenighedspræst, II, 330.
 Nyrnberg, I, 105.
 Næsbyhoved, I, 355.
 Næsbyhoved Mølle, I, 351, 355.
 Nør, Anders, I, 64.
 Nørholm, I, 165, 232.
 Nørregaard, Jens, gårdejer, II, 311.
- Obel, Bodil Margrethe Olesdatter, gift m.
 præst Jørgen Baggesen Leth, I, 372.
 Odense, I, 44, 264, 320. II, 28, 29.
 Odense Byråd, II, 290.
 Odense Byting, I, 64.
 Odense Gymnasium, I, 126.
 Odensegård, I, 40, 112, 114, 126, 132, 153,
 229, 230, 259, 261.
 Odense Hede, I, 231, 340.
 Odense Hospital, I, 305, 317. II, 12.
 Odense Kommune, II, 124, 125, 290, 312.
 Odense Skole (latinskolen), I, 276, 305, 391,
 392. II, 131.
 Odense Slot, II, 13, 31, 261.
 Odense Tugt- og Manufakturhus, I, 321.
 II, 52.
 Odensevej nr. 2, II, 111.
 Odense Å, I, 11, 12, 17, 51. II, 108, 153, 154,
 173, 304, 309.
 Ohlesen, Erik, forpagter, I, 305, 306.
 Olaus, prior, I, 64.
 Olsen, Poul, sognepræst i Dalum og
 Sanderum, I, 124, 125 (ligsten), 126, 129,
 163, 314, 378. II, 247.
 Olufsen, Hans, søn af Oluf Bager, I, 124.
 Oppenhagen, Hans Frederik, orgelbygger,
 København, II, 167.
 Ortved, stiftsprovst, II, 148.
 Ostfeld, Ida Elisabeth Dorothea, gift m.
 sognepræst Leonard Abel, II, 149.
 Osterhammel, fabrikant, II, 170.
 Otto Randulfsen, odenseaner, I, 58.

- Ottosen, Johan, degn, II, 130.
 Ovesen, Helge, kommuneingeniør, II, 299, 304.
- Pag, Peder, biskop, I, 54, 55, 57.
 Palladius, Peder, I, 98.
 Palnatokeshøj, II, 159.
 Pancratia, hedvig søster, II, 216, 217.
 Pauli, kgl. landinspektør, II, 37, 38, 39.
 Peter, (apostlen), II, 270.
 Peder, bildhugger i Fåborg, I, 378.
 Peder, smed, I, 240.
 Peder Dam, prior i Dalum, I, 55, 56.
 Peder Nielsen, prior, I, 54.
 Petersen, lærer, Hjalles Skole, II, 160.
 Pedersen, Abraham, I, 276, 392.
 Pedersen, Anders, ejer af slægtgården Hjallesgade 30, II, 180.
 Pedersen, Anders, fæster, II, 35.
 Pedersen, Anders, sognefoged i Hjalles, II, 143.
 Petersen, Carl Henrik Grachitz, førstelærer, II, 138, 316, 322.
 Petersen, Cilius, viceskoleinspektør, II, 329.
 Pedersen, Claus, fæster i mensalgården, I, 374.
 Petersen, Ebbe Lehn, arkitekt, II, 278.
 Petersen, Erling, tjenestedreng, I, 34.
 Petersen, G. Biilmann, professor, arkitekt, II, 278.
 Pedersen, Hans, møller, I, 158, 168, 237–240.
 Petersen, Holger Chr., ejer af Dalumgård, II, 101, 102, 120.
 Petersen, J. Vilh., arkitekt, II, 256.
 Pedersen, Jens, fæster, II, 34.
 Pedersen, Jens Bergendal, sognepræst, I, 242, 253–258, 257, 265, 267, 312, 380. II, 271.
 Pedersen, Johannes, præst, II, 161.
 Petersen, Jørgen, forstander, II, 330, 331, 332.
 Pedersen, Jørgen, gårdmand (Mosegården), II, 111, 159.
 Pedersen, Jørgen, kirkevæрге, I, 388.
 Pedersen, Jørgen, redaktør af Fyns Tidende, II, 162.
 Pedersen, Knud, skovrider, I, 328.
 Petersen, Knud Lehn, kgl. bygningsinspektør, arkitekt, I, 46. II, 225, 253, 278, 279.
 Pedersen, Lars, skoleforstander, II, 136.
 Pedersen, Laurits, troldkarl, I, 170.
 Pedersen, Niels, præst, I, 66.
 Petersen, Niels Chr., „boghvedemølleren“, II, 164.
 Pedersen, Rasmus, kedelpasser, II, 169.
- Petersen, Rasmus Holst, lærer, II, 134, 135, 138.
 Pedersen, Ulf, prior, I, 67.
 Petersen, Ulf, præst og prior i Dalum, I, 64, 65, 66.
 Petersen, Aage, kæmner, II, 298.
 Petersen-Dalum, Johs., forstander, II, 333.
 Per Torsen, I, 59.
 Persen, Chresten, fæster af præstebolet, I, 236.
 Pilati vandfad, II, 280.
 Pinnov, Arnold, kapellan, I, 57.
 Plessen, Chr. Sigfred v., I, 232.
 Pødebusk, Valdemar, biskop, II, 242.
 Pogwisch, Henning til Hollufgård, I, 159, 166, 173.
 Pors, Rudbeck, landsdommer på Lolland, I, 109.
 Porsfeld, Eler og Hartvig, I, 58.
 Porsfeld, Otto, lensmand på Næsbyhoved, I, 72
 Poul (Olsen), hr., Sanderum, I, 124.
 Poul smed, I, 118.
 Poulsen, Chr., prior, I, 58, 94.
 Poulsen, H. L., fuldmægtig, II, 312.
 Poulsen, Hans Ferdinand, sognepræst, I, 24, II, 218, 219.
 Poulsen, Jens, fæster, I, 373.
 Poulsen, Jens, sognepræst, I, 98–99, 110, 124, 267. II, 258.
 Poulsen, Maren Louise, gift m. Anders Nielsen Andersen, II, 103.
 Priorgården, I, 248.
 Pritzbuier, amtmand, I, 392.
 Provstegården, I, 226, 228, 229, 231, 233, 234, 248, 320.
 Prøjsen, II, 164, 312.
- Rasmus, Chr., biskop, I, 360, 368, 388, 399.
 Ramus, Jacob, provst og biskop, I, 383, 399, II, 139.
 Randulf, Enevold Nielsen, magister, I, 140, 142.
 Randulfsen, Otto og Henneken, I, 58.
 Rantzau, Christian, greve, I, 246.
 Rantzau, Frants, I, 145–146.
 Raphaela, hedvig søster, husforstanderinde, II, 217.
 Rasch, Claus til Raschenbjerg (Juelsberg), I, 226, 230, 233.
 Rasmindegården, II, 42, 47, 330.
 Rasmus jyde, Hedehuset, I, 124.
 Rasmussen, Anders, bondeskrædder, I, 343.

- Rasmussen, Christen, dragon, I, 300.
 Rasmussen, Christen, møller, I, 347, 357.
 Rasmussen, Hans, kunstmæd, II, 277.
 Rasmussen, Hans, møllersvend, II, 50.
 Rasmussen, Hans, søn af smed Rasmus Johansen, I, 343.
 Rasmussen, Jens, mensalbonde, I, 334.
 Rasmussen, Jens, skolelærer, II, 64, 66, 128, 130, 131, 132, 134.
 Rasmussen, Jens, tolder i Grenå, I, 313.
 Rasmussen, Jørgen, tømrer fra Freltofte, II, 111.
 Rasmussen, Kaj, sognepræst, II, 219, 220.
 Rasmussen, Lars, rytterbonde, I, 341.
 Rasmussen, Laurits, smed i Hjallese, II, 314, 318.
 Rasmussen, Niels, fæster, II, 35.
 Rasmussen, Poul, Sanderum, II, 103, 162.
 Rasmussen, R. P., forretningsfører, II, 312.
 Rasmussen, Rasmus, fuldmægtig, II, 21.
 Rasmussen, Rasmus, præstebonde, I, 277.
 Rasmussen, Reimer, tømrermester, II, 135.
 Rasmussen, Vilh., smedemester, II, 312.
 Ravnebjerg, I, 170, 312.
 Ravnebjerg birketing, I, 329, 335, 351, 352, II, 31.
 Ravnebjerg herredsting, II, 37, 49, 118.
 Ravnebjerg Skov, I, 133.
 Ravnholm Papirfabrik, II, 307.
 Ravnholt, I, 358.
 Ravnsyden, II, 108, 318.
 Recke, vejmaster kaptajn, II, 100.
 Recev, husmand, I, 34.
 Reinformae, I, 237, 239, 260.
 Resens atlas, I, 108, 183, 318, 319.
 Reuz (Reutze), Ove Guldberg Thomsen, kapellan, II, 139.
 Reventlow, Chr. D., II, 24.
 Reventlow, Conrad (storkansler), I, 233.
 Reventlow, Johan Ludwig, godsejer, Brahetrolleborg, II, 130.
 Revninge, II, 329.
 Rhingreven, I, 130, 141, 144.
 Rieffestahl, Chr., kapellan, II, 140, 141.
 „Tante Rikke“, Frederikke Edle Benedicte Brüggemann, II, 61.
 Rikkesminde, I, 17, II, 65, 75, 99, 103–105, 104, 326.
 Rinkeby, I, 63.
 Rise Sogn, Ærø, I, 61.
 Rode, Staffen, I, 155.
 Rolkehøjen, I, 277.
 Rosenberg, Pernille Jensdatter, gift m. Jacob Lauritsen Hjort, I, 310.
 Rosenkrantz, Chr. til Skovsbo, amtmand, I, 307.
 Rosenkrantz, Holger „den lærde“, I, 126–129, 133, 150, 127.
 Rosenlund, II, 40.
 Rosenvinge, Margrethe Elisabeth, ejer af Hollufgård, I, 365.
 Rosenvinge, Mathias til Ørbækklunde, landsdommer, I, 301, 305.
 Rosenørn, Peder, gehejmeråd, til Katholm, II, 53.
 Rosenørn, Ulrikke Frederikke, gift m. Jakob Benzon, II, 53, 56.
 Rotschildt, Hamburg, II, 67.
 Roulunds fabrikker, II, 48.
 Rubens, II, 270.
 Rud, Knud til Sandholt, I, 130.
 Rudbeck Pors, landsdommer på Lolland, I, 109.
 Rudolf, kannik i Ribe, I, 52.
 Rugård, I, 152, 222, 228, 235, 236.
 Rugård i Djurs Sønder Herred, II, 14, 16.
 Rump, Christine Jensine (f. Lange), II, 214, 224.
 Rump, Ingeborg Christine, lærerinde, II, 215.
 Rump, Poul Heinrich, glarmester, II, 215.
 Runer, Valdemar, driftsbestyrelse, II, 305, 306, 307.
 Rye, forpagter, II, 63, 64, 67, 99.
 Ryslinge, II, 159.
 Ryttermosen, I, 273, 278.
 Rødding, II, 158, 160.
 Røde Hus, II, 108.
 Røjle, Vends Herred, I, 132, 147.
 Rønninge Sogn, I, 174.
 Rønnow, prokurator, I, 353.
 Rønnov, Karl, biskop, I, 67.
 Rørup Sogn, Åsum Herred, I, 122.
 Rørås Kobberværk, II, 67.
 Sab (Ulv), I, 53.
 Sadolin, Jørgen Jensen, biskop, I, 84.
 Saint-Germain, leder af landets hærvesen, II, 11.
 Salm, Otto Ludvig af, rhingreven (se denne), I, 144.
 Sanderum, I, 51, 70, 94, 99, 103, 124, 178, 251, 260, 266, 312, 391. II, 12, 121, 156, 284, 286, 287, 288.

- Sanderum Kirke, I, 50, 87, 98, 164, 172, 179.
II, 12, 247, 250.
- Sanderum kongetiende, II, 12.
- Sanderum Skole, II, 119.
- Sanderum, skoleforstandere fra, II, 137.
- Sanderum Sogn, adskillelse fra Dalum Sogn
i 1869, II, 120.
- Sanderum, telefoncentral, II, 284.
- Sandrum's Mark, I, 279.
- Schack, Hans, feltherre, I, 221, 246.
- Scheelenborg (Eskebjerg), I, 122.
- Schermer, Bertold, I, 58.
- Schildt, Melchior, organist, I, 142.
- Schrøder, svoger til møller Demant, II, 66.
- Schrøder, Abel d. y., II, 265.
- Schrøder, Frederikke, gift m. møller Demant,
II, 168.
- Schrøder, Hans, kommandant på Bornholm,
I, 244.
- Schubart, generalmajor, I, 314.
- Schubert, R., gasværksbestyrer, II, 302, 303.
- Schult, gehejmerådinde, I, 317, 361, 363, 380.
- Schult, Diderik, I, 227, 254, 259–302, 261,
303, 310, 312, 329, 361, 393.
- Schulte, Jørgen, fader til Diderik Schult, I,
259.
- Schultz, C. G., arkitekt, I, 36.
- Schumacher, (Griffenfeld), obersekretær, I,
221.
- Schütte, Hans, II, 271.
- Schøtte Krogen (se endv. Skyttekrogen), I,
282.
- Scbber Klosterkirke, II, 234.
- Seden Holme, I, 272, 332.
- Sehested, amtmand, Ravnholt, I, 358.
- Sehestedt, Catrina, I, 246.
- Sehested, Erik til Lykkesholm, landkommis-
sær, I, 225, 227, 228, 229, 230, 243.
- Sehested, Hannibal, I, 223.
- Sehested, Jens Steen, I, 224.
- Sejerskov, Morten, II, 115.
- Sejrskov, I, 22, 118, 284. II, 45, 47, 108, 164.
- Sergenthuset, II, 124.
- Sibbern, Herman, driftsleder, II, 174, 175.
- Siebelong, II, 44, 47.
- Siglandsgården, II, 34, 35, 44, 47, 294.
- Silkeborg, II, 314.
- Simon badskærer, Odense, I, 112.
- Simon af Odense, biskop, I, 43, 52.
- Simonsen, Cederfeldt de, stiftsbefalingsmand,
II, 98.
- Simonsen, H. P. C., ejer af Rikkesminde, II,
104, 105, 311, 312.
- Simonsen, Hans, ryttergodsinspektør, I, 321,
322, 325, 326, 330, 348, 353, 354, 388, 389,
399. II, 13.
- Simonsen, Vedel, I, 176.
- Sivertsen, Louise Dorothea, gift m. sogne-
præst Dankvart Faaborg, II, 144.
- Sjørslev, I, 41.
- Skamby Sogn, II, 314.
- Skammellott-agrene, I, 275.
- Skeel, Jørgen til Broholm, I, 226, 230.
- Skibhusene, II, 28.
- Skibhusvej, I, 359. II, 35.
- Skinkel, Helvig, gift m. Iver Vind, I, 165,
166, 174, 179, 223. II, 263–264, 270.
- Skinkel, Laurits, Gærskov, I, 152.
- Skinnerup (Ulriksholm), I, 126, 132, 140, 148.
- Skov, Chr. I., kæmner, II, 298.
- „Skoven“, restaurant, II, 106.
- Skovgyden, II, 164.
- Skovgård, Anders, I, 115.
- Skovgaard, H. G., arkitekt, II, 278.
- „Skovlyst“, II, 105, 108.
- Skræp, Henrik, skrædder, I, 76.
- Skræppenborg, Peder Larsen, lægprædikant,
II, 159.
- Skrøbeshave, I, 162.
- Skrøder, Jørgen, trykkeri, I, 254.
- Skytte, Magdalena, Marcus Jørgensen Mon-
rads hustru, I, 314, 316.
- Skytte Twedt (Skyttwedt), I, 95, 96.
- Skyttehuset, II, 20, 108.
- Skyttekroggården, II, 40, 41, 43.
- Skårup Seminarium, II, 132, 135.
- Slagelse, II, 156.
- Slengerik, Anne, Bødkerhuset, II, 188.
- „Slottet“, fattighus, II, 114.
- Smalsted, Helvig, I, 69.
- Smedebroen, I, 357.
- Smedehuset, I, 335.
- „Smæksok“, II, 115.
- Snedicker, Chr., møller, I, 237.
- Sniddecker, Jens, møller, I, 95.
- Sofie Amalie (Sophia Amalia), Jens Lassens
datter, I, 246.
- Sophia Amalia, dronning, I, 246.
- Sorgenfri, II, 107, 108.
- Sorgenfribækken, I, 357.
- Spærrevogn, Chr., forpagter, II, 22.
- „Spess“, defensionsskib, I, 245.

- Spiske, Robert, grundlægger af Hedvigordenen, II, 216.
- „Springfort“, II, 115.
- Siauffby (Ståby), I, 63.
- Steen, C. A. E., gymnastiklærer, II, 224.
- Steenby, H. P., I, 18.
- Steensdatter, Anne, nonne, I, 76.
- Steensen, Jørgen, Næsbyhoved Mølle, I, 355.
- Steenwinkel, Ole, I, 220.
- Steffensen, Johan, gårdejer, Åsum, II, 159.
- Stein, biskop, II, 158.
- Stenløse, I, 111, 275.
- Stenløse Kirke, I, 277, 328.
- Stenløse Skole, II, 313.
- Stenløsevej, II, 42, 47, 304, 313.
- Stert, Torben, I, 54.
- „Stormly“, II, 319, 320.
- Stramboe, fænrík, I, 323.
- Struensee, II, 14, 22.
- Stub, Ambrosius, digter, II, 132.
- „Stumme Kristen“, II, 114, 115.
- Stæger, Petra Conradine, gift m. sognepræst Peter Alberg Holm, II, 157.
- Stæger, Rasmus Carl, kasserer i finanshovedkassen, II, 157.
- St. Stærmosé, I, 260.
- Stöcken, Henrik von, rentemester, I, 224.
- Ståby, I, 132, 147.
- Sudrovius, Nicolaus, provst ved Frue Kirke i Odense, I, 57.
- Suhm, P. F., historiker, I, 79.
- Sunesen, Andreas, ærkebiskop, I, 62.
- Sunstorp, Tyme, I, 58.
- Svendborg, byskatten af, I, 74.
- Svendborgvej, II, 48, 327.
- Svendsen, Poul, fæster, I, 275, 276, 293, 296.
- Svendstrup, I, 331.
- Søby Søgård, I, 328.
- Søllinge præstegård, genopbygningen af, II, 145.
- Søren Jyde, II, 114.
- Søren, kobbersmed i Odense, I, 351.
- Sørensen, Harder, skriver, I, 139.
- Sørensen, Jørgen, hjulmand, Hjallese, II, 164.
- Sørensen, Kristian, skrædder, II, 114, 124.
- Sørensen, Stephen, skriver, I, 137, 139.
- Søvrensen, Thomes, skriver og foged i Dalum, I, 87.
- Tage, Gudmunds søn, I, 52.
- Tagesen, Jakob, kannik i Ribe, I, 53.
- Tanggård, I, 301.
- „Tasso“, II, 48.
- Teglbjerg, lærer, II, 313.
- „Teglgården“, I, 105.
- Termansen, Niels d. æ., II, 271.
- Tessin, Hindrich, klokkestøber, I, 378.
- Thaysen, købmand, II, 104.
- Theodori, Marcus, Ravnebjerg, II, 143.
- Thiursbjerg, (Tyrsbjerg), I, 170.
- Thoffte (evt. Tofte), I, 63.
- Thomas Kingos Kirke, II, 257.
- Thomes Søvrensen, skriver og foged i Dalum, I, 87.
- Thora Ewesdatter, nonne, I, 59.
- Thorbech (Tårbæk), I, 355.
- Thorbek, Fr., andenlærer, II, 322.
- Thordal, Ingvar, II, 105.
- Thordals Allé, II, 105, 303.
- Thurø Kirke, tavle, II, 248.
- Tillisch, major, I, 337.
- Tingløkken, I, 269, 272, 278, 324. II, 26.
- Tinglækkehuset, II, 191.
- Tinglækkeskolen, II, 325, 326, 327.
- Tirsbæk ved Vejle, II, 14, 16, 17, 55, 59, 75, 166.
- Tjæreborg Kirke, altertavle, II, 267.
- Tokeborg, I, 54.
- Tommerup Sogn, I, 94.
- Torben Stert, I, 54.
- Torp, Andreas, regimentskriver, I, 126, 314, 321, 329, 339.
- Torp-gårdene, I, 275. II, 44, 45.
- Torpvej, II, 42.
- Torsen, Per, I, 59.
- Tranekær Slot, hovarbejde, I, 104.
- Trelleborg (fynsk), I, 43.
- Trier, Ernst, II, 151, 153, 154, 155, 156.
- Trier, Marie, født Abel, II, 151, 152, 154, 156.
- Trolle, enkefrue, II, 102.
- Trolle, H., grosserer, II, 175.
- Trollerup Mark, I, 56.
- Truelsmosegård ved Assens, II, 215.
- Trøjel, birkedommer, II, 38, 49, 51.
- Tschep (el. Tscheppe), David, ingeniør, I, 268.
- Tuxen, Lorents, I, 220.
- Tyge fra Båg Herred, I, 52.
- Tyme Sunstorp, I, 58.
- Tyrsbjerg, I, 170.
- „Tyskemette“, Mette Lauste, II, 114.
- Tårupgård, I, 174.
- Ubberud Skov, I, 114.
- Ubberud Sogn, I, 94.

- Udsen, Søren Nielsen, metodist, II, 319.
 Ulf Pedersen, prior, I, 64, 65, 66, 67. II, 271.
 Ulfeldterne i Dalum, I, 66–72.
 Ulfeldt, Anders Ebbesen, I, 51, 69, 70, 71, 74, 76.
 Ulfeldt, Claus Andersen, prior, I, 66, 67, 68, 69, 70, 73.
 Ulfeldt, Corfitz, I, 146, 155, 157, 223.
 Ulfeldt, Ebbe Andersen til Kogsbølle, I, 69.
 Ulfeldt, Erlan, I, 67.
 Ulfeldt, Jacob til Selsø og Kogsbølle. lensmand, I, 49, 100–106, 101.
 Ulfeldt, Marie, I, 223.
 Ulfeldtsholm, I, 100.
 Ullerup, I, 132, 147.
 Ulriksholm, se: Skinnerup, Kølstrup Sogn.
 Ulv (Sab), I, 53.
 Urne Jepsen i Åskov, I, 69.
 Urne, Claus, I, 82.
 Urne, Knud, kancelliråd, I, 233, 266, 268.
 Urne, Lage til Sellebjerg, I, 122.
 Urup, Axel, Bæltebjerg, I, 174, 177.
 Utterslev Sogn, I, 109.
- Vagnsen, Esbern, I, 53.
 Waidtløf, Christopher, I, 356.
 Waidtløf, Hans Ulrich, møller, I, 356, 358. II, 33, 48.
 Waidtløf (el. Waydtloff) Philip, garver, I, 356.
 Valdemar Christian, greve, I, 146, 152–159.
 Valdemar d. Store, I, 44.
 Valkendorf, Axel, I, 67.
 Valkendorf, Christoffer, I, 115.
 Valkendorf, Henning, Glorup, I, 152, 159. 162, 166, 173.
 Valkendorf, Johan, lensmand, I, 72–74.
 Valkendorfs kapel, II, 72.
 Valkendorfs stue, I, 120.
 Vallekilde, II, 153, 154.
 Vallum, Christoffer, præceptor, I, 242.
 Vartov Kirke, II, 155.
 Vaupell, Otto, oberst, II, 107.
 Veber, P. V., andenlærer, II, 138.
 Vedbye, Jens Jensen, hjælpelærer, II, 127.
 Vedsted, V., I, 40.
 Veflinge Kirke, I, 119.
 Wegener, H. C., kapellan, II, 140, 141.
 Weinemann, kaptajn, II, 33.
 Vej-Hansen, se: Hansen, Hans Chr. Henrik, forpagter.
 Vejlbj, Vends Herred, I, 57.
- Wemmenhøj, Else Kirstine, gift m. Jochum Klog, I, 367, 369.
 Wemmenhøj, Jørgen, teologisk student, I, 369.
 Venstermand, Lauge, landsdommer, I, 109.
 Wermester, Johannes, I, 58.
 Verninge, II, 12, 13.
 Westh, Niels, røkkedrejer, Odense, II, 52.
 Vettterslev-Høm, ved Ringsted, II, 156.
 Wichmann, Jørgen, Odense, I, 245.
 Widolphus Frisius, I, 58.
 Vigelsø i Odense Fjord, I, 104.
 Wille, lærer fra normalskolen, København, II, 133.
 Willumsen, Hans, Odense, I, 305.
 Vind, Anne Iversdatter, gift m. Arent v. der Kuhla, I, 159.
 Vind, Iver til Nørholm, I, 154, 165–174, 175, 223, 253, 167. II, 239, 240, 250, 263–264, 275.
 Vind, Iver, begravelse, I, 378.
 Vind, Iver, epitafium, I, 380. II, 246, 266–268.
 Vind, Iver, kapel, I, 169, 171, 173, 175, 376, 379, 384, 410–411. II, 17, 19, 266, 276–277, 279.
 Vind, Iver, våben, II, 263, 264, 270.
 Vindsvej, Iver, II, 310.
 Vind, Karen, datter af Iver Vind, I, 174.
 Vindinge Kirke, I, 100.
 Vinkelvej, II, 42.
 Winterfeldt, baronesse, I, 306, 309.
 Winterfeldt, Fredrik, oberst, I, 303.
 Winterfeldt, Helmut Otto v., baron, I, 225–226, 229, 230.
 Vissenbjerg, II, 13, 100.
 Vissenbjerg Birk, I, 94, 114, 133.
 Vissenbjerg Kirke, I, 114.
 Vissenbjerg Sogn, I, 94.
 Wissing, Anna Sophie, II, 14.
 Vistesen, Mads, skriver og foged, I, 166, 170, 172.
 Viterbius, dekan i Roskilde, I, 59.
 Vittenberg, I, 105.
 Wohlert, Inge, magister, I, 291.
 Volderslev (Vollerslev), I, 49, 147, 241. II, 13, 47.
 Voldersløf, Hans, I, 94.
 Wolf, W., bygmester, II, 173.
 Worm, Oluf, I, 78.
 Vosemose, II, 31, 147.

- Vosemosegård, I, 348.
 Vøldike, Hans, I, 383.
 Zachariassen, Mette, datter af Zacharias Brun, II, 100.
 Zytphen-Adeler, Gebhard Elimar Otto, baron, II, 213, 214, 215, 224.
 Zytphen-Adeler, Georg, Frederik Otto, II, 214.
 Zytphen-Adelerske fideikommis, II, 215.
- Ærø, klostergoods på, I, 61.
- Øghaven, I, 105, 133, 272. II, 28, 30, 31, 33, 67, 102.
 Øghavehuset, I, 328.
 Øhlenschläger, Adam, II, 69, 72.
 Ørbækklunde, I, 301, 305.
- Ørkild v. Svendborg, I, 54.
 Østergård, I, 95. II, 40.
 Østerlev (Østerlevgård), I, 95, 96, 102, 103, 110, 122, 129, 260.
 Ny Østerlevgård, I, 102.
 Øster Åby, I, 162.
- Aabye, amtsforvalter, II, 16.
 Aabye, Thomas, professor, I, 248.
 Åløkken, I, 278, 324. II, 26.
 Åmarken, I, 269, 273.
 Aarestrup, Emil, II, 79.
 Årslev Forsøgsstation, II, 332.
 Årslev Ås, I, 18.
 Årsmarke (Knuthenborg), I, 261.
 Åstrup, Nørrejylland, I, 222, 235, 236.

Sagregister

(Kursivering anvendes ved illustrationer)

- Accidenser, I, 313, 372. II, 221.
 Adelslægternes våben, II, 263.
 Admiralitetsråd, I, 231, 242, 243.
 Afbyggergårde, II, 137.
 Afgiftslen, I, 102, 115.
 Afholdsforening, Valby, II, 319.
 Aflad, II, 242.
 Afladsbreve, salg af, I, 60.
 Afløsningspenge, I, 148.
 Agerstykker, I, 276.
 Alderdomshjem, II, 42, 318–321, 320.
 Alderdomsunderstøttelse, II, 316, 317.
 Alkoholister, II, 319.
 Ammestuen, I, 135.
 Amtskriver, I, 243.
 Amtsstuematrikel, 1664, I, 234.
 Annekset, Sanderum, I, 251, 260, 312, 363, 365.
 Antonius-ilden, I, 61.
 Antonius-ordenen, I, 60, 61.
 Arbejderboliger, Demantsvej, II, 310.
 Arvefæste, II, 36.
 AS, signatur for Borsjö-mesteren, II, 265.
 Asiatisk kompagni, II, 67.
 Astrag, gulvfliser, I, 135.
 Atlas, Resens, II, 239.
 Auret, I, 266.
- Badeanstalt, Dalum kommunale, II, 293.
 Badstue i Dalum, I, 140.
 Bandlysning, I, 60.
 Bardag (slagsmål), I, 118.
 Batter, I, 277.
 Befolkningstal, I, 179–180.
 Benediktiner, I, 36, 41–43, 57.
 Beskyttelsesbrev, I, 95.
 Besættelse, den tyske, ca. 1320–1340, I, 62.
 Biblioteket, II, 328–329.
 Birk, I, 329.
 Birkedommer, I, 94.
 Birkefoged, I, 94.
 Birkefrihed, I, 234.
 Birkeret, I, 94, 235, 238.
 Birkeret til Finstrup, I, 260.
 Birkeret til Kristiansdal, I, 260.
 Birkeskriver, I, 263.
 Birketinget (se endv. Ravnebjerg), I, 267.
 Bispevisitatser, I, 360.
 Boelgalte, I, 91, 93.
 Boghvedemølleren, II, 164.
 Boghvedetiende, I, 266, 267, 361.
 Bondeskole, den højere, Dalby, II, 159.
 Bonitering, I, 269.
 Borgegården, I, 49, 128, 133, 163, 181, 318, 321. II, 94, 95.

- Borgeleje, I, 69, 70.
 Borgestuen, I, 108.
 Borsjö-mesteren, II, 265.
 Boston, kortspil, II, 61, 63.
 Brandforsikringer, II, 19.
 Brandredskab, II, 34.
 Brandsocietet, fynske herregårdes, II, 19.
 Brandtaksationer, II, 94, 95, 143.
 Bøernes vedligeholdelse, I, 264–265, 357–359.
 Bronzealderen, I, 29–30.
 Bronzesværd, I, 29.
 Broenge, I, 264, 265, 357.
 Bruskarok, II, 264.
 Bryggerset, reparation, I, 120.
 Bursfelder-kongregationen, I, 62.
 Bygningssyn 1579, I, 108. 1602, I, 120.
 Bylauget, II, 112.
 Bymændene i Hjallesø, se: Hjallesø.
 Bælgtiende, I, 369.
 Bøder, I, 55.
 Børnehaven, Dalum kommunale, II, 321.
 Bøssefor, I, 137.
- Calvariegruppe, II, 272.
 Censur, I, 254.
- „Dalum Venner“, II, 332.
 Dampmaskine, II, 168, 169.
 Danehoffet, Nyborg, II, 242.
 Decimantes (tiendeydere), I, 312.
 Degnen, I, 391–393.
 Degnebolig, I, 260, 276, 392.
 Degnekaldet, I, 276. II, 131.
 Degnekorn, I, 392.
 Domkapitler, I, 67.
 Drewsens fabrik, II, 171.
 Dværgpige, I, 116.
 Dårhuset, Gråbrødre Hospital, Odense, II, 124.
- Eksekution, I, 228, 229, 233, 243.
 Ekstraskatter, I, 342.
 El-forsyningen i Dalum-Hjallesø, II, 311–313.
 Enestegårde, bilag I, I, 186, 188.
 Enkekasse, I, 343.
 Epitafium, Iver Vinds, II, 266–268.
 Erhvervsfordeling af skatteydere, II, 291.
 Erridspenge, I, 91, 93.
 Evangelistsymboler, II, 251.
- Fangetårn, I, 136.
 Fastelavnsgilde, II, 112.
 Fattigforsorg, I, 342–344.
 Fattigkasse, fri, II, 316.
 Fattigkommission, II, 118, 122, 145.
 Fattiglovgivning 1708, I, 343. 1803, II, 118.
 Fattigunderstøttelse, II, 126.
 Fattigvæsen, II, 121–126, 315 (Nyborg).
 Feldbereder, I, 111.
 Felddegn, II, 153.
 Fideikommis, det lønborgske, II, 81, 84.
 Fideikommis, det tirsbækske, II, 68, 75, 84.
 Fiskedamme, I, 272.
 Fiskepart, I, 273.
 Fjernvarmeanlæg, II, 304.
 Foldudbytte, I, 155.
 „Folkebladet“, II, 121.
 „Folkebladet for Svendborg Amt“, II, 330.
 Folketal, I, 342–344.
 Folketælling 1769, I, 342. 1906, II, 291.
 Fonden til Dalum Kirkes udsmykning, II, 277–278.
 Forbrændingsanstalten, II, 304.
 Forleningsbetingelser, I, 74.
 Forleningsbrev, I, 106.
 Forpagterbolig, II, 94.
 Forskolelærerinder, II, 322.
 Forældreløse børn, II, 123.
 Friskole, Dalby, II, 159.
 Fruens Bøge-foreningen, II, 313.
 Fruerstuen, I, 138.
 Frugthaver, I, 276.
 Fyens Cycleunion, II, 108.
 Fyens Disconto Kasse, II, 173, 175.
 Fyens Stiftsbogtrykkeri, II, 305.
 Fyens Stiftstidende, II, 305.
 Fynbo Landsting, I, 266, 267. II, 49, 51.
 I/S Fynsværket, II, 312.
 Fællesarbejdsanstalten i Odense, II, 314, 315.
 Fællesmarken, græsning, I, 265.
 Fæstebonde, I, 55.
 Fæstebrev, I, 240, 241, 297.
 Fæsteprotokoller, I, 297, 374.
 Fæsterskifte, I, 296.
- Gadebelysningen, II, 313.
 Gadehuse, I, 332.
 Gadehusmænd, II, 33.
 Gamles Hjem, De, II, 319.
 Gangdage, II, 23.
 Gartnerbolig, II, 96, 97.

- Gasforsyningen, II, 300, 301, 302.
 Genant, I, 115.
 Geværskabe, II, 13.
 Gilde, det elende, I, 70.
 Gølgathagruppe, II, 272.
 Gravhøje, I, 27.
 Gravkamre, II, 245.
 Gravpladser, I, 33.
 Grundtvigianere, II, 151.
 Grundtvigianisme, II, 154.
 Græsningskontrakt, I, 262.
 Græsningsret, I, 164, 265, 266, 361.
 Gymnastikplads, II, 137.
 Gymnastiske øvelser, II, 134.
 Gæsteri, I, 51.
 Gæsteripenge, I, 91, 93.
 Gæstestald, I, 120.

 Halvgårde, I, 238.
 Hampehave, I, 276.
 Hartkorn, privilegeret, II, 135.
 Hartkornsansættelse, I, 236, 268, 293, 336–337.
 Havregæsteri, I, 237.
 Sct. Hedvigso ordenen, II, 217.
 Hedvig søstre, II, 213.
 Sct. Hedvig søstrenes kongregation, II, 216.
 Hegn sarbejde, II, 38.
 Hegn spligt, II, 31.
 Hekseri, I, 170.
 Helgårde, I, 238.
 Hellerung og Hauberg, firma, II, 174.
 Helligbrøde, I, 55.
 Herlighed, I, 236, 260, 293.
 Herredstinget i Ravnebjerg, II, 37, 49, 118.
 Herrnhutterne, I, 369.
 „Hielpens Steen“, I, 255.
 Hjallese-foreningen, II, 313.
 Hjulmanden, Hjallese, II, 163.
 Hjælpekasse, II, 316.
 Holdægt, I, 114, 153.
 Hollænder (mejerist), I, 263, 264, 306.
 Hollænderhuset, I, 321, 322, 323. II, 33.
 Hollænderi, I, 263, 264, 322.
 Hospitalet i Hjallese, II, 124, 125, 318.
 Hovedgården, II, 94–97.
 Hovedgårdens drift, II, 19.
 Hoveri, I, 226, 241, 295, 325, 338–340. II, 22–31.
 Hoveriforening, 1791, II, 24.
 Hoveriforordning, II, 22.

 Hoveripligt, II, 90.
 Humle, I, 149.
 Humlehave, I, 149, 276.
 „Humlepletten“, II, 107.
 Humlestænger, I, 118, 149.
 Hundehus, I, 136.
 Huslejtilskud, II, 316.
 Husmænd, II, 33.
 Huspenge, I, 331, 332.
 Husvildebolig, II, 124, 315.
 Husvildeproblemet, II, 125, 315, 318.
 Hverdagsundervisning, II, 322.
 Højesteret, II, 50.
 Højskolen (landbrugsskolen) (se endv. Dalum Højskole og Dalum Landbrugsskole), II, 121.
 Hører, I, 391.
 Hørningplanken, I, 41.
 Håndfæstning af 1483, I, 51.

 Ildebrande, I, 344–346. II, 34–36, 95.
 „Illustreret Tidende“, II, 79.
 Indbyggerantal, II, 291.
 Inderster, I, 297.
 Indhegning, I, 262.
 Indkaldelserne 1914, II, 316.
 Indkvartering, I, 320.
 Indlemmelse i Odense, II, 290.
 Inkvisitionsforretning, I, 292, 293.
 Inkvisitionskommission, I, 233.
 Inkvisitionsprotokoller, I, 333.
 Inventar, vurdering 1643, I, 195.
 Inventarfortegnelse, 1580, I, 82, 1579, I, 106, 1617, I, 128, 1639, I, 193, 1642, I, 194.
 Istiden, I, 12–14.

 Jagtlov, II, 81.
 Jagtret, I, 328. II, 55.
 Jellingehøjene, I, 41.
 Jernalderen, I, 30–36.
 Jomfruklosteret, I, 49.
 Jordebog 1588, I, 105, 108, 109, 186, 1651, I, 189, 1718, I, 330, 1732, I, 337, 1764, II, 31.
 Juleleg, II, 112.
 Jus patronatus (kaldsret), I, 234, 235, 260.
 Justitspæl, II, 13.
 Justitsråd, I, 233.
 Jægergården, I, 120.
 Jætten Fin, II, 252.
 Jættetestetid, I, 27.

- Kakkelovne, I, 394.
 Kaldsret (se endv. Jus patronatus) I, 238. II, 139.
 Kalkmalerier (Dalum Kirke), II, 249–253.
 Kammerkollegiet, I, 233, 243.
 Kancelliråd, I, 233.
 Kapellaner, I, 363, II, 139.
 Kapellanbolig, II, 141.
 Kapellanembedet, nedlægges 1812, II, 141.
 Kapitelstakster, II, 150.
 Karleskat, I, 298.
 Karl-Gustavkrigen, I, 218.
 Kartoffelavlning, II, 23.
 Katekismus, I, 254, 391, 393.
 Kegløbane, II, 72.
 Kirkebøger, I, 164, 179.
 Kirkelade, I, 152.
 Kirkeordinansen, I, 84.
 Kirkeregnskaber 1617–1619, I, 124. 1721–1722 og 1763–1764, I, 374–376.
 Kirkesangerembedet, II, 131, 132.
 Kirkesangerløn, II, 138.
 Kirkesession, I, 374.
 Kirkesti, I, 40.
 Kirkestævne, II, 119.
 Kirke- og kongetiende, II, 27, 67.
 Kisteplader, II, 19.
 Kisteplade, hofjægermester Hartvig Benzons, II, 86.
 Klapjagt, II, 90.
 Klokker, betaling for at være, I, 393.
 Klosterfloraen, I, 23.
 Klosterordinans, I, 84.
 Klosterruinen, I, 272.
 Klædefabrik, Koch og Hirschfeldt, II, 168.
 Knudsbrødre, I, 43, 57, 58, 59, 68.
 Kommunallov 1867, II, 118.
 Kommunal adskillelse, ønske om, II, 120.
 Kommunekontoret (1934), II, 298.
 Kommunevalgene 1909–1959, II, 289. 1966, II, 290.
 Kommunist, II, 289.
 Konfirmationen, II, 129.
 Kongerejser, I, 325.
 Kongetiende, I, 251, 266, 267, 305, 317, 361, 362, 363.
 Kongetiende, Sanderum, II, 12.
 Konge- og kirketiende, I, 337. II, 27, 67.
 Konservative, II, 289.
 Kontributionsskatter, I, 228, 243.
 Kontrolassistenter, II, 331.
 Konvent, I, 71.
 Kopskatter, I, 298.
 Kornavl, I, 155–156.
 Korn- og flæskeskatter, I, 244.
 Kornlade, Ellen Marsvins, I, 135.
 Kornregnskaber, I, 144.
 Korntienden, I, 99, 124, 376.
 Krigs- og portionsjordebog, I, 293, 296.
 Krigsstyr, I, 243, 306.
 Krongods, I, 69, 74, 84, 166, 221–223, 225, 228.
 Kvartærtiden, I, 14–17.
 Kvægsyge, I, 154, 344. II, 25.
 Kvægtiende, I, 376, 391.
 Kærneværk, II, 95.
 Ladebygning, II, 99.
 Ladefoged, I, 323.
 Ladegården, se: Dalum Kloster.
 Ladegårdene (under rytterdistriktet), I, 323.
 Landbokommission 1786, II, 24.
 Landbruget ca. 1860–1870, II, 116–117.
 Landbrugsmuseum, II, 331.
 „Dalum Landbrugsskoles Legat“, II, 332, 335.
 Landgilde, I, 87, 109, 188, 234, 235, 237, 238, 241, 268, 275, 295, 337, 338.
 Landgildebog, I, 52, 63, 76, 77, 95, 88–89.
 Landgilderestancer, I, 114.
 Landkommunernes selvstyre, 1841, II, 118.
 Landmilit, I, 228. II, 11.
 Landsdommer, I, 242, 243.
 Landsoldat, I, 313.
 Landvæsenskommissionen, II, 39.
 Ledningstjeneste, I, 69, 86, 102.
 Legat, (Benzons), II, 81, 125.
 „Dalum Landbrugsskoles Legat“, II, 335.
 Lejermålsbøde, I, 351.
 Lenshyldningen 1580, I, 112.
 Lensmandsstuen, I, 138.
 Lensregnskaber 1600–1601, 1601–1602, I, 116–119. 1660–1662, I, 182.
 Lidelsesredskaber, II, 280.
 Ligkapel, II, 224.
 Ligsynsmand, II, 316.
 „Lundstikkervogne“, II, 112.
 Luthenist, I, 139.
 „Absalons lygte“, II, 279.
 Lysegarn, I, 237.
 Lægdsrullen af 1669, I, 241.
 Lægmandskirke, I, 46.
 Løbedegne, I, 391.

- Madskat, I, 114.
 „Mageløs“, ostindisk skib, I, 245.
 Majvise, II, 113.
 Maltkølle, I, 122, 129.
 Malurter, I, 162.
 Mandtalsliste fra 1674, I, 242. 1682, I, 265.
 Markbog, I, 268, 269, 270–271, 275, 277.
 Marknavne, I, 277–291.
 Matrikel, Chr. V's, I, 268. 1844, II, 45, 117.
 Matrikelarkivet, I, 278.
 Mejeri, Dalum Andels-, II, 313–314.
 Mejeri, Dalum Landbrugsskoles, II, 335.
 Mejeriskole, II, 331.
 Menighedsråd for Dalum Sogn, II, 222.
 Mensa, præstens bord, I, 373.
 Mensalbonden, I, 275, 293. II, 32, 33, 36
 (se endv. præstebonden).
 Mensalgården, I, 367, 368.
 Messchapel, II, 278.
 Mestermanden, I, 158.
 Modelbøger, I, 268.
 Munkenes Mølle, I, 44.
 Mælkeordningen, II, 314.
 Møllebroen, reparation, I, 120.
 Mølleskyld, I, 119, 332, 347. II, 135, 136.

 Namsdom, I, 245.
 Napoleonskrigene 1807–1814, II, 64.
 Nonneklosteret (se endv.: Dalum Kloster),
 I, 120.
 „Nonnerne af borgen“, I, 36, 43.
 „Nordpolen“, skolestue, II, 334.
 „Nytårsdigt til Frederik III 1670“, I, 254.

 Oblatæske, I, 258.
 Odd Fellowlogen, I, 36.
 Odense Fodjægerkorps, II, 106.
 Odense-kopisten, II, 258.
 Odense Sangforening, II, 107.
 Odense-Fåborg-banen, I, 21.
 Odense-Svendborg-banen 1874, II, 107.
 Offer, I, 97, 157. II, 138, 145.
 Olden, I, 120, 236.
 Oldengæld, I, 115, 116.
 Oldensvin, I, 129, 156.
 Oldermann, I, 343. II, 29, 30, 112.
 Oldermansgilder, II, 112.
 Oldermanslauget, II, 118.
 Oldermansmøder, II, 120.
 Opbudsbo, II, 65.

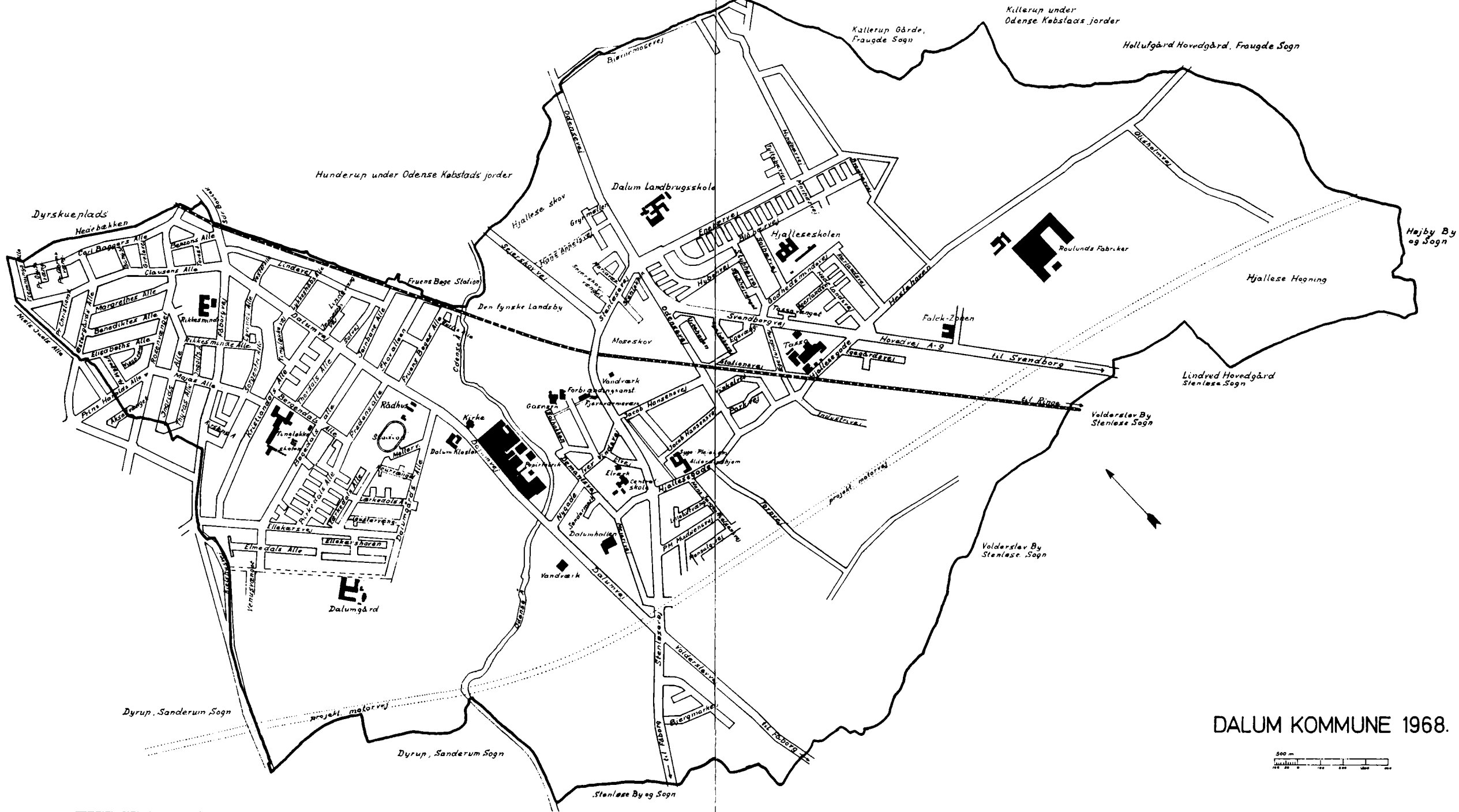
 Ordensdragt, I, 50.
 Orgelbygning, II, 166.
 Orgler, Dalum og Sanderum kirkers, II, 167.
 Ostpenge, I, 364.
 Overkirke, I, 46.

 Papirfabrikker, A/S, De forenede, II, 176.306.
 Paryk- og karosseskatter, I, 313.
 Passagepenge, I, 357.
 Patronatsret (se endv. jus patronatus og
 kaldsret), I, 66, 253, 261.
 Pavebrev, 18. maj 1514, I, 72.
 Pietismen, I, 393.
 Piletræer, I, 149.
 Pinseoffer, I, 364.
 Plantevæksten i Dalum Sogn, I, 18–25.
 Pligtkørsel, I, 147.
 Pløjedage, II, 29.
 Poge- og håndgerningsskoler, II, 322, 323.
 Portionspenge, I, 337.
 Poststation i Dalum, I, 146.
 „Prinsens gemak“, I, 137.
 Prinsessestyr, I, 231, 243, 363, 393.
 Prior, I, 50, 52, 53, 54, 59, 71, 94.
 Priorinde, I, 50.
 Priorsegl, I, 61.
 Privilegier, I, 55.
 Prokurator, I, 301.
 Protectorium (beskyttelsesbrev), I, 95.
 Provinsialforstanderinde, II, 217.
 Provinsialhus, II, 217.
 Provinsialkoncil i Danmark, I, 62.
 Provinsialstænderforsamlingerne i Roskilde
 og Viborg, II, 81.
 Provisor, verdslig forstander, I, 50, 69.
 Provsteret, I, 383.
 Præliminæreksamen, II, 324.
 Præstebol, I, 236.
 Præstebonden (el. mensalbonden), I, 242,
 275, 276, 277, 280.
 Præstegården, II, 222–224.
 Præstegårdens hartkorn, II, 136.
 Præstegårdsjorden, II, 223.
 Præstekaldets indtægter, I, 265–267, 360–365.
 II, 220.
 Præstemantal 1705, I, 296.
 Præstens bord (mensa), I, 373.
 Præsteredsler (afgifter), I, 97.
 „Psalmer og aandelige Loff-sange“, 1675, I,
 254.

- Radikale, II, 289.
 Rationalisme, II, 154.
 Realafdeling, II, 324.
 Rebning, I, 95, 275.
 Reformationen, I, 83–84.
 Regalier, I, 228.
 Regimentskassen, I, 265.
 Regimentsskriveren, I, 294, 296, 297.
 Registratur, klosterets breve, I, 152.
 Registratur, Sct. Knuds Kloster, I, 58.
 Regnskab, Dalum kommunes. 1910–1911, II, 295.
 Relutionskommission, I, 307, 308, 320.
 Relutionsret, I, 306.
 Rentekammeret, I, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 243, 265.
 Rentekammermatriklen af 1662, I, 236.
 Revisionskommission, I, 219, 224–234, 238, 239, 242, 243.
 Ridebreve, I, 71.
 Ridestald, I, 134, 136.
 Ringerkorn, I, 393.
 Ringridning, II, 112.
 Rostjeneste, I, 228, 292.
 Rytterbolig, I, 293, 332.
 Rytterbønder, I, 262, 294, 295, 325, 326, 332.
 Rytterdistrikter, I, 317, 329.
 Ryttergods, I, 264, 291–294, 306, 317–328, II, 11,
 Ryttergodsarkivet, I, 333.
 Rytterhus, I, 296.
 Rytterhær, national, I, 228.
 Rytterportioner, I, 331.
 Rytter- og relutionskommission, I, 337.
 Ryttersessionen, I, 265, 345, 352.
 Rytterskole, I, 393–396, 395, 397, II, 42, 138, 285.
 Sagefald, I, 118, 132, 170.
 Salpeter, I, 148.
 Salve guard (livvagt), I, 178.
 „Sandhed, den beklædte“, bogtitel, I, 248, 249.
 Sejerværk, I, 136, 377.
 Selveje, Hjallesø-bønderne, II, 117.
 Selvstyre, Det kommunale, II, 118–126.
 Seminarieuddannelse, II, 129.
 Seminarist, II, 128.
 Sessionen, ryttergodsets myndighed, I, 294.
 Sivsko (i skolen), II, 323.
 „Sjælegaver“, I, 97.
 Skatter, korn- og penge 1655, bilag IV, I, 191.
 Skatter, paryk- og karosse, I, 313.
 Skatteansættelser, I, 297–299.
 Skattefrihed, I, 228.
 Skattemandtal, 1610, 1630, 1638, bilag IV, I, 191.
 Skatterestancer, I, 229.
 Skatteydere, erhvervsfordeling, II, 291.
 Skifteforretning, I, 369.
 Skiftegangen (i kirkens murværk), II, 227.
 Skiftejurisdiktion, II, 118.
 Skolebyggeri, II, 286.
 Skolebygningerne, II, 135.
 Skoledistrikter, II, 327.
 Skoleforstandere, II, 129, 136, 137.
 Skoleholdere, I, 391, 396–399.
 Skoleinspektør, II, 324.
 Skolekasse, II, 129.
 Skolekommission, II, 118, 129, 130, 132, 135, 137, 145.
 Skoleloden, II, 137.
 Skoleloven af 1814, II, 118, 128, 129.
 Skolelægeordning, II, 324.
 Skolelærerembedets indtægter, II, 131.
 Skolemulkt, II, 146.
 Skolepatron, kammerherre Benzon, II, 131.
 Skoleplan, II, 135, 136.
 Skolereglement for øerne, 1806, II, 129.
 Skoletandpleje, II, 328.
 Skolevæsenet, II, 322–328.
 Skovhugst, ulovlig, I, 118.
 Skovsyn, I, 182.
 Skovudvisningsruller, I, 336.
 Skriftesedler, I, 350.
 Skriverstuen, I, 133, 143.
 Skudsmål, I, 350.
 Skvatmølle, I, 348.
 Skøde på Dalum Kloster 1662, I, 234–236, 1682, I, 259.
 Skånske Krig (1675–1679), I, 244.
 Sløjdundervisning, II, 138.
 Smedejorden, I, 277.
 Smedien, I, 120, 136, 409, II, 115 (Hjallese-gade 3).
 Socialdemokratiet, II, 288, 290.
 Sociale udvikling, den, II, 314–316.
 Sognebibliotek (se endv.: Bibliotek), II, 121.
 Sognebåndsløser, II, 218.
 Sognefogeder, I, 324, II, 118, 119.
 Sogneforstanderskab, II, 118, 119, 120, 125, 163.

- Sogneforstanderskaber og sogneråd, formænd for, bilag IV, II, 192.
- Sogneryttere, I, 291, 292.
- Sogneråd, valg til, II, 287.
- Sognerådet o. 1913, II, 287, 1934, II, 292, 1959, II, 296, 314, 315.
- Sognerådsmedlemmer, II, 287.
- Sognerådsmedlemmer, antallet af, II, 289.
- Soldatergudstjenester, II, 153.
- Soldatermundering, II, 35.
- Sortebrødrenes kloster i Odense, I, 64.
- Sorte død ca. 1348, I, 62.
- Spanddage, II, 23, 29.
- „Sparebøssen“, I, 265.
- Stamhus, II, 12, 16.
- Stamhuset Benzons, II, 53.
- Stamhus, Johan Friis, I, 87.
- Stampemølle, I, 110, 111, 353. II, 167.
- Stampemøllebro, I, 152, 160.
- Stampeværk, II, 50.
- Statsgælden 1660, I, 221.
- Statsomvæltningen 1660, I, 220.
- Stednavneudvalget, I, 278.
- Stedsmål, I, 132.
- Stemmetallene ved kommunevalgene 1909–1959, II, 289.
- Stenalderen, I, 26–29, 28, 29.
- Stenstørrelse (i kirken), II, 227.
- Stiftsbefalingsmand, I, 259.
- „Stjerneudskiftning“, II, 45.
- Stolestader, I, 381–384. II, 253.
- Strømforsyningen, II, 300.
- Stutteri på Kristiansdal, I, 263, 265. II, 21.
- Stænderforsamling, Viborg, II, 83.
- Stændertidende, II, 83.
- Stævne-sten, II, 112.
- Substitut, I, 276, 391.
- Sukkerfabrikken i Odense, II, 117.
- Sukkerkompagni, Jens Lassens, I, 217.
- Sukkerroedyrkning, II, 117.
- Sulebygning, II, 43, 112.
- Svendborgbanen, II, 117.
- Svenskekrigene, I, 240, 251.
- Svenskerne i Dalum, I, 178.
- „Svigersønnerne“, I, 145.
- Sydfynske Jernbane, II, 171, 175.
- Sygekasse for Dalum Sogn, II, 138.
- Syge- og begravelseskasse, Dalum Sogns, II, 316–318.
- Sygeplejeforening, Dalum Sogns, II, 218.
- Syge- og plejehjem, Dalum kommunes, II, 320, 321.
- Synsforladelse, I, 59.
- Synsforretning 1579, I, 105, 106. 1602, I, 49. 1620, I, 132, 1639, I, 152. 1642, I, 159. 1660, I, 180–181. 1718, I, 318–320, 1720, I, 376. 1720–1721, II, 241.
- Synsforretninger, inventar, I, 380.
- Sædegårde, I, 228, 240.
- Sædegårdsfrihed, I, 232, 261.
- Søndagsarbejde, II, 120.
- Tamperretten, I, 350, 352.
- Teglovn, I, 105, 106.
- Telefoncentralerne i Sanderum og Hjallesc, II, 283, 284.
- Tiende, I, 97, 267. II, 150, 221.
- Tiendeindtægter, I, 253.
- Tiendekorn, I, 242, 362. II, 36, 143.
- Tiendetæller, I, 362.
- Tiendeydere (decimantes), I, 312.
- Timeglas, I, 381.
- Tingbøger, I, 245.
- Tingsvidner, I, 153.
- Tjenestelen, I, 86.
- Toftejord, I, 276. II, 47.
- Toldkorn, I, 150.
- Tomatdyrkning, II, 138.
- Transformerstationer, II, 312.
- Trevangsbrug, I, 156, 269, 274, 276.
- Treårskrigen, fredsslutningen, II, 79.
- Trykkefrihedsselskabet, II, 121.
- Trykkeri, Jørgen Skrøders, I, 254.
- Træhest, I, 340–341. II, 13, 51–52.
- Tvangsarbejdsanstalten, Klaregade, Odense, II, 124.
- Tærepenge, I, 124.
- Tørveskær, I, 276.
- Udflytning 1781, II, 36–45. 1796, II, 45–48.
- Udflyttergårde, II, 45.
- Udskiftning, I, 361. II, 36–45 (1781), 45–48 (1796), 142.
- Udskiftningskort, I, 278. II, 44 (1781), 46 (1805).
- Ugedagstjenere, I, 148.
- Undervisning, I, 391.
- Undervisning, indbyrdes, II, 132, 133.
- Undervisningsplan, II, 324.
- Uniform, 2. fynske regiment, I, 301.
- Urnegravplads, I, 32.

- Vandforbrug, II, 309.
Vandkunst, I, 138, 158–159.
Vandmøllen (se endv.: Dalum Mølle), I, 111.
Vandtårn, Dalumgårds Allé, II, 303.
Vandværker, II, 303, 304.
Warendorpher lærred, I, 381.
Vejhoveri, II, 81, 100.
Vejrmølle, II, 168 (Demantsvej).
Venstre, II, 289.
Venstremænd, II, 163.
Vildtbane, I, 218, 327, 326–328.
Vildtbanepæle, I, 328.
Visitatsbog, Jacob Madsens, I, 98, 391.
Vornede, I, 55.
Værker, De kommunale, II, 300–303.
Våbenskjolde. se: Dalum Kirke.
Ægtkørsel, I, 112.
Ødegårde, I, 149, 168, 239.
Øksneavl, I, 154–155.
Øksnelade, I, 149.
Ølsalg, ulovligt, II, 315.

DALUM KOMMUNE 1968.

